

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

Рибальченко Світлана Миколаївна

УДК [502.13+502.17]:332.142.6(043.5)

**МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ТА
ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ ПРИ ФОРМУВАННІ СТРАТЕГІЇ
ЕКОЛОГООРІЄНТОВАНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ**

Спеціальність 08.00.06 – Економіка природокористування
та охорони навколишнього середовища

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук**

Науковий керівник
Кислий Володимир Миколайович
кандидат економічних наук,
доцент

Суми – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ЕКОГАРМОНІЗМ ЯК ПРИНЦИП СУЧАСНОГО СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ 12	
1.1 Екологізація розвитку: об’єктивна необхідність, методи, пріоритети.....	12
1.2 Тенденції та основні напрямки екологічної політики в Україні.....	29
1.3 Проблеми та напрями забезпечення екологічно збалансованого економічного зростання.....	48
Висновки до першого розділу.....	68
РОЗДІЛ 2 НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГООРІЄНТОВАНОЇ СИСТЕМИ СТРАТЕГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ 71	
2.1 Аналіз існуючих підходів до дослідження регіональних соціо-еколого-економічних систем.....	71
2.2 Науково-методичні основи формування стратегій регіонального розвитку з урахуванням екологічних чинників.....	82
2.3 Інтеграція основ екологічного управління в стратегії розвитку господарських систем	101
Висновки до другого розділу	116

РОЗДІЛ 3 КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОДІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ ПРИ РОЗРОБЛЕННІ ЕКОЛОГООРІЄНТОВАНОЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ.....	119
3.1 Організаційно-економічний механізм екологоорієнтованого стратегічного управління регіональним розвитком.....	119
3.2 Формування стратегічних альтернатив розвитку підприємства в системі регіонального стратегічного менеджменту.....	130
3.3 Механізм удосконалення системи організаційно-економічного забезпечення взаємодії адміністративних та господарських систем в процесі екологоорієнтованого управління розвитком регіону.....	141
Висновки до третього розділу.....	163
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	172
ДОДАТКИ.....	187
Додаток А Показники економічної ефективності Глобальної ініціативи зі звітності (GRI).....	187
Додаток Б... Показники екологічної результативності Глобальної ініціативи зі звітності (GRI).....	188
Додаток В Показники соціальної результативності Глобальної ініціативи зі звітності (GRI).....	190

ВСТУП

Провідною ідеєю концепції стратегічного менеджменту на початку XXI сторіччя визнано необхідність гармонійного розвитку територіальних і господарських систем, що передбачає орієнтацію на узгодження інтересів суб'єктів господарювання і суспільства в цілому на основі інтегрування економічних, екологічних та соціальних пріоритетів розвитку. При цьому всебічне обґрунтування стратегії розвитку передбачає її відповідність критерію безпеки життєдіяльності людини, потребує подальшої гармонізації взаємовідносин людини і природи, максимального урахування природних умов і ресурсів, узгодження інтересів господарюючих суб'єктів і територіальних громад шляхом формування екологічно збалансованих систем господарювання, екологізації економічного потенціалу промислових підприємств і системи управління соціально-економічним розвитком територій.

Кризисна еколого-економічна ситуація, що склалася в Україні, обумовлена багато в чому екологічно нераціональним господарюванням. Україна має найвищий рівень антропогенного і техногенного навантаження по всій території, що перевищує в 6-7 разів рівень розвинених європейських держав. Ресурсоемність продукції України в 2-3 рази перевищує даний показник в розвинених країнах з ринковою економікою, а енергоемність – в 6-7 разів. Не дивлячись на спад промислового виробництва за останнє десятиліття питомі показники забруднення довкілля зростають. У атмосферу господарські системи і автотранспорт щорік викидають до 6 млн. тонн шкідливих речовин або близько 150 кг на одного мешканця країни, у водний басейн скидається близько 14 млрд. м³ стічних вод на рік або 300 тис. літрів з розрахунку на одного мешканця.

Погіршення екологічної ситуації відноситься до більшості регіонів України, що відбивається на стані здоров'я населення, підвищує сукупні витрати виробництва. І хоча загальний об'єм викидів шкідливих речовин за останніх 5 років скоротився у зв'язку із скороченням обсягів промислового виробництва і зупинкою багатьох підприємств, темпи цього зниження значно

менші ніж темпи спаду виробництва, а рівень скидання стічних вод навіть зріс, що підтверджує стійкий характер екологічної кризи і її взаємозв'язок з економічною ситуацією в країні.

Більшість вітчизняних вчених вважають однією з основних причин кризисної соціо-еколого-економічної ситуації, що склалася в Україні, природоємну модель економічного зростання, орієнтація економіки на виробничі пріоритети, економічно нераціональний господарський механізм, незбалансовані темпи економічного розвитку з відтворювальними можливостями природного довкілля та соціальної політики держави.

Актуальність дослідження. Проблеми збалансованого соціо-еколого-економічного розвитку і оптимізації соціо-еколого-економічних відносин знаходяться в початковій стадії свого вирішення. Їх рішення в науковому і практичному аспектах визначається рівнем теоретичних і методичних розробок в галузі формування екологічно збалансованих систем господарювання, екологізації соціо-економічного потенціалу промислового виробництва і системи управління соціально-економічним розвитком регіонів. Актуальними залишаються питання теорії і практики формування стратегічної соціо-еколого-економічної системи господарювання на рівні конкретного регіону, забезпечення екологічно сталого розвитку в умовах ринкової трансформації економіки України, саморегуляції господарського механізму управління територією, здійснення соціо-еколого-економічних оцінок ресурсного потенціалу території і економічних втрат від незбалансованого природокористування.

У фундаментальних працях вітчизняних і закордонних учених, зокрема, Н.М. Андрєєвої, О.Ф. Балацького, Б.М. Данилишина, Л.Г. Мельника, П.Г. Олдака, В.О.Паламарчука, Б.В. Прикіна, М.Ф. Реймерса, Є.В. Рюміної, В.М. Сахаєва, В.М. Степанова, О.М. Теліженка, С.К. Харічкова і ряду інших ґрунтовно досліджені теоретичні питання, пов'язані із загальними проблемами екологоорієнтованого управління і, зокрема, з оптимізацією процесів взаємодії

економічних і екологічних систем, формуванням наукових основ екологічно сталого розвитку.

Аналіз наукових робіт щодо взаємодії економічної соціальної та екологічної підсистем регіону обумовлюють необхідність поглиблення теоретичних і методичних основ формування механізму взаємодії адміністративних та господарських систем при формуванні стратегії екологоорієнтованого розвитку регіону, що і визначає актуальність теми роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до Основних наукових напрямів та найважливіших проблем фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних та гуманітарних наук на 2009-2013 роки (Постанова президії НАН України від 25.02.2009 року № 55), а саме відповідно до таких пріоритетних комплексних міждисциплінарних досліджень: п. 4.1.15 – проблеми раціонального природокористування; п. 4.1.16 – регіональний розвиток; Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року, схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.10.2007р. №880-р, та Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р. (Постанова Кабінету Міністрів України від 25.07.2006 р. № 1001).

Тематика дисертаційного дослідження відповідає державним, галузевим та регіональним науковим програмам і темам, тематиці наукових досліджень Сумського державного університету. Наукові результати, висновки та рекомендації дисертації були використані при виконанні науково-дослідної роботи на тему «Розробка теорії інтегральної оцінки пореципієнтних питомих показників еколого-економічного збитку від забруднення атмосферного повітря» (№ держ. реєстр. 0108U000671), де автором було узагальнено аналітичні методи розрахунку еколого-економічних показників; науково-дослідної роботи на тему «Еколого-збалансований розвиток територіальних, соціально-економічних систем» (№ держ. реєстр. 0107U009207), де автором були запропоновані науково-методичні основи формування стратегії

регіонального розвитку з урахуванням екологічних чинників та проведено аналіз методичних підходів до дослідження регіональних соціо-еколого-економічних систем.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є удосконалення науково-методичного забезпечення взаємодії адміністративних та господарських систем при формуванні стратегії екологоорієнтованого розвитку регіону.

Відповідно до зазначеної мети в дисертації були визначені наступні основні завдання:

- визначити передумови та етапи переходу від концепції «охорони навколишнього середовища» до концепції «екогармонізму»;
- виявити основні тенденції екологічної політики на рівні держави та території;
- обґрунтувати методичні основи формування механізму взаємозв'язків між стратегіями розвитку регіону та окремих підприємств;
- обґрунтувати можливості використання концепції екогармонізму як основи стратегії довгострокового розвитку регіону;
- дослідити теоретичні та науково-методичні основи формування стратегій розвитку на рівні підприємств та регіону;
- удосконалити підходи до формування критеріїв визначення господарських систем в рамках регіональної соціо-еколого-економічної системи;
- розвинути систему показників оцінки соціальної, екологічної і економічної результативності діяльності підприємств та регіону;
- розробити механізм стратегічного управління соціо-еколого-економічним розвитком господарських систем на регіональному рівні;
- сформувати алгоритм узгодження стратегічних цілей розвитку адміністративних та господарських систем.

Об'єктом дослідження є система науково-методичного забезпечення узгодження інтересів адміністративних та господарських систем в процесі екологоорієнтованого управління розвитком регіону.

Предмет дослідження - еколого-економічні відносини, що виникають між адміністративними та господарськими системами в процесі формування та реалізації стратегії екологічно сталого розвитку регіону.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є діалектичний метод наукового пізнання, фундаментальні положення загальної економічної теорії, основні положення теорії сталого розвитку. В роботі були використані загальнонаукові методи дослідження: абстрактно-логічний і системно-структурний аналіз – для розроблення структурних схем механізмів та алгоритмів впровадження стратегій розвитку регіону та господарських суб'єктів; порівняльний аналіз та групування – при аналізі існуючих підходів до дослідження регіональних соціо-еколого-економічних систем; розрахунково-аналітичний – для визначення та розрахунку коефіцієнтів кореляції показників та комплексних показників економічної ефективності, соціальної і екологічної результативності.

Інформаційну базу дисертаційного дослідження склали зібрані, опрацьовані й узагальнені особисто автором первинні матеріали внутрішньої документації підприємств, офіційні дані Державного комітету статистики України, законодавчі та нормативні акти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, монографії та науково-аналітичні статті вітчизняних та зарубіжних авторів.

Наукова новизна одержаних результатів:

вперше:

- - розроблено науково-методичний підхід до формування стратегій розвитку господарських систем в рамках регіональної екологоорієнтованої стратегії розвитку, який базується на комплексі адаптованих до системи регіонального управління показників соціальної, економічної та екологічної результативності діяльності, що дозволяє ефективно перетворювати

управлінський вплив регіональних органів управління в позитивний ефект екологоорієнтованої господарської діяльності;

вдосконалено:

- методичні засади формування екологоорієнтованої системи стратегічного менеджменту господарських суб'єктів, що на відміну від існуючих базується на принципі “екогармонізму”, який передбачає вирішення проблем збалансованого екологічного та соціально-економічного розвитку на основі раціонального використання економічного, екологічного і соціального потенціалу регіону та суб'єктів господарювання;

- науково-методичний підхід до формування комплексної системи екологічних, соціальних та економічних показників, який на відміну від існуючих передбачає їх взаємоузгодженість з показниками регіонального розвитку та відповідність до Глобальної ініціативи зі звітності (GRI), що дозволяє проводити наскрізну оптимізацію екологоорієнтованого розвитку за єдиними критеріями на різних ієрархічних рівнях управління;

дістали подальшого розвитку:

- науково-методичні засади до формування механізму узгодження цілей і інтересів адміністративних та господарських систем, які на відміну від існуючих базуються на використанні кластерного підходу до визначення однотипних груп суб'єктів господарювання за критеріями максимальної екологічної, економічної та соціальної результативності, що дозволяє оптимізувати заходи економічного та адміністративного впливу регіональних органів управління;

- науково-методичний підхід до визначення комплексних екологічних, економічних та соціальних показників розвитку адміністративних та господарських систем, який на відміну від існуючих базується на групуванні і стандартизації на основі врахування впливу на кінцеві характеристики їх діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що висновки і рекомендації, спрямовані на забезпечення взаємодії

адміністративних та господарських систем при формуванні стратегії екологоорієнтованого розвитку регіону і можуть бути практично застосовані державними та регіональними органами управління та суб'єктами господарювання.

Науково-методичні та практичні результати дисертаційного дослідження були використані: ПАТ «Центроліт» під час розробки «Дослідження впливу вентиляції, освітлення, наявності шуму й вібрації на працездатність в корпусі сталевого литва» при визначенні впливу показників екологічної та соціальної результативності діяльності підприємства на продуктивність праці (довідка про впровадження № 614/20 від 23.04.2012 року).

Результати дисертаційного дослідження використовуються у навчальному процесі Сумського державного університету під час викладання дисциплін «Регіональний менеджмент» та «Стратегічний менеджмент», що підтверджено відповідним актом від 14 травня 2012 року.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою роботою, в якій викладено авторський підхід до розроблення механізму взаємодії адміністративних та господарських систем при формуванні стратегії екологоорієнтованого розвитку регіону. Сформульовані в дисертаційній роботі наукові положення, висновки та рекомендації належать особисто автору. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертаційній роботі використані лише ті ідеї та положення, які запропоновані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи доповідалися, обговорювалися і отримали позитивну оцінку на таких наукових та науково-практичних конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Екологічний менеджмент у загальній системі управління» (22-23 квітня 2004 р., 19-20 квітня 2006 р., 24-25 квітня 2007 р., м. Суми); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Господарський механізм екологічно-збалансованого розвитку» (22- 24 травня 2007 р., м. Суми); Науково-практичній конференції «Перспективні розробки науки та техніки»

(2004 р., м. Белгород (Російська Федерація) та Дніпропетровськ (Україна); Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегія забезпечення сталого розвитку України» (20 травня 2008 р., Київ); Міжнародній Інтернет конференції «Інформаційні системи та технології управління» (12 жовтня 2009 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковані в 12 наукових працях загальним обсягом 3,36 друк. арк. (з них особисто автору належить 3,19 друк. арк.), у тому числі в 5 статтях у наукових фахових виданнях (із них 1 – у співавторстві), 7 публікацій у матеріалах конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації - 193 сторінки, у тому числі 23 таблиці на 12 сторінках, 27 рисунків на 14 сторінках, список використаних джерел на 15 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЕКОГАРМОНІЗМ ЯК ПРИНЦИП СУЧАСНОГО СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

1.1 Екологізація розвитку: об'єктивна необхідність, методи, пріоритети

Двадцять перше сторіччя називають сторіччям глобальних процесів і проблем, які все більш починають визначати долю людства. Взаємозалежність країн світу і народів, що росте, не дивлячись на всі відмінності в рівнях розвитку, культури, релігії, історичних традиціях, досягла такої стадії, яку почали позначати терміном «глобалізація» - (англ. *global* - світовий, всесвітній) - загально цивілізаційний процес, який справляє потужний вплив на всі сфери людського буття, що «розглядається і як джерело нових можливостей, і як причина багатьох бід...» [28, с.59]. Глобалізація трактується як розширення світових соціальних зв'язків між народами та країнами, бо вона передбачає, що економічна, політична, соціальна діяльність набуває всесвітнього характеру за своїми наслідками. Глобалізація передбачає поширення у світі єдиних ідей, цінностей, культури, освітньо-наукових парадигм, єдиних правил співжиття, способу життєдіяльності тощо, а також як процес зростання вселюдських інтересів у всіх сферах суспільного життя.

Саме ця домінуюча тенденція і формує нову еру взаємодії між державами всього світу. Глобальні проблеми сучасності охоплюють весь світ, все людство, створюють загрозу для його сьогодення і майбутнього і вимагають для свого вирішення об'єднаних зусиль, сумісних дій всіх держави і народів, бо жодна країна, навіть найбільша, не може поодиноці вирішити глобальні проблеми, особливо екологічну. Якщо припустити, що держава може ізолюватися від зовнішнього світу економічно, інформаційно і т. д., то в екологічному плані це не реально. Людина не може заборонити рухатися повітряним і водним масам, управляти динамічною біосистемою згідно своїм бажанням. А спроба окремих держав ізолюватися для досягнення індивідуальних цілей, ігноруючи цілі

Всесвіту, викличе розбалансування [104, с.40] системи та приведе до виключення цієї держави за її рамки . Поява терміну «Глобальна екологізація» стала необхідністю, що сформувалася з об'єктивних закономірностей розвитку людської цивілізації, і є багатограним і багатоаспектним поняттям, яке можна охарактеризувати як процес співпраці між державами і об'єднання їх зусиль в області охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Процес глобальної екологізації миру, в цілях захисту планети і її мешканців, має на увазі кооперацію між всіма країнами і між всіма іншими учасниками міжнародних відносин [28, с.60]. Що обґрунтовує появу нового терміну – «глобальний менеджмент», тобто системи механізмів цілеспрямованого впливу на розвиток інтеграційних угруповань, міжнародних корпорацій та окремих країн в інтересах переважної частини населення світу й уникнення соціально-політичних конфліктів, що не протидіє збільшенню ефективності державного управління процесами економічного та соціального розвитку, але потребує його відповідності принципу синергії.

Питання екології займають важливе місце в політичному плануванні та прогнозуванні, предметом якого є якісно інше майбутнє людства. Так за оцінками експертів ООН до 2025 року чисельність населення Землі досягне 8 млрд. і для забезпечення їх їжею щорічний приріст виробництва сільськогосподарською продукцією повинен складати 2,5%, а очікуваний досягне тільки 1,3%. Відповідно диспропорції, які складаються, обумовлюють виникнення соціальних конфліктів. І тому, майбутнє як продовження нарощування параметрів, що склалися, і тенденцій - вже не можливо, бо природні ресурси і здібності до відновлювання живої природи зовсім не безмежні [80, с. 5]. Це вимагає зміни самої парадигми розвитку сучасної технічної цивілізації і форм її відношення з природою.

Саме тому, останнім часом корінним чином змінилася, перш за все, концептуальна структура, засоби і методи наукового мислення, тобто сформувався абсолютно інший стиль мислення, для якого характерними є: тенденція до цілісного, системного дослідження різних природних і

соціальних процесів; вивчення еволюції і розвитку не тільки окремих систем, але і систем регіональних і навіть глобальних; розкриття внутрішніх механізмів самоорганізації, що лежать в основі всіх процесів розвитку.

Всесвіт існує і розвивається завдяки безперервності відновлення, при цьому не втрачаючи своєї цілісності і стійкості впродовж мільярдів років, доводячи, що природні продуктивні процеси є саморегульованими, раціональними і ефективними [104, с. 18]. І тому, за допомогою синергетики вчені спробували описати, пояснити і навіть передбачити поведінку динамічних систем здатних до самоорганізації [10, с. 149]. Як зазначив Г.Ферстер, необхідною умовою самоорганізації систем є її стан постійного контакту і взаємодії з тим, що оточує [142, с. 116]. За словами Цикіна В.О., відкритість системи є необхідною, але не достатньою умовою для її самоорганізації [145, с. 49]. Також він зазначив, що самоорганізація та розвиток відкритої системи є наслідком саме її нестійкості, яка досить часто є умовою стабільності та динамічного розвитку [145, с. 50]. Окрім того самоорганізація завжди пов'язана з взаємодією всіх елементів системи, інколи навіть хаотичною [145, с. 7, 51].

Г.О.Бачинський виділив три стадії взаємодії суспільства та природи [13, с. 9 – 11]:

1 етап - принципом природокористування був економічний, коли критерієм ефективності господарської діяльності вважалось здобуття максимальної економічної вигоди при мінімальних витратах;

2 етап - природоохоронна діяльність мала благодійний характер;

3 етап - критерієм ефективності господарської діяльності є отримання максимальної економічної вигоди при збереженні динамічної рівноваги соціоекосистем та їх територіальних складових.

З принципу нелінійності розвитку можна стверджувати наступне:

- існує безлічі шляхів розвитку, що забезпечує людству право вибору оптимального, тобто «оптимальний шлях розвитку треба вибирати, його потрібно обчислювати, їм потрібно управляти» [125, с. 36];

- але їх кількість не є нескінченною, відповідно знання обмежень, принципів заборони є дуже безцінним для людства;

- людина може описати, розрахувати бажані, оптимальні для себе «сценарії» подій.

Таким чином, Всесвіт, будучи дуже складною системою здатний сам себе будувати, структурувати, потрібно лише вірно визначити бажані для людини тенденції її саморозвитку. «Розуміння способів дії на складні системи і наслідків таких дій - кінцева мета їх досліджень» [76, с. 79 – 92].

П.Г.Олдак зазначив, що «вищою метою всіх форм людської діяльності слід визнати процвітання суспільства на необмежено довгий відрізок часу» [88, с. 70]. Виживання людства зі всією гостротою поставило завдання переходу до нового рівню розвитку цивілізації, заснованої на неухильному проходженні принципу збереження природи [2].

До того ж, А.Ф. Бекон писав, що насправді людина не може нічого іншого, як тільки з'єднати тіла природи. Останнє природа зробить усередині себе. І як зазначив Б.В.Прикін, це відповідає дієвості, оскільки еволюційний процес розвитку природи завжди підтримує рівноважний і стійкий стан між біологічними істотами і середовищем при розвитку адаптаційних явищ.

Тобто, необхідне затвердження нового типу культури і стратегічного мислення - природозбережувачих виробничих систем, націлених на отримання можливої ефективності при повному збереженні стійкості природних систем (екосистем). Поняття «екосистема» було обгрунтоване в 1935 році англійським екологом А. Тенслі [176], в 1982 - М.Ф. Реймерсом і О.В. Яблоковим [107]. У загальному вигляді «екосистема – співтовариство живих істот і середовище його існування, яке сполучене в одне функціональне ціле за допомогою взаємозалежності і причинно-наслідкових зв'язків, які існують між окремими екологічними компонентами» [47]. Найбільшою глобальною екосистемою є біосфера [29, с. 13 – 14]. Ю.Одум зазначив, що «екологія вивчає рівні організації...від організмів до екосистем» [94, 95]. Всі екосистеми

нижчого рівня є елементами систем більш високого рівня, то дана ієрархія повинна забезпечувати єдність та ефективність всіх дій. Предметом екосистемології є вивчення [29, с. 30]:

- структури екосистем;
- взаємозв'язків між структурними компонентами (блоками, підсистемами) екосистем;
- функціональних показників екосистеми та її окремих структурних блоків, швидкості екологічних процесів, їх спрямованості, тривалості й господарської ефективності;
- особливостей і механізмів самоорганізації, саморегуляції і самозбереження екосистем, їх внутрішнього речовинно-енергетичного та інформаційного обміну, показників неентропійності, стійкості щодо зовнішніх природних та антропогенних чинників, стабільності існування в часі та просторі;
- міжекосистемних взаємозв'язків і міжекосистемного речовинно-енергетичного та інформаційного обміну як основи стійкості її стабільності мегаекосистем і біосфери;
- можливостей і розмірів використання природних ресурсів екосистем для народногосподарських потреб без зменшення або руйнування їх екологічного потенціалу та з цілеспрямованою орієнтацією на реалізацію ідей сталого розвитку;
- масштабів і наслідків антропогенних змін у структурно функціональній організації екосистем;
- структурно-функціональних особливостей та ефективних способів створення штучних (аграрних, лісових, водних, урбанії пічних та інших) екосистем й ефективного підтримання їх функцій;
- теоретичне обґрунтування структури, програми, методів і параметрів екологічного моніторингу в екосистемах різних ступенів організації;
- генезису та історії розвитку екосистем;
- моделювання та прогнозування екологічних процесів.

М.Ф.Реймерсом [109, 110, 107, 108] було нарахувано понад 30 «екологічних законів» , принципів та правил, що відображають та характеризують не тільки особливості функціонування, а й динаміку екосистем, що сформульовані у працях Ю. Одума, В.І. Вернадського, М.Ф. Реймерса та ін. Це закон послідовності фаз розвитку, закон внутрішньої динамічної рівноваги, закон еволюційно-екологічної незворотності, закон спрямованості потоку енергії, закон толерантності і т.д..

Вперше поняття «екорозвиток» було сформульоване М. Стронгом, генеральним секретарем Першої Всесвітньої конференції (Стокгольм, 1972). Під «екорозвитком» - розумівся екологічно орієнтований соціально-економічний розвиток, при якому зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням місця існування і деградацією природних систем.

Сталий розвиток (Концепція сталого розвитку прийнята на Конференції ООН в 1992году в Ріо-де-Жанейро) – це такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Суперечність терміну полягає в наступному, в одному понятті об'єднано два слова, що мають внутрішній протилежний смисловий зміст: «сталий» припускає рівновагу, а «розвиток» можливий тільки за умови постійного виведення системи з рівноважного стану. Таким чином, стійкий розвиток по своєму внутрішньому змісту припускає перманентне відтворення, так званого, стану гомеостазу (динамічної рівноваги), з періодичною зміною його рівня, при якому б відбувалося постійне вирішення протиріч між внутрішніми компонентами системи, і зміна параметрів не виходила б за межі катастрофічних трансформацій. «Сталість» можна розглядати і як здатність утримувати рівновагу, і як стабільність, тобто здатність не змінюватись або підтримувати певні стійкі темпи руху. А це означає, що зважаючи на підтримку добробуту людини за допомогою функцій життєзабезпечення,

головним завданням виступає підтримка нескінченного існування людини як біологічного виду. Оскільки можливий інший сценарій - розвиток природи без участі людства, як одного з численних елементів.

В даний час все різноманіття уявлень про можливі шляхи подальшого розвитку цивілізації умовно можна підрозділити на 3 групи: біоцентризм, антропоцентризм і сталий розвиток (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Шляхи подальшого розвитку цивілізації

Шляхи розвитку	Біоцентризм	Сталий розвиток	Антропоцентризм
Основний принцип	Людина для біосфери	Людство + біосфера = гармонізація відносин	Біосфера для людини
Пануюча філософія	Біосфера - єдина система, що має здатність до саморганізації. Людство - частина біосфери	Розвиток людства у згоді із законами розвитку біосфери	Біосфера - джерело ресурсів для задоволення зростаючих потреб людства
Шляхи досягнення цілей розвитку	«Назад до природи». Надання біосфері можливості відновлення своїх функцій шляхом відмови від благ цивілізації	Усвідомлені обмеження на споживання ресурсів біосфери. Задоволення потреб з урахуванням можливостей біосфери	Забезпечення «процвітання» людства за рахунок технологічного і технічного прогресу

У зв'язку з тим, що задоволення життєво важливих потреб людини (соціальна складова) відбувається за допомогою його економічної діяльності, ми бачимо, що проблема забезпечення сталого розвитку безпосередньо пов'язана з соціальними і економічними складовими. А це означає, що відбувається формування такого поняття як „соціо-еколого-економічна система”, яка складається з трьох пов'язаних між собою підсистем: екологічною, соціальною та економічною (рис.1.1).

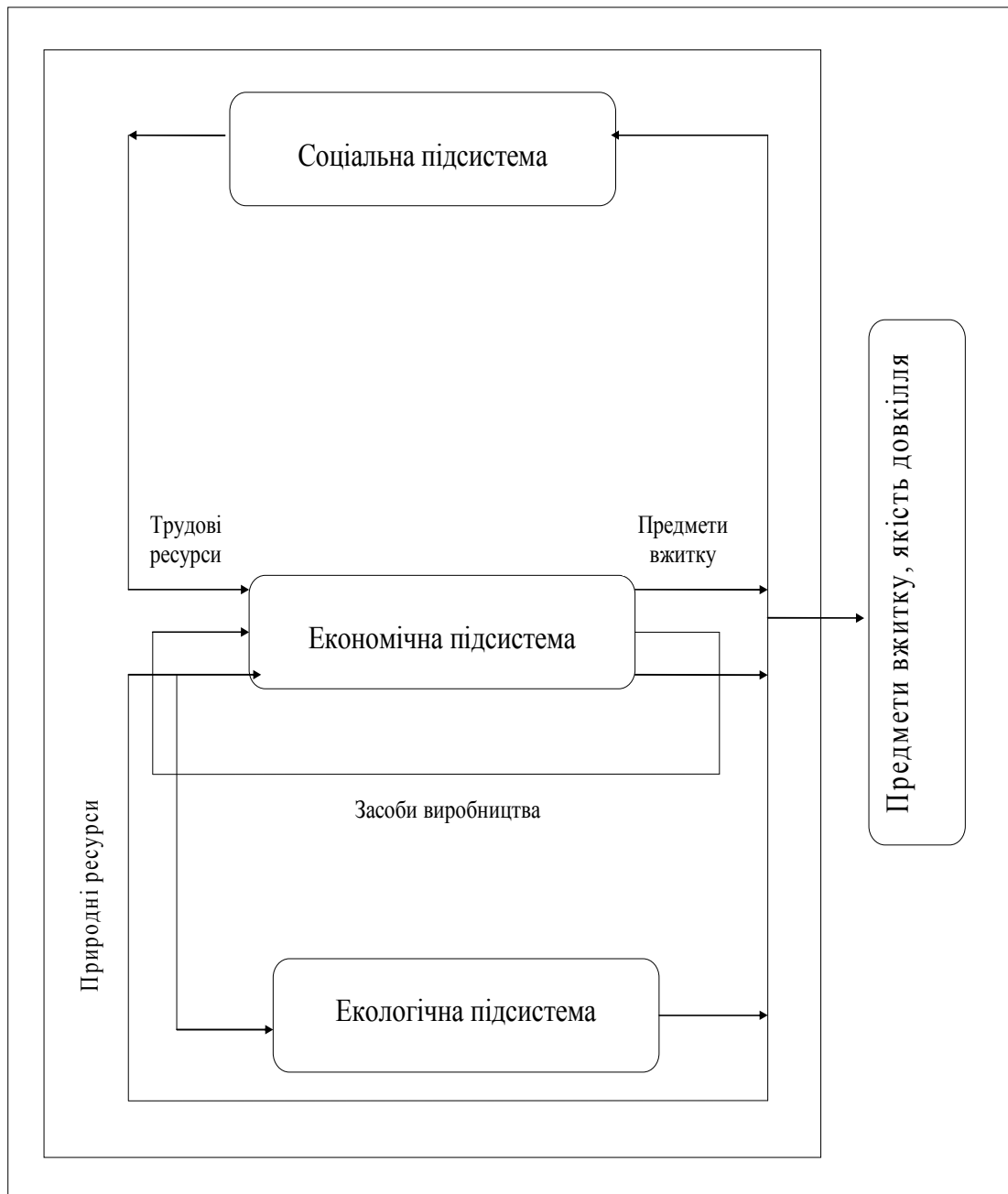

Рис. 1.1 Соціо-еколого-економічна система [24, с. 26]

Соціо-еколого-економічна система - це певне поєднання функціонуючих разом соціальної, екологічної і економічної систем, що володіє емерджентними властивостями, що не зводяться до суми властивостей окремих елементів.

Як відзначає Л.Г.Мельник, будь-яка система для свого довготривалого сталого розвитку вимагає:

- організації в просторі;
- організації в часі;
- забезпечення стійкості, або рівноваги окремих своїх елементів;
- спрямованості розвитку;
- наявності рушійної сили [81].

Відповідно яким формуються групи принципів організації суспільства для забезпечення сталого розвитку:

- принцип «екологічної республіки» (жорсткий контроль і обмеження разом зі свободою розвитку);
- принцип «екологічної спадкоємності поколінь» (забезпечує єдність поточних, тактичних і стратегічних цілей суспільного розвитку);
- принцип «екологічної стійкості» (передбачає рівновагу трьох підсистем);
- принцип «екологічної мети» (формування екологорієнтованої мети);
- принцип «екологічної мотивації» (обумовлюється відтворення мотивів розвитку трьох підсистем).

Стійкість трьох підсистем (екологічною, економічною і соціальною), складових соціо-еколого-економічної системи, не є однаковою, а саме найбільшою стійкістю володіє екологічна система, найменшою - економічна [105]. Якщо вибирати пріоритетами розвитку економічні цілі, то вся система стає в нестійкий стан (рис. 1.2 та рис. 1.3).

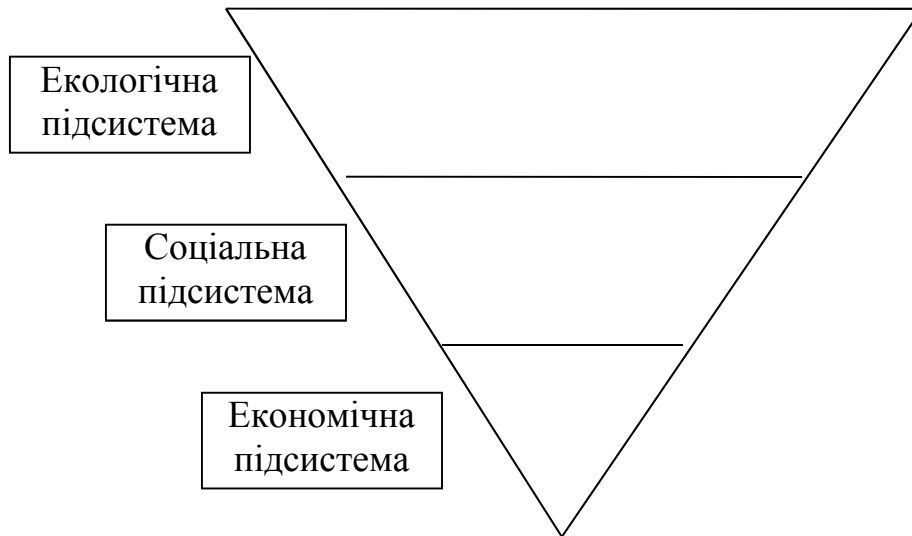

Рис. 1.2 Стійкість системи при пріоритетних економічних цілях

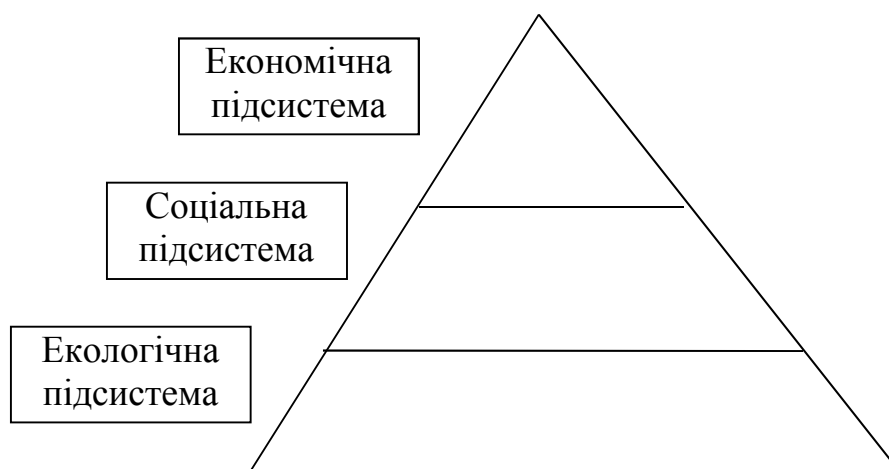

Рис 1.3 Стійкість системи при пріоритетних екологічних цілях

А тому, лише при переході на екологічні пріоритети розвитку і підпорядкуванні економічних цілей соціальним інтересам, система переходить в стан стійкості, тобто сталого розвитку (табл. 1.2; рис. 1.4).

Таблиця 1.2

Вагові коефіцієнти факторів
для комплексного аналізу територій

Група факторів	Вагові коефіцієнти 1990-2000 рр. [33, с. 80]	Вагові коефіцієнти після 2000 р. [33, с. 80]	Вагові коефіцієнти, необхідні для збалансованого розвитку
Екологічні	0,15	0,20	0,56
Соціальні	0,40	0,45	0,33
Економічні	0,45	0,35	0,11

В даний час стан системи характеризується неприпустимим рівнем відхилень навантажень на екологічну підсистему. Цей рівень має на увазі виникнення криз, катастроф. Переведення системи в стан сталого розвитку характеризується обліком екологічних обмежень, лімітуючи величину навантаження на екологічну підсистему, і поступове доведення антропогенної дії до рівня граничнодопустимих відхилень, в якому максимально знижується ризик виникнення критичних і катастрофічних явищ.

Думки про досягнення гармонії соціальною, економічною і екологічною підсистем як основи сталого розвитку можна характеризувати визначенням Люка Хенса: «Сталий розвиток» це:

- соціально орієнтоване задоволення культурних, матеріальних та духовних потреб людства,
- економічна спроможність, яка передбачає здатність «сплачувати» за свої власні потреби, не виходячи за рамки доходу,
- екологічно стійка, довготривала підтримка здатності екосистем до життєзабезпечення.

«Екогармонізм» визначається в роботі як гармонічне узгодження та поєднання соціальних, екологічних та економічних цілей функціонування та розвитку соціо-еколого-економічних систем різного ієрархічного рівня. Саме екогармонізм має стати не тільки основою економічного розвитку при певних соціальних та екологічних обмеженнях, але і основою життя людства як такого.

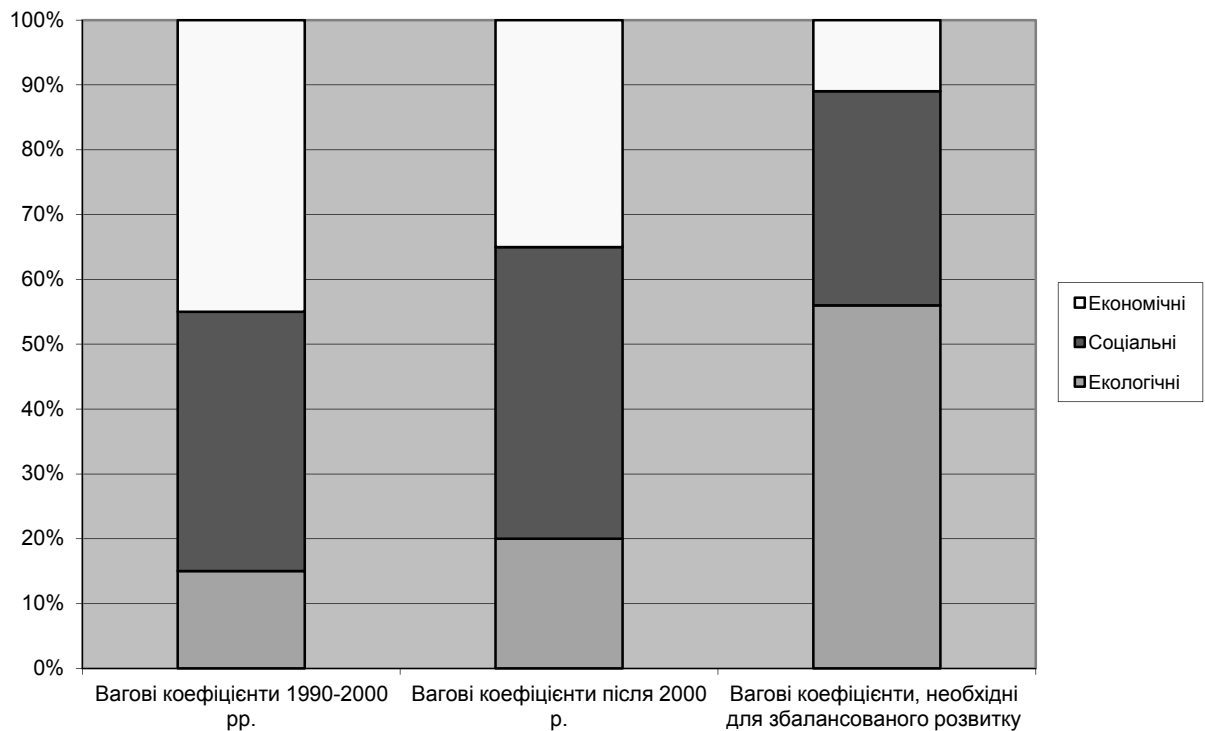

Рис. 1.4 Питома вага екологічної, соціальної та економічної підсистем для їх збалансованого розвитку

Причини неспокою з приводу екологічної ситуації, що склалася, різні, їх можна розділити на дві групи - тактичні і стратегічні [137, с. 121]. У тактичному плані побоювання викликають зростання втрат унаслідок дорожчання виробництва продукції із-за збільшення вартості сировинних ресурсів, добування яких зміщується у все більш важкодоступні райони, збільшення втрат робочого часу із-за зростання захворюваності, збільшення витрат на охорону здоров'я, рекреацію і т. п., які об'єктивно зростають у зв'язку з погіршенням якості природного середовища. І тому є очевидним, що зростання втрат унаслідок забруднення природного середовища об'єктивно сприяє уповільненню темпів розвитку суспільства, породжує істотні труднощі у вирішенні поточних економічних і соціальних завдань [1, с. 24]. Проте ще більший неспокій викликають можливі стратегічні наслідки забруднення навколишнього середовища. При збереженні сучасних темпів зростання

населення і економічного розвитку в найближчі десятиліття відбудеться виснаження природних ресурсів і погіршення якості навколишнього середовища, які спричинять масову загибель людей і неминуче скорочення обсягів виробництва. Це доводить, що від цілісності зв'язків, що стихійно складається, між суспільними структурами і природними комплексами ми повинні перейти до управління розвитком біосоціальної системи (суспільство - виробництво - навколишнє середовище) на планетарному, національному та локальному рівнях. І всі стратегії, що розробляються на цих рівнях, що направлені на досягнення економічного та соціального добробуту повинні ґрунтуватися на екологічній безпеці. Таким чином, необхідне введення екологічної складової розвитку в рамки соціо-економічних систем, тобто параметри, що розглядаються раніше як зовнішні, тепер зобов'язані стати внутрішніми.

Дані відносини носять довгостроковий характер, що обумовлює необхідність застосування методів стратегічного управління [75]:

- метод системного підходу
- методи стратегічної діагностики
- методи експертних оцінок
- методи стратегічного аналізу
- методи статистики.

Традиційні підходи до ухвалення стратегічних рішень, правила планування соціально-економічного розвитку і проектування господарської діяльності (які не враховують компоненти природного середовища і надзвичайно повільної відновлюваності порушених екосистем), що діють вже себе вичерпали та не мають можливості запобігти виникненню нових екологічних проблем, тим самим ще більше погіршують несприятливу ситуацію. Екологічний підхід знаходиться у стадії розробки, що пов'язано з недостатнім ступенем вивчення впливу природних і антропогенних чинників на природні механізми стабілізації навколишнього середовища. Тому він поки не може забезпечити достатнє наукове обґрунтування вибору стратегії сталого

розвитку. У цих умовах орієнтиром при формуванні методології вироблення стратегічних рішень в області сталого розвитку повинен стати принцип «екологізації» не тільки економіки, а і соціальної сфери. Масштаби і характер людського впливу повинні бути адекватні, і не перевищувати функціональну ємність природних екосистем, щоб не порушувати екологічну рівновагу і одночасно розвивати соціально-економічні перспективи розвитку як держави в цілому, так і його складових: регіонів, міст, підприємств [65].

У зв'язку з тим, що під поняттям «стратегія» розуміється довгострокові плани керівництва організації які направлені на поліпшення її позицій, задоволення споживачів і досягнення перспективних цілей, в таблиці 1.3 розглянемо розвиток цього поняття та його характеристика за допомогою екологоорієнтованого підходу.

Таблиця 1.3

Характеристика поняття «стратегія» за екологоорієнтованим підходом.

Автор - Визначення	Характеристика за екологоорієнтованим підходом (переваги та недоліки)
1	2
А.Чандлер - Стратегія як метод встановлення довгострокових цілей організації, програм її дій і пріоритетних напрямів розвитку	Якщо розглядати на всіх рівнях розробку екологічних довгострокових цілей, то немає можливості швидкого реагування на постійних змін екосистеми
М.Портер - Стратегія як спосіб реакції на зовнішні можливості і погрози, внутрішні сильні і слабкі сторони	Екологічна спрямованість стратегії допоможе як підприємствам, так і регіонам і державам, отримати переваги перед конкурентами, але екологічна підсистема повинна бути по основою для економічної, а не навпаки
М.Мінцберг - Стратегія як послідовна, узгоджена і інтегрована структура управлінських рішень	Можливе застосування, але тільки для контролю виконання екологічних заходів, показників и т.д.
М.Хамель - Стратегія як спосіб розвитку ключових конкурентних переваг організації	Конкурентоспроможність забезпечується, але відбуватися варварське споживання ресурсів для її підтримки

Продовження таблиці 1.3

1	2
М.Меськон, М.Альберт, Ф.Хедоурі - Стратегія є детальним комплексним планом, призначеним для того, що б забезпечити здійснення місії організації і досягнення її цілей	Комплекс екологічних заходів необхідно розробляти з урахуванням всіляких сценаріїв розвитку і орієнтуватися в основному ні екологічну підсистему
А.Томпсон - Стратегія як набір дій і підходів до досягнення заданих показників діяльності	Одна з найбільш здібних до орієнтації на базову екологічну систему, але необхідно дуже чітко визначити генеральну мету

Стратегія необхідна на всіх рівнях управління (не тільки для конкретного підприємства, а і для окремих регіонів і країн, а також і на глобальному рівні) для того, щоб визначити в якому напрямі необхідно розвиватися. Правильно розроблена стратегія, місія, цілі і завдання є основою розвитку соціо-еколого-економічної системи (рис. 1.5). Стратегічна мета «екологізації» - збалансоване вирішення проблем збереження навколишнього середовища, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу і завдань соціально-економічного розвитку на користь нинішнього і майбутніх поколінь.

Л.Г.Мельник аналізуючи напрями формування економічного механізму забезпечення сталого розвитку так само говорить про генеральну мету сталого розвитку, під якою розуміється «умовно нескінченне існування людської цивілізації і її прогресивний розвиток» [81, 82].

Вказана мета умовно ділиться на дві: необхідну (фізичне виживання людини біологічного) і достатню (духовний розвиток людини соціального).

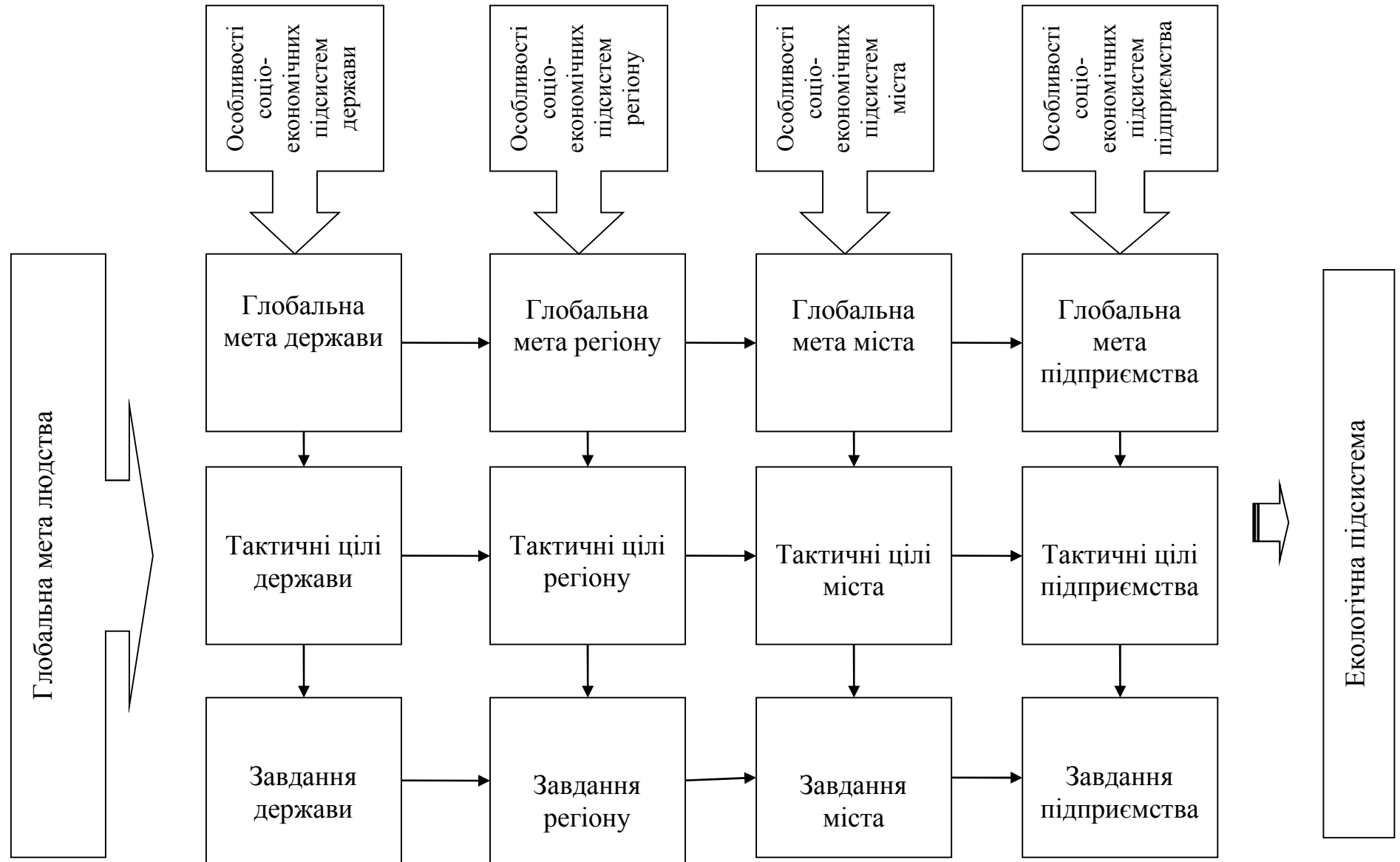

Рис. 1.5. Формування цілей і завдань на всіх рівнях соціо-еколого-економічних систем

Довгостроковими орієнтирами такої політики є:

- ефективного використання поновлюваних і екологічно безпечно не поновлюваних природних ресурсів;
- екологічно обґрунтоване розміщення продуктивних сил і екологічно безпечний розвиток промисловості, енергетики, транспорту і комунального господарства на всіх територіях;
- забезпечення сприятливого навколишнього середовища і збереження природних екологічних систем, природних ландшафтів, їх біологічної різноманітності.

«Екологічна стратегія» - розрахований на перспективу образ дій та порядок розподілу пріоритетів і ресурсів для досягнення екологічних цілей як базових (комплексний план діяльності, який розробляється на основі творчого науково обґрунтованого підходу та призначається для досягнення довгострокових глобальних цілей). Стратегічні цілі вказують на специфічні результати діяльності, яких необхідно досягти в довгостроковій перспективі, їх можна віднести до «цілей розвитку».

Основні принципи і пріоритети «екологізації» [65]:

- збалансоване вирішення економічних, соціальних і екологічних проблем;
- пріоритет охорони здоров'я населення;
- збереження сприятливого навколишнього середовища, її функцій життєзабезпечення;
- реабілітація територій після традиційного природокористування;
- пріоритет екологічної безпеки при ухваленні політичних і господарських рішень;
- забезпечення безпеки населення і територій при загрозі і виникненні надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру;
- обов'язковість аналізу і оцінки негативного впливу на компоненти природного середовища господарської і іншої діяльності, відмову від реалізації

проектів, якщо їх наслідки непередбачувані для навколишнього середовища, облік віддалених екологічних наслідків;

- стимулювання інвестицій в природоохоронну діяльність;
- забезпечення відвертості і доступності інформації про стан природного середовища, його забруднення на основі розвитку моніторингу.

1.2 Тенденції та основні напрямки екологічної політики в Україні

Серед актуальних загальнотеоретичних проблем, які мають важливе науково-практичне значення, одне з перших місць на сьогодні займає екологічна, як необхідна функція держави. І тому, з початку 1990-х в Україні починає формуватися нова екологічна політика, головною метою якої стає формування нового правового і економічного механізму регулювання взаємодії державних органів різних рівнів і економічних суб'єктів, включення екологічних вимог в процедуру оцінки соціально-економічної ефективності управлінських рішень на всіх рівнях (держава - регіон - підприємство). Реалії глобальної екологічної проблеми продемонстрували безперспективність будь-якої політики, яка б не мала обґрунтованого конституційно-правового забезпечення. Початкові основи екологізації сформульовані в наступних нормативних актах: Конституція України (1996 р.), Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про екологічну експертизу», «Про тваринний світ», «Про екологічну мережу», а так само Земляний, повітря, водний кодекси України, Кодекс України про надра [100, 52, 53] і так далі.

Крім того, у сфері охорони навколишнього середовища функціонують міжнародні міжурядові організації, міжнародні неурядові організації - такі як органи Генеральної Асамблеї, науково-дослідні інститути ООН, регіональні комісії і комітети, засновані Економічною і соціальною радою ООН, діяльність яких здійснюється за трьома напрямками [79, с. 114]:

- оцінка стану навколишнього середовища (моніторинг, обмін інформацією);
- природоохоронне управління, координація (визначення цілей, правові питання);
- розробка глобальної концепції екологічно сталого розвитку і безпеки.

Згідно з якими, всі держави зобов'язані:

- підтримувати екосистеми та забезпечувати існування та збереження всіх видів фауни та флори в їх природних середовищах;
- запобігати або значно зменшувати будь екологічні забруднення;
- проводити відповідну політику охорони навколишнього середовища;
- проводити та стимулювати проведення на всіх рівнях нових програм та проектів, що будуть сприяти покращенню екологічної ситуації.

Як зазначили Данилишин Б.М. та Шостак Л.Б. [33, с. 280 - 281] Україні необхідно сконцентрувати зусилля на розробці та реалізації національної природоохоронної програми дій, пошуку й адаптації економічних важелів для регулювання використання ресурсів та посиленні ролі передових технологій виробництва. Що зумовило появу перед Україною досить складних завдань:

- регулювання відносин у сфері охорони, використання і відтворення природних ресурсів;
- формування, збереження і раціональне використання екомережі;
- забезпечення екологічної безпеки;
- запобігання і ліквідація негативного впливу діяльності на навколишнє природне середовище;
- задоволення перспективних соціальних, економічних і екологічних інтересів людства;
- збереження природних ресурсів, комплексів і об'єктів.

Для вирішення цих завдань необхідно мати чітку державну позицію в питаннях екології, яка буде закріплена не тільки в національній екологічній доктрині і регіональних екологічних стратегіях, але і в чинному законодавстві - як на державному, так і на регіональному рівні, а так само і на рівні окремих

підприємств. Наприклад, в Японії сформувалася чітка система правового регулювання охорони навколишнього середовища [57, с. 36], а саме - Основний закон визначає важливі загальні характеристики державної політики в даному напрямку; як його розвиток є спеціальні законодавчі акти, які направлені на запобігання і усунення порушень якості окремих елементів навколишнього середовища; в основі цієї структури знаходяться багато чисельні нормативні акти органів місцевого самоврядування, які враховують природно-географічні та соціально-економічні особливості певної території. І тому, на нашу думку, в реалізації екологічної політики вирішальна роль належить екологічному праву, яке являє собою сукупність правових норм, що регулюють екологічні відносини з метою реалізації інтересів відповідних суб'єктів та забезпечення сталого екологічного розвитку як в країні, так і в окремих її регіонах. Терміном «суб'єкти права» прийнято позначати учасників суспільних екологічних відносин [47]. Безумовно, поняття суб'єктів суспільних відносин пов'язане з поняттями правоздатності і дієздатності. Екологічна правоздатність являє собою спроможність суб'єкта мати екологічні права і приймати на себе екологічні обов'язки, а екологічна дієздатність - його спроможність своїми діями набувати екологічних прав і виконувати відповідні обов'язки. Слід зазначити, що ці поняття офіційно закріплені, наприклад, у цивільному законодавстві, але відсутні в екологічних законодавчих актах. Екологічна правосуб'єктність - це спроможність бути учасником екологічних суспільних відносин, що полягає в законодавчому визнанні можливості суб'єктів права брати участь у суспільних відносинах щодо охорони, використання й відтворення природних ресурсів та комплексів. Проте окремі природні об'єкти, наприклад, земля чи атмосферне повітря, являють собою середовище, яке забезпечує життєдіяльність, і є умовою його підтримання для людини та суспільства. Тому використання таких об'єктів ґрунтується на природних властивостях людини та суспільства, незалежно від законодавчого визнання і здійснення правового регулювання з боку держави. У цьому полягає одна з головних особливостей екологічної

правосуб'єктності, яка ґрунтується на природних правах та інтересах людини і суспільства. Але у визнанні і правовому регулюванні прав людини і громадянина зацікавлені не тільки фізичні особи, а й держава [92]. Соціально відповідальна держава, встановлюючи відповідні екологічні права громадян, може розраховувати на їх більш активну діяльність і тим самим на сприяння громадян підвищенню ефективності природоохоронної функції самої держави.

Основні чинники деградації природного середовища на світовому, державному та регіональних рівнях (табл. 1.4) повинні враховуватися при проведенні в Україні державної політики в області екології. Тому що проблеми на державному та регіональному рівні майже однакові, потрібно чітко розмежувати функції та відповідальність у їх вирішенні на різних рівнях.

Стратегічною метою державної політики в області екології є збереження природних систем, підтримка їх цілісності і функцій життєзабезпечення для стійкого розвитку суспільства, підвищення якості життя, поліпшення здоров'я населення і демографічної ситуації, забезпечення екологічної безпеки країни.

Для цього необхідні:

- збереження і відновлення природних систем, їх біологічної різноманітності і здібності до саморегуляції як необхідної умови існування людського суспільства;
- забезпечення раціонального природокористування і рівноправного доступу до природних ресурсів поколінь людей, що живуть нині і майбутніх;
- забезпечення сприятливого стану навколишнього середовища як необхідної умови поліпшення якості життя і здоров'я населення.

Основні чинники деградації природного середовища
на світовому, державному та регіональних рівнях

Першочергові чинники деградації природного середовища		
Світовий рівень	Державний рівень	Регіональний рівень
<ul style="list-style-type: none"> - зростання споживання природних ресурсів; - збільшення чисельності населення планети; - деградація основних компонентів біосфери; - можливі зміни клімату і виснаження озонового шару Землі; - зростання екологічного збитку від стихійних та техногенних катастроф; - недостатній для переходу до стійкого розвитку людської цивілізації рівень координації дій світової спільноти в області вирішення екологічних проблем і регулювання процесів глобалізації. 	<ul style="list-style-type: none"> - переважання ресурсовидобувних і ресурсоемних секторів в структурі економіки; - низька ефективність механізмів природокористування і охорони навколишнього середовища; - різке ослаблення управлінських, функцій держави в області природокористування і охорони навколишнього середовища; - висока частка тіньової економіки у використанні природних ресурсів; - низький технологічний і організаційний рівень економіки; - високий ступінь зношеності основних фондів; - наслідки економічної кризи і невисокий рівень життя населення; - низький рівень екологічної свідомості і екологічної культури населення країни. 	<ul style="list-style-type: none"> - низька ефективність механізмів природокористування і охорони навколишнього середовища; - різке ослаблення управлінських, функцій регіональних в області природокористування і охорони навколишнього середовища; - висока частка тіньової економіки у використанні природних ресурсів; - наслідки економічної кризи і невисокий рівень життя населення; - низький рівень екологічної свідомості і екологічної культури населення країни.

Державна та регіональна політика в області екології повинна базуватися на наступних основних принципах [57, с. 37]:

- сталий розвиток, що передбачає рівну увагу до його економічної, соціальної і екологічної складових на всіх територіальних рівнях, і визнання неможливості розвитку людського суспільства при деградації природи;
- пріоритетність для суспільства функцій життєзабезпечення біосфери по відношенню до прямого використання її ресурсів – тобто більше уваги треба приділяти екологічній та соціальній підсистемам, а вже потім економічній;
- справедливий розподіл доходів від використання природних ресурсів і доступу до них;
- запобігання негативним екологічним наслідкам в результаті господарської діяльності;
- відмова від господарських і інших проектів, пов'язаних з дією на природні системи, якщо їх наслідки непередбачувані для навколишнього середовища на всіх територіальних рівнях;
- природокористування на платній основі і відшкодування населенню і навколишньому середовищу збитків, порушення законодавства про охорону навколишнього середовища;
- відвертість екологічної інформації;
- участь цивільного суспільства, органів самоврядування і ділових кіл в підготовці, обговоренні, ухваленні і реалізації рішень в області охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування.

А тому, можна сказати, що політика - не самоціль, а всього лише інструмент для досягнення важливішої мети. Крім того, тимчасові горизонти довгострокової політики повинні бути значно ширше, ніж час життя політичних доктрин або параметри стратегічного планування. По суті, такий підхід припускає єдність і узгодженість принципів, пошук організаційних варіантів для побудови програм і формулювання стратегії, цілей і завдань на всіх рівнях управління (міжнаціональний - державний - регіональний - рівень підприємства). Формулювання стратегій - процес, за допомогою якого керівники

встановлюють місію, формують систему цілей, обирають стратегії, використовуючи відповідний інструментарій.

З регіональною політикою тісно пов'язано поняття «регіон», якому Я.Б.Олійник дає наступне визначення [90, с. 20]:

- велика і невизначена частина земної поверхні, район, округ;
- площа, місце в просторі;
- окрема частина миру або всесвіту;
- адміністративна одиниця.

Принципи екологічної політики регіонів не повинні суперечити національним екологічним інтересам, оскільки ці інтереси полягають [57, с. 45]:

- у підвищенні рівня і якості життя, критерії якої можуть бути визначені тільки з урахуванням регіональної специфіки; при цьому повинні враховуватися не тільки особливості «регіонального споживчого кошика» при розрахунку рівня життя, але і такі характеристики, як доступність і якісні характеристики природних ресурсів, що є на даній території, доступність регіонально орієнтованої освіти і, як наслідок цього, можливість отримання соціально значущою, у тому числі і екологічній інформації;

- збереження природних ресурсів, що припускає наявність регіональної екологічної політики і системний територіальний підхід;

- у оздоровленні навколишнього середовища, підтримці регіональної біологічної різноманітності і системи національних ландшафтів;

- у запобіганні погрозам, пов'язаним з деградацією територій, які роблять негативний вплив на здоров'ї людини і здатність до відновлювання природних і регульованих екосистем.

Екологоорієнтована політика регіону є універсальною вимогою до стратегічного планування і прогнозування, що особливо виразно виявляється в тих випадках, коли домінують інтеграційні процеси. Наприклад, у відповідному розділі Хартії європейської безпеки («Конституції» для ОБСЄ), прийнятої 19 листопада 2000 року в Стамбулі на саміті ОБСЄ. Один з центральних розділів

цього документа «Екологічне і економічне вимірювання» повністю присвячений регіональним погрозам безпеці, породжуваним погіршенням стану навколишнього природного середовища і виснаженням природних ресурсів, а також зміцненню регіональної співпраці між ключовими міжнародними організаціями і інститутами в економічній і екологічній областях. Основна думка хартії зводиться до того, що «економічна свобода, соціальна справедливість і відповідальність за збереження навколишнього середовища є непорушними умовами для процвітання».

Важливою особливістю нової парадигми є розширення розуміння суті, компонентів регіональної політики. Якщо раніше регіональна політика акцентувала увагу на окремих аспектах регіонального розвитку (збільшення населення і економічних показників), то тепер, за словами Я.Б.Олійника, «увага повинна бути сконцентрована на забезпеченні сталого існування регіональних систем як цілісних структур з рівноправними підсистемами» [90, с. 21]. А відповідно деградація, однієї з підсистем (в першу чергу екологічною) неминуче приведе до деградації решти підсистем і регіональної системи в цілому. Тому, разом з такими традиційними напрямками як економічна і соціальна регіональна політика, необхідно обов'язково розробляти і екологічну політику, що повинна стати базовою для інших.

Головним завданням державної політики, на думку Мельника Л.Г., коректування негативних зовнішніх ефектів, які є джерелами екологічного дисбалансу [82, с. 219], а реалізовуватись вона повинна в два етапи:

- на першому етапі встановлюються екологічні стандарти або цілі екологічного регулювання (державний рівень);
- на другому розробляється і упроваджується система правових і економічних інструментів для досягнення поставлених цілей (державний та регіональні рівні).

При здійсненні своїх контрольних-надзорних функцій органи місцевої влади повинні виходити з:

- а) загальнонаціональних законів,

- б) місцевих законодавчих або адміністративних актів,
- в) угод з підприємствами про запобігання забрудненню довкілля.

Одним з найбільш важливих для органів місцевої влади прав, зафіксованих у законодавчих актів країни, повинно стати право встановлювати строгіші економічні стандарти, ніж ті, які введені державою. Іншою важливою характеристикою процесу децентралізації управління охороною довкілля є відносно розширення компетенції органів місцевої влади (губернаторів) відносно промислових підприємств. Наприклад, в Японії губернатори наділені наступними правами [57, с. 88 - 90]:

- губернатор має право вимагати від підприємців, на чиїх підприємствах встановлено устаткування для очищення повітря, письмової доповіді про стан цього устаткування (в разі непредставлення такої доповіді на вимогу губернатора або надання доповіді, що містить недостовірні дані, на підприємців може бути накладений штраф);
- органи місцевої влади мають право на вхід на територію підприємства і проведення інспекції (на підприємців, які ухиляються від надання можливості проведення інспекції, заважають її проведенню і т. д., може бути накладений штраф);
- органи місцевої влади мають право віддати підприємцям наказ про внесення останніми протягом 60 днів після здобуття повідомлення від органів місцевої влади змін в плани розміщення виробництва на території підприємства (за порушення передбачається штраф або позбавлення волі) ;
- органи місцевої влади мають право віддавати підприємцям накази про технологічне удосконалення очисного устаткування;
- законом також зазначається право видання органами місцевої влади наказу про тимчасове припинення діяльності підприємства.

Економічні інструменти реалізації екологічної політики - це засоби (заходи, методи, важелі), які зумовлюють зміни фінансового стану економічних суб'єктів, заохочуючи їх до реалізації цілей екологічної політики [47].

Основними інструментами екологічного регулювання є [82]:

- податки;
- субсидії;
- стандарти/квоти (гранично допустимі концентрації);
- організація ринку прав на забруднення навколишнього середовища.

Кожен з яких має свої переваги і недоліки. Наприклад, заміна існуючої системи стандартів і квот на економічні методи (створення ринку прав на забруднення навколишнього середовища) може понизити витрати в 2-3 рази, впровадження екологічного податку може в короткостроковому періоді негативно вплинути на фінансовий стан підприємств з низькою рентабельністю, скоротити зайнятість населення, а в довгостроковому - викликати ефект «подвійного дивіденду»: дозволити державі понизити ставки прибуткового податку. Що стосується субсидій, то в короткостроковому періоді вони сприяють збільшенню промислового випуску, а в довгостроковому, як результат - збільшують сумарний рівень забруднення навколишнього середовища. Оптимальний вибір економічних інструментів екологічної політики безпосередньо залежить від особливостей політичного процесу і достовірності екологічної інформації.

У зв'язку з тим, що екологічна політика України реалізується на трьох рівнях управління: національний, регіональний і місцевий, необхідно визначити функції та інструменти впливу на розвиток соціо-еколого-економічних систем (табл.1.5, 1.6). А сталий розвиток країни і окремих її регіонів залежить від урахування екологічного чинника у всіх секторах життєдіяльності суспільства.

Таблиця 1.5

Інструменти впливу зацікавлених сторін на розвиток
соціо-еколого-економічної системи

Зацікавлені сторони	Інструменти впливу
Органи державної влади, органи місцевого самоврядування	<ul style="list-style-type: none"> - підтримка розробки і реалізації екологічних проектів на всіх рівнях управління; - розробка регіональних нормативно-правових документів з урахуванням особливостей окремих регіонів; - проведення державних контрольних заходів.
Підприємства	<ul style="list-style-type: none"> - створення асоціацій для об'єднання зусиль по досягненню екологічних цілей; - створення екологічно чистої продукції; - сумісне вирішення проблеми повторного використання і розміщення відходів; - скорочення впливу виробництва на навколишнє середовище.
Населення	<ul style="list-style-type: none"> - доступність отримання достовірної екологічної інформації; - суспільний екологічний контроль.

Система показників стану навколишнього середовища і ефективності використання природних ресурсів, яка в даний час є базою при формуванні державної екологічної політики, заснована на системі статистичної звітності, яка була розроблена в кінці 70-х років ХХ сторіччя.

Вона система складається з наступних блоків:

- характеристика стану природно-ресурсного потенціалу і його складових (водні, земельні ресурси, повітря і так далі);
- рівень антропогенного впливу на навколишнє середовище;
- витрати на реабілітаційні заходи;
- заходи щодо мінімізації шкідливого антропогенного впливу;
- ефективність заходів і витрат;
- ступінь впливу негативного впливу трансформованого середовища на здоров'ї людину і ефективність виробництва.

Функції природоохоронного управління
в Україні [79, с. 122 – 124]

Рівень управління	Функції
Національний	<ul style="list-style-type: none"> – розробка методологічного, нормативно-методичного і правового забезпечення проблеми регулювання використання природних ресурсів і попередження забруднення природного середовища; – формування економічного механізму природокористування; – встановлення нормативів якісного стану природних ресурсів; – контроль над дотриманням державного законодавства; – проведення екологічного аудиту і ліцензування екологічно небезпечних видів діяльності; – проведення науково-технічної політики по відношенню до охорони, раціональному використанню та відновленню природних ресурсів, збереженню біорізноманітності; – реалізація міжнародних угод;
Регіональний	<ul style="list-style-type: none"> – регулювання використання природних ресурсів; – визначення нормативів забруднення природного середовища; – введення економічного механізму природокористування на регіональному рівні; – проведення моніторингу на регіональному рівні; – проведення державної екологічної експертизи; – здійснення контролю над дотримання природоохоронного законодавства; – розробка програм проведення природоохоронних заходів, визначення і реалізація інвестиційної політики; – інформування населення по екологічних питаннях; – екологічна освіта; – організація розробки регіональних екологічних програм і проектів;

Проаналізувавши зміни в структурі поточних витрат на охорону навколишнього середовища Сумської області, можна зазначити, що значно скоротилися витрати на захист та реабілітацію ґрунту, підземних і поверхневих вод з 5,4 % у 2000 році, до 1,2 % у 2007; витрати на збереження біорізноманіття і середовища існування – з 5,1 % у 2000 році до 3,8 % у 2007; а витрати на науково-дослідні роботи природоохоронного спрямування зовсім відсутні.

Державний контроль за охороною навколишнього природного середовища та раціональним використанням природних ресурсів в Сумській області здійснює Державне управління екології та природних ресурсів і його підрозділи на місцях.

Найбільша частина (85%) нарахованих зборів припадає на міста, в яких зосереджений промисловий потенціал області, а саме:

м.Суми - 1486,4 тис.грн.; м.Шостка - 925,8 тис.грн.; м.Охтирка - 177,8 тис.грн.; м.Конотоп - 124,0 тис.грн.; м.Ромни - 97,2 тис.грн.

Наприклад, протягом 2004 року підприємствами та організаціями області сплачено екологічних зборів на суму 2826,2 тис.грн. що на 1478,8 тис.грн. (або на 110%) більше, ніж у попередньому році. З них: 1439,9 тис.грн. (51,0%) - це збори за скиди, розміщення відходів у межах встановлених лімітів; 1299,8 тис.грн. (46,0%) - збори за викиди в атмосферне повітря; 83,2 тис.грн. (2,9%) - збори за скиди, розміщення відходів понад встановлені ліміти; 3,3 тис.грн. (0,1%) - збори за збитки, заподіяні природі та штрафи за порушення природоохоронного законодавства.

В загальній структурі природоохоронних заходів Сумщини (рис.1.6) основну частину – 80 % складають витрати на охорону та використання водних ресурсів, 7,5 % - це витрати на охорону атмосферного повітря, 4,1% - на раціональне використання, зберігання та знешкодження відходів, 2,6% - на охорону та раціональне використання земель, 5,4% - інші витрати.

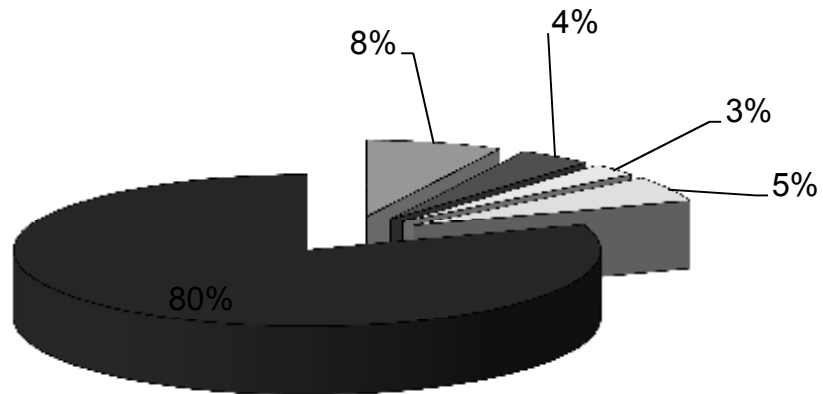

Рис 1.6 Структура поточних витрат Сумщини на основні природоохоронні заходи [37, с. 27]

Основна частина природоохоронних заходів здійснюється підприємствами, організаціями та установами області за рахунок власних коштів. Їх частка в середньому по області складає 99,5% від загальної суми витрат і лише 0,5% - за рахунок державного та місцевого бюджетів.

За порушення норм і правил охорони навколишнього природного середовища та шкоду, заподіяну внаслідок порушення природоохоронного законодавства господарською та іншою діяльністю, до юридичних та фізичних осіб у 2004р. пред'явлено 113 позовів на загальну суму 1388,1 тис. гривень. Найбільше коштів - 1073,1 тис. грн. (77,3%) було пред'явлено у сфері земельних ресурсів; 179,3 тис. грн. (12,9%) - у сфері атмосферного повітря; 67,3 тис. грн. (4,8%) - у сфері рослинного світу; 55,4 тис. грн. (0,4%) - у сфері надр.

Проте сума стягнених позовів за збитки, заподіяні довкіллю, складає це лише 4,0% до пред'явлених (55,3 тис. грн.).

За заподіяні збитки докільню на винних осіб накладено адміністративних штрафів на суму 99,7 тис. грн., а стягнуто 75,5 тис. грн., що становить 75,7% від накладених [37, с. 27 - 28].

В процесі виходу країн та відповідно і її регіонів з нинішньої кризи необхідне послідовне вирішення ряду принципів завдань:

- забезпечити стабілізацію екологічної ситуації;
- поліпшити стан навколишнього середовища за рахунок екологізації економічної діяльності в рамках структурних перетворень, що забезпечують нову модель господарювання і широке розповсюдження екологічно орієнтованих методів управління;
- вести виробничу діяльність в межах ємкості екосистем на основі масового впровадження енерго- і ресурсозберігаючих технологій, цілеспрямованих змін структури економіки, структури особистого і суспільного споживання.

Перехід до сталого розвитку вимагає скоординованих дій у всіх сферах життя суспільства, адекватній переорієнтації соціальних, економічних і екологічних інститутів держави, регулююча роль якої в таких перетвореннях є основоположною. І тому, найважливіше значення в створенні методологічної і технологічної основ цих перетворень матиме наука. Державне управління процесом переходу до сталого розвитку припускає розробку систем програмних і прогнозних документів: державної екологічної стратегії та програм регіонального (територіального), загальнодержавного рівнів і окремих підприємств. При цьому однією з важливих умов є створення цілісної системи взаємодії "держава - регіон - місто - підприємство". Перехід до сталого розвитку вимагає і чіткого дотримання ряду обмежень, слідувати яким буде нелегко, особливо на початкових етапах. Це, зокрема, здійснення заходів переважно на вже освоєних територіях і відмова від реалізації будь-яких проектів, що завдають збитку навколишньому середовищу або що мають негативні екологічні наслідки.

І тому основними напрямками переходу України до сталого розвитку є:

- розробка систем стимулювання виробничої діяльності і встановлення меж відповідальності за екологічні результати, при яких біосфера сприймається вже не тільки як постачальник ресурсів, а як фундамент життя, збереження якого повинне бути неодмінною умовою функціонування соціально-економічної системи і її окремих елементів;
- оцінка ємності локальних і регіональних екосистем країни, визначення допустимої на них антропогенної дії.

На сучасному етапі переходу до сталого розвитку створюються рамкові умови, що забезпечують можливість зв'язаного, внутрішньо збалансованого функціонування тріади: природа, населення, виробництво. При цьому механізми розробки та ухвалення рішень повинні бути орієнтовані на відповідні пріоритети, враховувати наслідки реалізації цих рішень в економічній, соціальній, екологічній сферах і передбачати найповнішу оцінку витрат і вигод з дотриманням наступних критеріїв:

- ніяка виробнича діяльність не може бути виправдана, якщо вигода від неї не перевищує збитку, що викликається;
- збиток навколишньому середовищу повинен бути таким мінімальним, який тільки можливий з урахуванням економічних і соціальних чинників.

Для управління процесом переходу до сталого розвитку і оцінки ефективності використовуваних засобів слід встановлювати цільові орієнтири і обмеження із забезпеченням процедури контролю за їх дотриманням. Цільові орієнтири можуть бути виражені в показниках, що характеризують якість життя, рівень економічного розвитку і екологічного благополуччя. Іншими словами, ці показники повинні відображати ті рівні, при яких буде гарантовано безпечний розвиток України в економічному, соціальному, екологічному аспектах. Величинами, що визначають ступінь природоємності господарства, служить система показників, що характеризують рівень споживання природних ресурсів і рівень порушення екосистем в результаті діяльності (на одиницю кінцевої

продукції); інформативними є аналогічні показники на душу населення, а також макрохарактеристики, що виражають співвідношення між потребами в природних ресурсах і їх наявністю (запасами). Як цільові і лімітуючі показники сталого розвитку в економічній сфері встановлюються рівні питомого (на душу населення і одиницю валового внутрішнього продукту) споживання енергії і інших ресурсів, а також виробництва відходів. До складу цільових параметрів сталого розвитку вченими було запропоновано включити характеристики стану навколишнього середовища, екосистем і територій. У цій групі контрольованих параметрів - показники якості атмосфери, вод, територій, що знаходяться в природному і зміненому стані, лісів з урахуванням їх продуктивності і ступеня збереження, кількості біологічних видів, що знаходяться під загрозою зникнення [50, с. 35 – 36, 47 - 51]. Аналогічні системи показників можуть використовуватися при вирішенні проблем переходу до сталого розвитку для кожного суб'єкта держави.

Перехід до сталого розвитку - процес тривалий, оскільки вимагає вирішення масштабних соціальних, економічних і екологічних завдань. По мірі просування до сталого розвитку саме уявлення про нього буде змінюватись і уточнюватись, потреби людей - раціоналізуватись відповідно до екологічних обмежень, а засоби задоволення цих потреб - удосконалюватись. І тому реалізація принципів сталого розвитку повинна розглядатись поетапно. До того ж тільки для ранніх етапів можуть бути розроблені відповідні програмні і прогностичні документи (рис 1.7.).

У структурі і умовах регіонального розвитку відбуваються значні зміни базових умов побудови нової регіональної політики:

- продовжується процес переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої, отже, йде перебудова структур управління у всіх сферах суспільної і господарської діяльності, що склалися в умовах жорсткого централізованого управління;

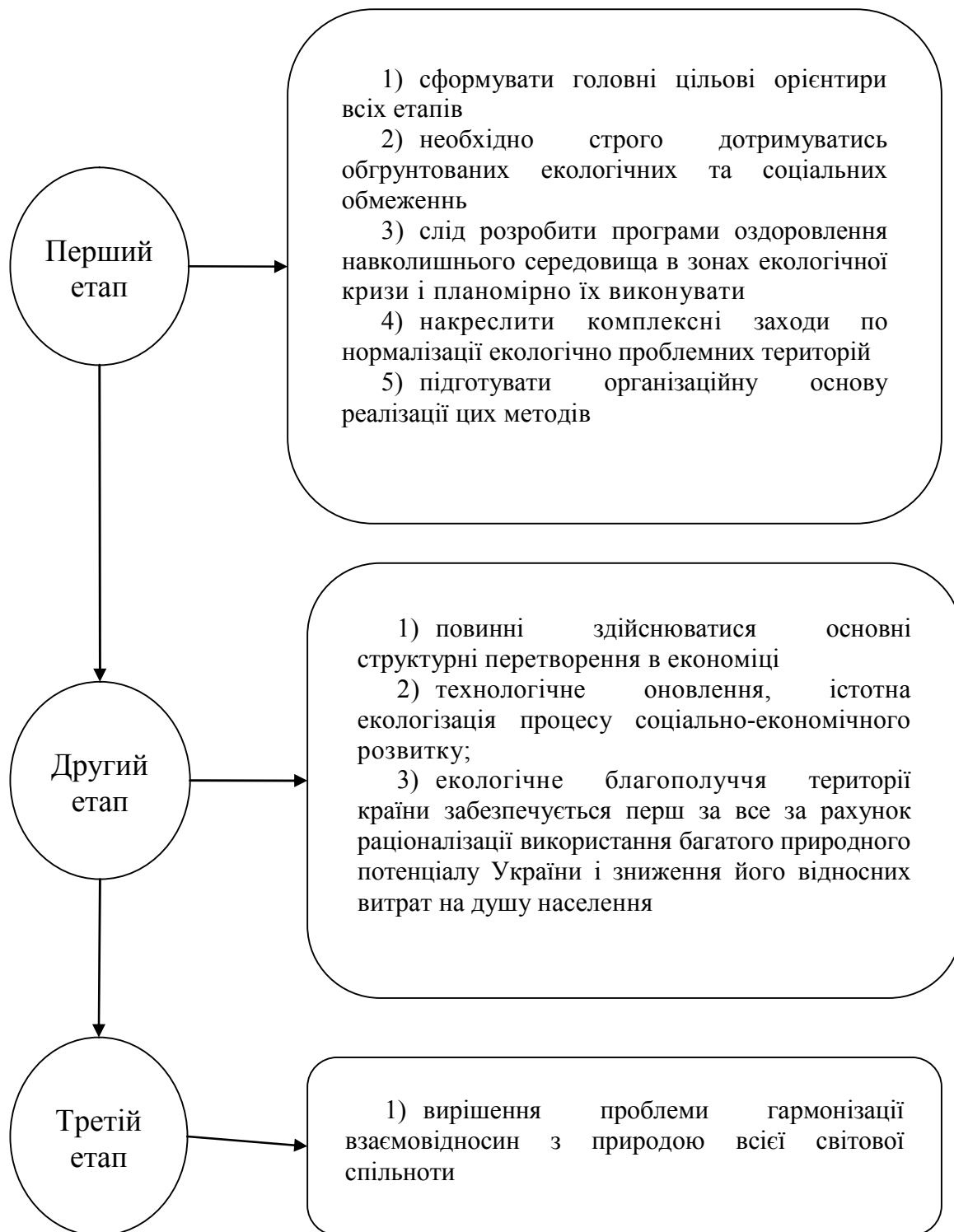

Рис. 1.7 Етапи реалізації принципів сталого розвитку

- поки що не сформувався ефективний механізм регулювання соціальних, економічних і екологічних процесів, адекватних ринковим відносинам як на рівні країни, так і у відносинах між регіонами;
- наслідки глибокої економічної кризи гальмують вирішення державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку, у тому числі і в області регіональної екологічної політики;
- територія держави включає найрізноманітніші природні комплекси, які по-різному реагують навіть на однакові по характеру дії, тому в регіональній екологічній політиці повинні бути враховані закономірності розвитку природної системи в межах ареалів їх дії;
- за багаторічний період розвитку країни під впливом антропогенних чинників сформувалися еколого-економічні системи з більш менш стійкими внутрішніми зв'язками;

природні ресурси в нових економічних умовах можуть знаходитися в різних формах власності, реалізація яких вимагає особливого механізму, заснованого перш за все на економічних методах, що включають державні і ринкові важелі.

В даний час вся управлінська діяльність в країні побудована за адміністративним принципом. Такий підхід дійсно найбільш прийнятний для вирішення економічних, соціальних і інших проблем. Проте для вирішення екологічних проблем необхідне істотне коректування в організації управління і реалізація регіональних проблем природокористування.

Перехід до сталого розвитку займає особливе місце в системі регіональної політики. Рух людства до сталого розвитку приведе до формування передбаченої В.І. Вернадським сфери розуму (ноосфери), коли мірою національного і індивідуального багатства стануть духовні цінності і знання Людини, що живе в гармонії з навколишнім середовищем. Таким чином, ми можемо стверджувати, що регіональне природокористування є складовою частиною регіональної політики держави і її суб'єктів, воно нерозривно пов'язане з її економічною, соціальною, політичною діяльністю. Але проте

вона заслуговує особливої уваги, оскільки зв'язана і із специфічною діяльністю суспільства - взаємодією з елементами якісно іншої системи, природою. Це і виділяє регіональне природокористування серед інших напрямів діяльності суспільства.

1.3 Проблеми та напрями забезпечення екологічно збалансованого економічного зростання

Більше 20 років тому Україна обрала шлях побудови незалежної держави, який виявився складним і, часом, драматичним, став непростим випробуванням для українського суспільства. Протягом цього часу було розпочато низку важливих реформ. Але, на жаль, переважна більшість з них досі не доведена до логічного і результативного завершення або взагалі залишилася паперовими проектами. Фактично це були напівреформи або суто популістські проекти, які не могли призвести до формування принципово нових за якістю суспільних і економічних та інших відносин, адекватних викликам сучасності і нагальним потребам України. Стара система досі відчутно впливає, а іноді й визначають траєкторію руху держави, гальмуючи темпи розвитку, на які дійсно здатні держава і суспільство. Через шістнадцять років після набуття державності Україна все ще стоїть на порозі системних змін. Україна, з одного боку, отримала можливість ставити стратегічні цілі розвитку, а з іншого - опинилася перед необхідністю подолання нових викликів та запитів часу. Запропонована Національна стратегія розвитку «Україна-2015» є відповіддю на гострий дефіцит державного стратегічного планування.

«Український форум» визначає кілька базових причин [140, с. 7 – 8], які спричинили трансформаційні невдачі України.

Перша - при розробці та реалізації реформ Україна припустилася грубої методологічної помилки. В основу трансформаційних процесів в Україні покладено запозичені моделі перетворень. Водночас були фактично

проігноровані цивілізаційні та геополітичні особливості нашої держави, що потягло за собою розрив між державним майбутнім і національним минулим.

Друга - непослідовність і хаотичність державної політики змін. І як наслідок цього, в суспільстві зростає зневіра до перспективних проєктів, посилюється тиск миттєвих інтересів, прагнення негайно увірвати від життя якісь блага.

Третя - регіональна, мовна, культурна, конфесійна неоднорідність українського суспільства не тільки не трансформувалася у потужний ресурс зростання держави, а й навіть поглиблюється, часом набуваючи небезпечних ознак суспільного розколу.

Четверта - політичні сили у своїй діяльності досі залишаються вмотивованими майже виключно власними політичними і економічними інтересами, нездатними до консолідації і мобілізації зусиль навколо реалізації стратегічних інтересів держави, а, відтак, неспроможними хоча б сформулювати ці інтереси.

Отже, Україна знов постала на перехресті траєкторій розвитку. Належить вирішити, яким шляхом рухатись далі: або запозичувати рецепти успіху інших країн, йти у фарватері світових і регіональних процесів інтеграції (стратегія «розчинення» у глобальному соціально-економічному просторі) і тим самим значно обмежувати можливості реалізовувати національні інтереси, або поставити амбітну ціль - досягти максимальної самодостатності у прийнятті доленосних для держави і нації рішень, проклавши свій власний шлях у майбутнє.

Цей шлях, за версією «Українського форуму», базується на стратегії суб'єктності України, тобто здатності держави самостійно моделювати розвиток відповідно до національних інтересів, брати активну участь у формуванні міжнародної політики, мати достатній імунітет до глобальних викликів, загроз і коливань світової кон'юнктури. Подолання негативних тенденцій залежного розвитку, що сформувалися в Україні внаслідок непродуманих, хаотичних, несистемних або незавершених реформ, можливе лише шляхом здійснення

системної модернізації усього комплексу відносин та інститутів - держави, економіки, суспільства. «Український форум» пропонує Національну стратегію розвитку «Україна-2015», метою якої є «входження України до кола розвинених країн світу в історично стислий проміжок часу» [140, с. 9]. Стратегія базується, по-перше, на здатності держави самостійно визначати власне майбутнє; і, по-друге, на здійсненні масштабної модернізації суспільства, економіки, держави. Тобто в завданнях та етапах реалізації даної стратегії відокремленні пріоритети політичного, державного, суспільного та економічного розвитку. Але ж не враховано основну мету сталого розвитку - досягнення такого стану суспільства, при якому сумарні дії на довкілля залишаються в межах загальної біосфери і в той же час задовольняються розумні потреби сьогодення і майбутніх поколінь [134, с. 9].

Винятковою особливістю екологічного стану України є те, що екологічно гострі локальні ситуації заглиблюються великими регіональними кризами. Але не маловажною особливістю криз є їх здібність до створення можливостей розвитку (рис. 1.8).

Рис. 1.8 Можливості розвитку і кризи

Забезпечення необхідного рівня наукової обґрунтованості оцінки кризових явищ та їх наслідків для сталого розвитку соціо-еколого-економічних систем базується на наступних принципах:

- комплексності, тобто необхідності аналізу всіх сторін об'єкту дослідження;
- забезпечення обліку як внутрішніх взаємозв'язків і взаємозалежностей, так і зовнішніх чинників з позицій розгляду об'єкту дослідження як елементу економічного простору більш високого рівня;
- обґрунтування декількох варіантів виходу з кризової ситуації, з одного боку, і розрахунку траєкторій соціально-економічного розвитку - з іншою;
- економічної безпеки як сталого розвитку важливих елементів якості життя і соціального прогресу, пріоритетності вирішення завдань і здійснення заходів, направлених на збереження здоров'я і життя людини, підтримку нормальних умов його існування;
- безумовного пріоритету екологічної та соціальної складових соціо-еколого-економічних систем.

Взагалі соціо-еколого-економічні системам властиві:

- нормальний стан;
- пригноблений (при такому зменшенні потенціалу, яке піддається самовідновленню);
- сильне навантаження (відбувається істотне зменшення продуктивності природних систем);
- стан екологічної кризи [131] (відбувається руйнування природних систем).

Вплив суспільства на природу до теперішнього часу досяг великих масштабів. Цей вплив позначається не тільки відносно окремих природних ресурсів, але і, як ми бачили, на ході найважливіших, глобальніших процесів біосфери, порушення якої може привести до вельми небезпечним для життя на планеті наслідкам. Саме це трактування стало причиною появи і

розповсюдження останнім часом в розвинених країнах такого поняття, як "екологічна криза". Тобто, порушення взаємозв'язків усередині екосистеми або необоротні явища в біосфері, викликані антропогенною діяльністю і загрозові існуванню людини як виду. По ступеню загрози природному життю людини і розвитку суспільства виділяються несприятлива екологічна ситуація, екологічне лихо і екологічна катастрофа.

Головними причинами, які привели до загрозового стану навколишнього середовища, є:

- застарілі технології виробництва і устаткування, висока енергомісткість і матеріаломісткість, що перевищують в два - три рази відповідні показники розвинених країн;

- високий рівень концентрації промислових об'єктів;

- несприятлива структура промислового виробництва з високою концентрацією екологічно небезпечних виробництв;

- відсутність належних природоохоронних систем, низький рівень експлуатації існуючих природоохоронних об'єктів;

- відсутність належного правового і економічного механізмів які стимулювали б розвиток екологічно безпечних технологій і природоохоронних систем;

- відсутність належного контролю за охороною навколишнього середовища.

Що, за думкою Гринів Л.С. [27], є наслідком відсутності ефективної системи інформаційно-аналітичного забезпечення органів виконавчої влади всіх ієрархічних рівнів при вирішенні питань екологічно збалансованого природокористування і ліквідації негативних екологічних ситуацій, дієздатної системи соціо-еколого-економічного моніторингу у сфері природокористування, нормативно-законодавчої бази застосування нових організаційних і інформаційних технологій до екологічно збалансованого природокористування.

Рис. 1.9 Основні принципи раціонального природокористування.

У зв'язку з тим, що природокористування - це сукупність всіх впливів людства на природу, до яких відносяться заходи щодо освоєння, перетворення і охорони природи, розрізняють раціональне і нераціональне природокористування. Раціональне «спрямовується на забезпечення умов існування людства і отримання матеріальних благ, попередження можливих шкідливих наслідків діяльності людини, на підтримку високої продуктивності природи і економне використання її ресурсів» [92]. На рис. 1.8 відображено основні принципи раціонального природокористування.

Під поняттям економічного механізму охорони навколишнього природного середовища розуміється: правовий інститут, що включає сукупність правових норм, регулюючий умови і порядок акумуляції грошових коштів, що поступають як екологічний податок, фінансування

природоохоронних заходів і економічного стимулювання господарюючих суб'єктів шляхом застосування податкових і інших пільг. Економічний механізм природокористування і охорони навколишнього середовища є системою організаційних заходів з використанням, відновлення і охорони природних ресурсів [135, с. 118 – 119]. І тому, на нашу думку, метою використання економічного механізму є узгодження економічних, соціальних і екологічних інтересів на всіх ієрархічних рівнях управління. А його завдання полягають у наступному:

- 1) планування і фінансування природоохоронних заходів;
- 2) встановлення лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидань забруднюючих речовин в навколишнє природне середовище і розміщення відходів;
- 3) встановлення екологічного податку, викиди і скидання забруднюючих речовин в навколишнє природне середовище, розміщення відходів і інші види шкідливої дії;
- 4) надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових, кредитових і інших пільг при впровадженні ними маловідхідних і ресурсозберігаючих технологій і нетрадиційних видів енергії, здійсненні інших ефективних дій по охороні навколишнього природного середовища;
- 5) відшкодування в установленому порядку шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу і здоров'ю людини.

Через відсутність ефективної структури економічного механізму забезпечення охорони та якості атмосферного повітря потерпає суспільне виробництво. Отже, потрібно опрацювати та запровадити економічно обґрунтовані та екологічно доцільні інструменти регуляторів еколого-економічної діяльності промислових підприємств, розробити заходи щодо фінансової підтримки природоохоронної діяльності у галузі охорони та якості атмосферного повітря, удосконалити в методологічній базі наявні економічні інструменти та запровадити нові регулятори природокористування.

Існуючий економічний механізм забезпечення охорони та якості атмосферного повітря характеризується негнучкістю свого інструментарію, який має бути адекватним еколого-економічним реаліям. Своєю чергою, такий стан економічного механізму забезпечення охорони та якості атмосферного повітря є самостійним чинником нагромадження існуючих та розгортання нових еколого-економічних інструментів.

Економічний механізм є інструментом впливу і дає змогу керувати цінами, щоб виправити вади ринку, пов'язані з неточними відображеннями повних витрат забруднення атмосферного повітря і вигод від їх контролю. У цьому контексті особливого значення набуває нормативно-правове та методологічне врегулювання питання щодо нагальності обґрунтування доцільності та черговості здійснення природоохоронних заходів на основі показників їх економічної ефективності за умови розгляду всіх можливих варіантів проектних рішень. Насамперед потрібно зосередити увагу на усуненні причин, які спричиняються до негативних явищ або великих збитків, а не на мінімізації наслідків таких явищ.

Здійснений аналіз структури законодавчо визнаного економічного механізму забезпечення охорони та якості атмосферного повітря в Україні виявив майже цілковиту не реалізацію усіх еколого-економічних інструментів.

В існуючій системі економічного механізму забезпечення охорони та якості фактично не функціонують механізм ініціювання створення лісових смуг, механізм кредитування природоохоронних заходів у галузі забезпечення охорони якості та якості атмосферного повітря, екологічний аудит.

У нинішній системі економічного механізму екологічного регулювання фактично не функціонує механізм кредитування природоохоронних заходів у галузі охорони атмосферного повітря, пільгового оподаткування та цільового заохочення еколого-конструктивної діяльності. Не набули належного розвитку механізм субсидування екологічної інфраструктури, екологічний аудит, екологічне страхування. Досі чимало еколого-економічних інструментів існують лише на рівні законодавчих положень.

Отже, коли оцінювати ефективність існуючого економічного механізму забезпечення охорони та якості атмосферного повітря за критеріями екологічної доцільності та покращення якості, то варто наголосити на неефективності цього механізму щодо розв'язання проблеми забезпечення охорони та якості атмосферного повітря та його неспроможності забезпечити екологічно сприятливі умови господарювання.

Основними напрямками вдосконалення економічного механізму забезпечення охорони та якості атмосферного повітря є модернізація існуючих регуляторів, здійснювана одночасно з розробленням і запровадженням у практику нових ринкових інструментів. Світовий досвід доводить, що система екологічного менеджменту залежить від ефективності економічного механізму природокористування, який базується на збалансованому поєднанні регуляторів примусово-обмежувального характеру з регуляторами стимулювально-компенсаційного характеру, які, своєю чергою, забезпечують сприятливіші умови для природозбереження, а також для забезпечення екологічно чистих технологій і методів господарювання.

Формування ефективного економічного механізму забезпечення охорони та якості атмосферного повітря неможливе без застосування еколого-економічних інструментів, під якими розуміють введені державою методи регулювання якості навколишнього середовища. Еколого-економічні інструменти повинні відповідати принципам національного економічного і екологічного права.

Удосконалення діючого економічного механізму забезпечення охорони та якості атмосферного повітря та формування стабільних джерел фінансування природоохоронних заходів у галузі охорони атмосферного повітря в умовах переходу до ринкових відносин має стати органічним складником системи управління і регулювання економіки, стимулювати охорону і збереження якості атмосферного повітря країни шляхом створення відповідних економічних умов (інвестиційних, податкових, кредитних тощо).

Суб'єктами управління природокористуванням є державні органи, спеціально уповноважені органи, а так само органи місцевого самоврядування. Об'єктами управління є всі природокористувачі - як юридичні, так і фізичні особи, незалежно від характеру їх діяльності. Територія України характеризується різною здібністю ландшафтів до асиміляції техногенного забруднення, тобто для України характерні як техногенно зруйновані ландшафти, так і ландшафти здатні протистояти техногенному впливу (табл. 1.7).

За дослідженнями Б.Данілішина, найслабкішими до антропогенно-техногенних навантажень є ландшафти Херсонськими, Дніпропетровськими, Миколаївськими, Запорізькими областей, а також АР Крим.

Таблиця 1.7

Розподіл ландшафтів України по здібності до самоочищення від негативного техногенного забруднення [32, с. 104].

Здібність до самоочищення	Частина території України (%)	Площа території зони (тис. га)
Дуже слабка	3,2	1930,45
Слабка	35,0	21114,45
Помірна	25,3	15262,73
Інтенсивна	32,0	19304,64
Дуже інтенсивна	4,5	2714,72

Відповідно в Україні спостерігається значна диференціація регіонів по даній здібності до самовідновлення, а отже і по їх потенціалу . Тому на думку Гринів Л.С., доцільно оцінити і проаналізувати даний потенціал в кожному регіоні. І лише на підставі цього можна приймати регіональні концепції екологічно збалансованого розвитку, основні положення яких необхідно укріпити в нормативно-правових актах, що затверджуються Верховною радою.

Саме такий підхід зможе забезпечити «усвідомлено і диференційовано будувати стратегію екологічно збалансованого розвитку кожного регіону на перспективу» [27, с. 206].

Саме для реалізації принципів сталого розвитку необхідна відповідна стратегія розвитку регіонів, яка б базувалася на:

- розвитку інформаційних технологій;
- забезпечення інформованості і керованості територіальних соціо-еколого-економічних систем;
- мінімізація використання ресурсів, що не відновлюються;
- запобігання необґрунтованим витратам ресурсів, що здатні до відновлювання;
- максимізація суспільної корисності використання ресурсів;
- перехід до поновлюваних джерел та загальне зниження енергоспоживання;
- оптимізація демографічних процесів (регулювання народжуваності і чисельності населення, максимізація середньої тривалості життя і ін.);
- зміна цінностей та орієнтирів суспільства;
- утримання в допустимих межах основних параметрів економіки.

Відповідно до цих вимог необхідно формувати цілі управління територіальними соціо-еколого-економічними системами, які забезпечують дотримання принципам сталого розвитку, тобто [134, с. 88]:

- створення соціально орієнтованої структури виробництва;
- вирішення екологічних проблем території;
- розвиток природної, соціальної і виробничої інфраструктури, що орієнтується на баланс інтересів населення і виробників товарів і послуг;

– підвищення якості життя різних верств населення, забезпечення безпеки життєдіяльності.

Крім того, необхідно класифікувати природні багатства по ступеню значущості, тобто визначити, які ресурси мають загальнодержавне (стратегічне) значення, а які - регіональне. Право власності на природні ресурси, засноване на такій класифікації, необхідно закріпити законодавчо, тому що освоєння природних ресурсів стратегічного значення повинне знаходитися під контролем держави.

Регіональна політика повинна бути комплексною, тобто такою, що враховує всі місцеві особливості, у всіх сферах суспільних відносин. На жаль, екологічні проблеми в даний час розглядаються тільки з погляду забезпечення екологічної безпеки населення як форми її соціального захисту, проте такий підхід не вирішує проблеми в цілому. Іншим важливим моментом в розвитку регіональних відносин є те, що умови нерівномірні як за рівнем їх економічного розвитку, так і за рівнем забезпеченості природно-ресурсним потенціалом і трудовими ресурсами. Реалізація регіональної політики в таких умовах викликає великі сумніви, тим більше що в даний час відсутній чіткий механізм взаємодії держави з суб'єктами економіки, між самими суб'єктами, немає "загальних правил" внутрішньої регіональної політики, що гальмує не тільки регіональний, а і соціально-економічний розвиток країни [106].

Раціональне розміщення продуктивних сил країни з урахуванням формування ринкових відносин, поглиблення спеціалізації регіонів припускає ефективне використання тих чинників і умов розвитку виробництва, які найбільш сприятливі на тих або інших територіях. В умовах кризи найбільшої актуальності набувають першочергове освоєння і використання природних ресурсів територій, які мають швидку окупність і значною мірою поповнюють бюджет країни (наприклад, здобич газу, нафти, руд кольорових металів, переробка деревини та ін.). Але ж такий підхід до використання природних ресурсів приховує в собі серйозну небезпеку, тобто він може привести до явного перекосу в освоєнні і використанні природних багатств і швидкого їх

виснаження, забруднення, порушення на цих територіях природної рівноваги. І тому для досягнення сталого розвитку цих регіонів необхідна розумна регіональна соціо-еколого-економічна політика, яка повинна передбачати:

- вдосконалення структури господарства регіонів так, щоб забезпечувалося вирішення трьох важливих завдань - зростання виробництва, екологічній безпеці і поліпшення соціальних умов життя населення;

- впровадження у виробництво високопродуктивних і екологічно безпечних технологій, розвиток технічно обумовлених виробничих зв'язків між підприємствами (як усередині регіону, так і між регіонами, і з іншими державами), щоб знизити екологічне навантаження на природне середовище;

- залучення фінансових ресурсів інвесторів до освоєння ресурсів слаборозвинених регіонів, переробки і утилізації виробничих відходів та ін.;

- створення економічних і правових умов для соціо-еколого-економічного розвитку, регіонів в рамках загальних параметрів регіональної політики.

Що дасть регіонам необхідні орієнтири, які дозволять визначити пануючі тенденції, зразкові кількісні параметри соціально-економічного розвитку, своє місце в міжрегіональному розподілі праці, намітити і скоректувати в прогнозованій динаміці власні регулюючі дії на економічні, соціальні і екологічні процеси. У проектах довгострокових прогнозів і програм повинні бути відбиті питання вдосконалення регіональної соціо - еколого - економічної політики.

Кожна територіальна соціо-еколого-економічна система характеризується специфічними особливостями умов і прояву взаємодії суспільства і природи, тому регіональні системи повинні відображати їх просторові відмінності. Таким чином, можна стверджувати, що регіональна політика має тісно взаємозв'язані екологічні, економічні та соціальні складові. Причому

екологічні прямо і достатньо сильно (здебільшого позитивно) впливає на економічну та соціальну: наявність могутнього природно-ресурсного потенціалу в регіоні створює гарні передумови для соціального та економічного розвитку. Дія економічної складової не завжди позитивна, а іноді навіть зворотна. Проте природні чинники в даний час належним чином не враховуються в економічному розвитку регіонів. Для розвитку цілого ряду галузей господарства і перш за все тих, безпосереднім предметом праці яких є природні ресурси, наявність цих ресурсів - обов'язкова умова. Проте ця умова не завжди є вирішальною. Експлуатація природних ресурсів диктується перш за все суспільною необхідністю [53, 52, 74]. При цьому ефективне використання їх можливо лише за наявності сприятливих для цього соціально-економічних передумов.

Звичайно, далеко не всі галузі розміщують виробництва в районах освоєння природних ресурсів. Цілий ряд галузей і окремих виробництв (машинобудування, хімія, легка і харчова промисловість, деякі виробництва будівельних матеріалів, паливна, перш за все атомна, енергетика, переробна, металургія та ін.) використовують сировину, що привезена, і паливо, але проте і їх розміщення не може ігнорувати природний чинник. Ці умови в тій чи іншій мірі роблять вплив на економічні показники практично будь-якого виробництва. Екстремальні характеристики клімату (дуже низькі або високі температури повітря, що їх значні і часто повторюються перепади, екологічно несприятливий вітровий режим), складні інженерно-геологічні умови (багаторічна мерзлота, несприятливі умови рельєфу місцевості, загроза обвалів, обвалів, селєвих потоків, сходу лавини і інших процесів) зазвичай вимагають залучення додаткових витрат при будівництві і експлуатації різних господарських об'єктів. Але не тільки вказані чинники обумовлюють вплив природних умов на розміщення і територіальну організацію суспільного виробництва. В деяких випадках важливішого значення набуває екологічна ємність території, тобто її здатність витримати сукупне навантаження розміщених на ній господарських об'єктів, і зберегти при цьому властиві їй

соціальні, економічні і екологічні функції. На жаль, цей чинник поки що недостатньо враховується в розміщенні і територіальній організації виробництва, що часто приводить до небажаних наслідків як економічного, так і екологічного характеру. Різноманітність природних умов стала однією з важливих передумов територіального розподілу праці на ранніх стадіях розвитку матеріального виробництва. Але тепер, коли першорядного значення в цьому відношенні набувають соціальні і економічні чинники, різноманітність природних умов, навіть в межах порівняльних невеликих регіонів, робить вельми істотний вплив на територіальну організацію виробництва. Територіальні відмінності природного характеру визначають регіональну специфіку природокористування. Таким чином, регіональна політика є цілеспрямованою діяльністю по постійному відтворенню умов і чинників суспільного розвитку на рівні регіонів і на рівні країни в цілому. На сучасному етапі розвитку при існуванні природоємних і природоруйнівних виробничих і технологічних систем важко забезпечити збалансований розвиток, до того ж природа і економіка тісно взаємозв'язані, проте цей взаємозв'язок суперечливий. Як зазначалося раніше, природні чинники можуть сприяти соціально-економічному розвитку регіонів або стримувати його і цей вплив з боку природи не є цілеспрямованим. А суспільство ж, навпаки, в процесі своєї життєдіяльності прагне саме до цілеспрямованої зміни навколишнього природного середовища. Усунення суперечностей, що склалися, можливе тільки в рамках стабільного соціально-економічного розвитку, що не руйнує природної основи. Поліпшення якості життя людей повинне забезпечуватися тільки в тих межах, що не приведуть до руйнування природного механізму регуляції навколишнього середовища і його глобальних змін. Лише виконання цих умов гарантує збереження навколишнього середовища і існування майбутніх поколінь. Це можна досягти зусиллями тільки всього людства, але починати рух до даної мети кожна країна повинна самостійно. Проте перейти до сталого розвитку не можна, зберігаючи нинішні стереотипи мислення, біосфера, що нехтує можливостями, і що породжують безвідповідальне

відношення громадян і юридичних осіб до навколишнього середовища і забезпечення екологічної безпеки.

Гострота накопичених у минулому проблем, специфіка перехідного періоду в економіці зумовлюють складність і хворобливість необхідних перетворень. Це виявляється в великих структурних диспропорціях, нерозвиненості механізмів практичного використання багатого наукового, технічного та природного потенціалу країни. При цьому держава бере на себе роль гаранта по збереженню навколишнього середовища і екологічної безпеки, ефективності державного управління і контролю в області охорони навколишнього середовища. Демократизація суспільного життя дозволяє підвищити роль громадян і недержавних організацій в підготовці і ухваленні стратегічних рішень з урахуванням екологічного чинника. Ринкові механізми у поєднанні з державним регулюванням повинні сформувати економічні стимули дбайливого відношення до природних ресурсів і навколишнього середовища для суб'єктів господарської діяльності.

Незважаючи на те, що за більшістю екологічних показників Сумщина відноситься до екологічно задовільних областей, в області існує низка екологічних проблем, які потребують негайного вирішення [37, с. 28 - 29]. Так, у сфері охорони атмосферного повітря проблема полягає у тому, що збільшення обсягів виробництва та кількості автотранспортних засобів веде до збільшення викидів в атмосферу забруднюючих речовин. Тому зменшення валових обсягів викидів в атмосферу від стаціонарних джерел повинно вирішуватися за рахунок ресурсозберігаючих та екологічно безпечних технологій, підвищення ефективності роботи установок очистки газу, недопущення відновлення експлуатації технологічного обладнання, яке на сьогодні вичерпало свій ресурс. У сфері охорони водних ресурсів слід відмітити достатнє забезпечення, як населення, так і всіх галузей економіки області водними ресурсами. Разом з тим, однією з актуальних проблем залишаються низькі темпи впровадження нових прогресивних технологій для очистки стічних вод, а також: впровадження на підприємствах - водокористувачах

безстічних схем водопостачання, особливо на підприємствах хімічного та машинобудівного комплексів. У сфері поводження з відходами: в умовах відсутності полігонів по знешкодженню та захороненню токсичних відходів, підприємств по їх переробці, а також, враховуючи відсутність можливостей їх будівництва, пов'язаних з економічною та екологічною ситуацією, оптимальним є напрямок по впровадженню на діючих підприємствах технологій по регенерації, переробці та знешкодженню токсичних відходів. У сфері охорони земельних ресурсів однією з проблем сучасності є такі проблеми, як погіршення гумусного стану ґрунтів, зменшення забезпеченості їх поживними речовинами, підвищення кислотності і, як наслідок, зниження їх родючості. У сфері охорони рослинного світу прослідковується тенденція до погіршення стану лісів, особливо лісів агропромислового комплексу. Негативно впливає на стан лісів випалювання сухої рослинності на сільськогосподарських угіддях, прилеглих до лісового фонду. У сфері охорони тваринного світу стан мисливської фауни на території області залишається незадовільним. Щороку зменшується чисельність копитних тварин, масового характеру набуло браконьєрство, особливо рибацьке.

Всі ці проблеми потребують негайного вирішення, що буде сприяти поступовому переходу до стабілізації і покращання стану біологічних ресурсів, невиснажливого їх використання, збереження природних та відновлення порушених природних екосистем та ландшафтів.

Увага, що росте, до екологічних проблем породила попит на статистичну інформацію, що характеризує стан навколишнього природного середовища і дію на неї людського суспільства. Інформація, що є основою наукового пізнання і практичної діяльності, грає важливу роль в рішенні суспільством серйозних екологічних проблем, необхідності обліку їх в економічному прогнозуванні і розвитку. Відчувши на собі негативну дію деградуючого навколишнього природного середовища, людство докладает зусилля до реальної оцінки стану природного середовища.

Треба сказати, що в даний час інформація про стан навколишнього середовища ще украй слабо використовуються в економічній політиці, частіше превалюють інтереси сьогохвилинної вигоди. Проте, надалі необхідність урахування екологічного та соціального чинника в ухваленні економічних рішень зростатиме. Це обумовлює подальше зростання попиту на розробку комплексної системи показників для оцінки стану, націленого на забезпечення екологічної рівноваги регіонів країни. У такій системі показників об'єктивно виділяються дві підсистеми, взаємозалежні і взаємопов'язані між собою. З одного боку, необхідна комплексна оцінка стану природного середовища кожного конкретного регіону з прогнозними можливостями ресурсовикористання і показниками витрат на відтворення природних ресурсів. З іншого боку, ресурсовикористання, встановлене на першому рівні, повинне бути розподілене на даній території між конкретними споживачами природних ресурсів. В той же час для підприємств - ресурсоспоживачів необхідний і пропорційний розподіл участі у відновленні природного середовища. Розробка комплексної системи природокористування по регіонах неможлива без створення інформаційної бази і екологічного обліку на рівні вказаних двох підсистем.

Сталий розвиток (англ. Sustainable development) [157] - загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі.

Термін «сталий розвиток» є офіційним українським відповідником англійського терміну “англ. sustainable development”, дослівний переклад якого з урахуванням контексту може бути «життєздатний розвиток», а розширене його тлумачення — всебічно збалансований розвиток. За визначенням Комісії ООН зі сталого розвитку, його мета — задовольняти потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Теорія сталого розвитку є альтернативою парадигмі економічного

зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку від розвитку за екстенсивною моделлю.

Сталий розвиток - це керований розвиток. Основою його керованості є системний підхід та сучасні інформаційні технології, які дозволяють дуже швидко моделювати різні варіанти напрямків розвитку, з високою точністю прогнозувати їхні результати та вибрати найбільш оптимальний.

Так в Україні термін «сталий розвиток» часто вживають для означення лише неухильного зростання економічних показників країни, її регіонів, міст, сіл та окремих галузей економіки. Інколи до цього додають здійснення безсистемних заходів щодо збереження довкілля та поліпшення санітарних умов проживання й праці людей. Концепція сталого розвитку ґрунтується на п'яти головних принципах [157]:

1. Людство дійсно може надати розвитку сталого і довготривалого характеру, для того щоб він відповідав потребам людей, що живуть зараз, не втрачаючи при цьому можливості майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.

2. Обмеження, які існують в галузі експлуатації природних ресурсів, відносні. Вони пов'язані з сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також із здатністю біосфери до самовідновлення.

3. Необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на більш благополучне життя. Без цього сталий і довготривалий розвиток просто неможливий. Одна з головних причин виникнення екологічних та інших катастроф - злидні, які стали у світі звичайним явищем.

4. Необхідно погодити стан життя тих, хто користується надмірними засобами (грошовими і матеріальними), з екологічними можливостями планети, зокрема відносно використання енергії.

5. Розміри і темпи росту населення повинні бути погоджені з виробничим потенціалом глобальної екосистеми Землі, що змінюється.

Окрім того, Подлесною В.Г. було встановлено [98], що на рівні держави механізм екологічноспрямованої діяльності господарських суб'єктів повинен виконувати такі функції:

- економічне стимулювання господарської діяльності,
- обмеження ресурсновитратної та екодеструктивної господарської діяльності;
- створення сприятливого інвестиційного клімату для розвитку соціо-еколого-економічних систем;
- аналітична;
- контрольна.

Вченими також було проведено аналіз поглядів та підходів до формування та розвитку природокористування та господарської діяльності [16] та доведено, що управління є основним фактором переходу до гармонійного переходу до сталого розвитку.

В роботі під керівництвом Степанова В.М. [89] розглянуто сучасні проблеми формування системи організаційних та економічних механізмів участі України в вирішенні глобальних екологічних проблем. Особливу увагу приділено програмно-цільовим механізмам реалізації Кіотського протоколу, що ще раз доводить можливість та ефективність його застосування.

Науковий доробок фахівців Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України [58] щодо поглиблення та розвитку теоретико-концептуальних засад та науково-прикладних аспектів інституціонального та інструментального забезпечення збалансованого природокористування сформував масив та аргументацію авторських уявлень стосовно інституціонального та інструментального забезпечення збалансованого природокористування в Україні як комплексного системного явища із відповідними соціальними, екологічними та економічними складовими, їхніми очікуваними позитивними та небажаними (негативними) наслідками, необхідними регулятивними діями стимулювання позитиву та

мінімалізації можливого негативу для вирішення завдань оптимізації природокористування, збереження та відтворення довкілля.

Окрім того багато робіт [6, 8, 23, 41, 77] присвячено обґрунтуванню екологозбалансованих пріоритетів та розгляду критеріїв комплексної оцінки розвитку територій. В яких запропоновані шляхи гармонізації соціально-економічних та екологічних відносин на регіональному рівні; визначені теоретичні засади природокористування в контексті регіонального виміру; проаналізовані теоретичні та прикладні основи екологічного менеджменту територій; виділені концептуальні засади екологозбалансованого природокористування на рівні регіонів України; розроблено організаційно-економічний механізм екологічного менеджменту та раціонального природокористування в регіональному вимірі; визначені напрями забезпечення екологозбалансованого природокористування на регіональному рівні, але без урахування соціальної складової адміністративних та господарських систем різних ієрархічних рівнів.

Висновки до першого розділу

1. Глобальні проблеми сучасності створюють загрозу як для сьогодення так і для майбутнього, а тому вимагають для свого вирішення об'єднаних зусиль, сумісних дій всіх держави і народів, бо жодна країна, не може поодиноці вирішити глобальні проблеми, особливо екологічну. Поява терміну «Глобальна екологізація» стала необхідністю, що сформувалася з об'єктивних закономірностей розвитку людської цивілізації, і є багатогранним і багатоаспектним поняттям, яке можна охарактеризувати як процес співпраці між державами і об'єднання їх зусиль в області охорони навколишнього середовища.

2. Корінним чином за останні роки змінилася концептуальна структура, засоби і методи наукового мислення, тобто сформувався абсолютно інший

стиль мислення, для якого характерними є: тенденція до цілісного, системного дослідження різних природних і соціальних процесів; вивчення еволюції і розвитку не тільки окремих систем, але і систем регіональних і навіть глобальних; розкриття внутрішніх механізмів самоорганізації, що лежать в основі всіх процесів розвитку. І лише при переході на екологічні пріоритети розвитку і підпорядкуванні економічних цілей соціальним інтересам, система різного рівня ієрархії (світ – держава – регіон - підприємство) переходить в стан сталого розвитку.

3. Традиційні підходи до ухвалення стратегічних рішень, правила планування соціально-економічного розвитку і проектування господарської діяльності (які не враховують компоненти природного середовища і надзвичайно повільної відновлюваності порушених екосистем), що діють вже себе вичерпали та не мають можливості запобігти виникненню нових екологічних проблем, тим самим ще більше погіршують несприятливу ситуацію. У цих умовах орієнтиром при формуванні методології вироблення стратегічних рішень в області сталого розвитку повинен стати принцип «екологізації» не тільки економіки, а і соціальної сфери.

4. Стратегічною метою «екологізації» є збалансоване вирішення проблем збереження навколишнього середовища, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу і завдань соціально-економічного розвитку на користь нинішнього і майбутніх поколінь.

5. Екологічна політика України реалізується на трьох рівнях управління: національний, регіональний і місцевий, необхідним є визначення функції та інструменти впливу на розвиток соціо-еколого-економічних систем різних рівнів з урахуванням екологічного чинника у всіх секторах життєдіяльності суспільства.

6. Економічний механізм природокористування і охорони навколишнього середовища є системою організаційних заходів з використанням, відновлення і охорони природних, і тому, метою використання економічного механізму є

узгодження економічних, соціальних і екологічних інтересів на всіх ієрархічних рівнях управління.

Основні матеріали першого розділу опубліковані в працях [115, 116, 117, 118, 120].

РОЗДІЛ 2

НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГООРІЄНТОВАНОЇ СИСТЕМИ СТРАТЕГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

2.1 Аналіз існуючих підходів до дослідження регіональних соціо-еколого-економічних систем

Для формування організаційно-економічного механізму екологоорієнтованого стратегічного управління регіональним розвитком необхідно розглянути та проаналізувати існуючі підходи до дослідження регіональних соціо-еколого-економічної систем.

У зв'язку з тим, що «рекреація знаходиться на стику природного середовища, економічної і соціальної сфери», при визначенні її ефекту враховувалися, разом з економічними, природоохоронні і соціальні чинники [76, с. 33]. Були визначені наступні методичні підходи оцінки ресурсів:

- витратні методи оцінки (величина можливо збитку від знищення потенціалу територій);
- рентний підхід (замикаючі витрати, кадастрові ціни);
- за допомогою системи показників (враховувалися особливості територій);
- бальна оцінка (виділення провідних кількісних показників, заміни елементарних показників комплексними);
- картографічний метод;
- експертна оцінка;
- математично-статистичні методи [76, с. 60] (метод потенціалів, пороговий метод, таксономічні і імітаційні моделі і так далі).

Щодо дослідження регіональних систем, то вони мають давню історію і тісно пов'язані з розвитком географічних і економічних наук. А. Вебер, І. Тюнен і А. Леш використовували у своїх дослідженнях географічний підхід, згодом

актуальності набули наступні підходи: економіко - математичне моделювання [42, 85, 134, 10] та програмно-цільовий підхід [80].

Метою дослідження є аналіз і узагальнення теоретичних та науково-методичних положень існуючих підходів до дослідження регіональних систем, аналіз та встановлення можливості застосування розглянутих підходів до дослідження основних складових регіональних систем - соціальних, екологічних та економічних підсистем.

Регіональний економічний аналіз оснований на географічному підході базується на картографуванні природних територіальних та соціально-економічних географічних систем різного ступеня складності та різного просторового охоплення - від місцевого (локального) до планетарного (глобального). Такий підхід забезпечує наочне відображення окремих елементів (компонентів), структур, внутрішніх та зовнішніх зв'язків картографованої системи, а також факторів (чинників) та процесів, які визначають її функціонування (існування).

При використанні економіко - математичного моделювання регіон розглядається як відкрита система, поділена умовно на три взаємодіючі підсистеми: економічну, природну і соціальну. Економічна підсистема включає виробничий і невиробничий сектори, а також нетрадиційні види діяльності, які направлені на відновлення або поліпшення стану природної і соціальної підсистем. Динаміка природної і соціальної підсистем описується однотипно і при цьому не враховується територіальний фактор. Якщо ж необхідно врахувати територіальний розподіл, то регіон розбивається на осередки за адміністративним, географічним або іншим принципом. Проблеми, які необхідно розглянути поділяють на три категорії: глобальні, загальнонаціональні, специфічні (регіональні). Економіко - математичне моделювання широко використовується при традиційних підходах до дослідження регіональних систем.

Економіко – математична модель сталого розвитку Б.А. Карпинського – С.М.Божка виділяється серед інших математичних моделей тим, що

встановлює залежність між темпами зростання економіки, значеннями ресурсоемності, і питомими збитками від забруднення довкілля, виходячи з обмежень на використання поновлюваних і не поновлюваних природних ресурсів і обмежень встановлених вимогами сталого розвитку, та встановлює напрямки досягнення сталого розвитку.

Подальша процедура математичного моделювання за цим підходом включає наступні етапи:

- формування системи показників стану;
- розробка методик ідентифікації параметрів моделі і їх реалізація;
- розробка сценаріїв розвитку та їх формалізація у вигляді моделей;
- порівняльний аналіз сценаріїв і вибір стратегії розвитку регіонів.

Основною метою авторів іншої економіко – математичної моделі «Регіон» [85] було створення математичної моделі природно-господарської системи. До даної моделі увійшли 23 показники, з яких десять описували стан природного середовища, а решта - потужності випусків продукції в 13 галузях економіки. У моделі враховувалися: випуск і невиробниче споживання продуктів; капіталовкладення до виробничих і природоохоронних фондів; природні потоки природних ресурсів; ввезення і вивіз продуктів; питомі прямі витрати, показники самовідновлення і взаємовпливу природних ресурсів; питомі ресурсні виробничі витрати; витрати ресурсів при невиробничому споживанні продуктів; показники антропогенного непромислового навантаження на природні ресурси та інші, а також окремі показники стану природного середовища.

Найбільш суттєвою перевагою моделі «Регіон» є те, що вона дозволяє моделювати територіальні соціо-економічні системи з великою точністю і на тривалі періоди часу.

Розвиток системного підходу в географічній науці привів до розробки більш досконалого методу дослідження геосистем і територіальних соціально-економічних систем. Таким методом став метод математико-картографічного моделювання (Г.А.Бачинський) [13], під яким розуміється системне поєднання математичних і картографічних моделей для створення нових карт і розширення

сфери їх застосування в дослідницьких цілях. Залучення до процесу створення карт математичного моделювання додає математичним моделям географічну просторову конкретність і образність, робить можливим цілеспрямовану переробку масивів інформації достатньо великих об'ємів. В той же час сумісне використання математичних і картографічних моделей дає можливість зменшити абстрактність результатів математичних розрахунків і підвищити їх об'єктивність.

Розглянемо більш детально підхід, запропонований Г.А.Бачинським. Вихідним положенням підходу є те, що одним з найбільш актуальних завдань природокористування для більшості регіональних і локальних соціоекосистем є завдання оптимального функціонального зонування - найбільш раціонального розподілу територіальних (земляних) ресурсів соціоекосистеми між різними видами господарського використання території. Кожна елементарна ділянка території соціо-еколого-економічної системи відрізняється певним поєднанням природних умов (геологічна будова, рельєф земної поверхні, ґрунтовий і рослинний покрив, тваринний світ, глибина залягання і хімічний склад ґрунтових вод, наявність і якість поверхневих водоймищ і водотоків, мікроклімат і ін.) і соціально-економічних особливостей (вид існуючого господарського використання, продуктивність, характер і ступінь антропогенного тиску, потенціал демографічного навантаження, транспортна забезпеченість і ін.).

Поєднання природних умов і соціально-економічних особливостей і визначає максимальну придатність території для того або іншого виду господарського використання. Зазвичай, в освоєних регіонах територіальні ресурси давно вже функціонально закріплені, проте це закріплення далеко не завжди оптимальне з точки зору соціо-еколого-економічних вимог. Згідно методики Г.А. Бачинського, спочатку створюється концептуальна модель досліджуваної соціоекосистеми, далі, відповідно до поставленого завдання проводиться вибір природних і соціально-економічних чинників, що грають істотну роль при оцінці придатності території.

Таблиця 2.1

Можливість застосування підходів до дослідження регіональних соціальної, екологічної та економічної підсистем

Існуючий підхід	Позитивні характеристики	Негативні характеристики	Можливість застосування для аналізу підсистем:		
			соціальної	екологічної	економічної
1	2	3	4	5	6
Географічний підхід	- можливість дослідження систем різного ступеня складності та різного просторового охоплення	- використовуються тільки статистичні данні; - не враховує територіальні особливості	+	-	+
Модель сталого розвитку Б.А.Карпінського і С.М.Божка	- направлена на оптимізацію чисельності населення; - враховує обмеження економічного зростання та можливості використання ресурсозберігаючих технологій	- враховує обмежений перелік забруднюючих речовин; - не враховує територіальних особливостей	+	+	+
Модель «Регіон»	- використовується системний підхід;	-складність в застосуванні для множини територіальних одиниць (безліч розрахункових складових); - використання великої кількості різнопланових індексів; - аналіз окремих регіонів без урахування їх взаємозв'язків	+	+	+

Продовження таблиці 2.1

1	2	3	4	5	6
Регіональна математично-картографічна модель Бачинського Г.А.	<ul style="list-style-type: none"> - базується на розподілі регіону на територіальні складові; - враховує соціальні показники; - розраховуються екологічні складові 	<ul style="list-style-type: none"> - не враховується вплив сусідніх регіонів; - дуже велика кількість координатних елементів; - відсутні економічні показники 	+	+	-
Програмно-цільовий підхід	<ul style="list-style-type: none"> - формування системи показників; - можливість розробки методик ідентифікації параметрів моделі і їх реалізація; - можливість розробки сценаріїв розвитку і їх формалізації; - можливість проведення порівняльного аналізу сценаріїв і вибору найкращого як стратегії розвитку; - дозволяє узгоджувати цілі на різних ієрархічних рівнях 	<ul style="list-style-type: none"> - неможливість застосування конкретних програм для інших регіонів 	+	+	+

Вибрані чинники, у свою чергу, визначають тематичний склад і інформаційне навантаження картографічних моделей, що відображають стан природних компонентів соціоекосистеми і ступінь їх перетворення під впливом господарської діяльності.

Програмно-цільовий підхід, в основному застосовується для вирішення соціально-економічних проблем [80] і дуже тісно пов'язаний з системним підходом, в основі якого лежать дві головні ідеї: системний розгляд складних

об'єктів і управління ними за допомогою зворотного зв'язку. Основною особливістю програмно-цільового підходу є його орієнтація на вирішення крупних соціально-економічних і науково-технічних проблем в тому числі і на регіональному рівні. Наприклад, при розробці „Програми охорони навколишнього природного середовища м. Суми на 2006-2010 роки ”, результатом якої повинно стати створення передумов для сталого розвитку м. Суми, був використаний системний підхід до узгодження економічного, соціального та екологічного аспектів життєдіяльності міста.

Аналіз можливості застосування розглянутих підходів до дослідження регіональних систем наведений в таблиці 2.1.

Одним з найважливіших чинників, що визначають сталий розвиток територіальних соціо-еколого-економічних систем є взаємодія всіх трьох підсистем, яку найповніше описує програмно-цільовий підхід.

Суть програмно-цільового підходу полягає в першочерговому формулюванні цілей суспільного розвитку з подальшим підпорядкуванням розподілу ресурсів досягненню цих цілей. Комплексні програми служать при цьому інструментом інтеграції ресурсів для реалізації найважливіших цілей суспільного розвитку. Використання методології програмно-цільового підходу забезпечує першочергове вирішення завдань суспільного розвитку шляхом планомірного зосередження ресурсів на їх виконання, сприяє глибокому і різносторонньому обґрунтуванню планових рішень на тривалу перспективу. Основоположним в методології програмно-цільового підходу є поняття програми, тобто пов'язаний по ресурсах, виконавцях і термінах завершення комплекс заходів науково-дослідного, соціально-економічного, виробничого, організаційного і іншого характеру, здійснення яких незалежно від галузей приналежності забезпечує реалізацію поставленої мети або комплексу взаємозв'язаних цілей.

Сформульоване поняття програми зумовлює зміст цільового управління нею як управління, що охоплює весь цикл її реалізації, а функція управління визначається деревом цілей, в якому управління ресурсами повністю

підпорядковане на кожному рівні досягненню певної мети.

У кожній програмі повинні бути відображені:

- стан проблеми, основні передумови її програмного рішення;
- головна мета програми, її місце в загальній системі цілей і завдань суспільства;
- система цілей і основних завдань програми;
- цільові показники, що розкривають кінцеві результати реалізації програми;
- шляхи досягнення цілей програми, система програмних заходів, організаційно-виконавча структура;
- дані про ресурси, необхідні для виконання програми і термінах її здійснення;
- оцінка ефективності і наслідків реалізації програми, що дозволяє всесторонньо розглянути проблему і виділити наступні чотири вузлові моменти структури програми: цілі - заходи - виконавці - ресурси.

Головна мета програми, що виражає певну суспільну потребу, повинна розглядатися як генератор підлеглих і взаємозв'язаних підцілей, досягнення яких забезпечує її реалізацію. Вважається, що нижнім рівнем вертикального дерева цілей є рівень появи альтернатив. Самі цілі завжди безальтернативні, тоді як способи досягнення їх, як правило, багатоваріантні. Тому більшість авторів пропонують разом з побудовою вертикального дерева мети будувати дерева варіантів їх досягнення. При цьому методологія узгодження до теперішнього часу визнається неопрацьованою з огляду на те, що остання проводиться на різних рівнях, з різним ступенем деталізації і фактично багато в чому визначається суб'єктивними чинниками.

Оскільки цілі залежно від масштабів розташовуються на різних рівнях, то для ефективності аналізу необхідні спеціальні методи дослідження, що дозволяють формувати дослідження і розробки по програмах, що вимагають особливого зосередження зусиль, проводити оцінку альтернативних можливостей досягнення намічених цілей. Основна концепція таких методів

полягає в необхідності чіткої фіксації цільових систем, призначених безпосередньо для виконання мети.

В результаті використання запропонованого методу в процесі розробки інтегрованого дерева цілей відбувається однозначна ув'язка головної мети і підцілей програми, розташованих на рівнях відповідних ним масштабів діяльності, з багатоваріантною системою заходів, що забезпечують досягнення поставленої мети. Завдяки строгій фіксації рівнів мети і підцілей однозначно виділяються заходи, направлені на досягнення головної мети, відбувається оптимальний відбір варіантів, які необхідно виконати при конкретній реалізації розробленої програми. Подальша розробка цих заходів повинна бути реалізована в рамках програм вищого рангу.

Стратегічне планування соціо-еколого-економічного розвитку території необхідно розглядати як науково обгрунтоване та практично орієнтоване прогнозування розвитку, яке передбачає визначення напрямків і параметрів розвитку територій: економіки, екології і соціальної сфери, заходів щодо реалізації намічених програм та проектів, засоби та шляхи їхнього досягнення на довготермінову перспективу.

За законом України «Про засади державної регіональної політики» [64] регіональний розвиток – це позитивна динаміка процесу соціальних, екологічних, економічних та інших змін у відповідних регіонах, як складова здійснення загальнодержавної стратегії розвитку країни до відповідно сформульованих цілей, а програма регіонального розвитку - комплекс взаємопов'язаних завдань та заходів довготривалого характеру, що спрямовані на досягнення визначених цілей регіонального розвитку, що готується та затверджується у встановленому законодавством порядку та реалізовується через проекти регіонального розвитку, об'єднані спільною метою.

Порядок проведення комплексної оцінки соціо-еколого-економічної системи території:

1 етап: аналіз компонентів, що підлягають опису при проведенні оцінки та формування інформаційної бази про стан екологічної, економічної і соціальної підсистем;

2 етап: аналіз змін соціо-еколого-економічної системи території та виявлення найбільш негативних тенденцій в функціонуванні СЕЕС;

3 етап: оцінка динаміки СЕЕС території, перспективне планування та прогнозування, а також формування стратегії її розвитку.

У розробці стратегії соціо-еколого-економічного розвитку регіонів особливо актуальним є інтегральний підхід, що враховує як вертикальні ієрархічні зв'язки, так і систему горизонтальних зв'язків. Наукове і практичне значення розробки стратегії стійкого розвитку регіону визначається також розглядом у взаємозв'язку і збалансованості тріади: «природа-населення-господарство». Дана регіональна система розглядається як частина загальної територіальної структури країни. Все це зумовлює деякий відмінний інструментарій, механізм переходу на дорогу стійкого розвитку, але в рамках реалізації глобальних і національних завдань, тобто кожному регіону належить виробити на основі загальнопланетарної, загальнодержавної стратегії стійкого розвитку свою регіональну стратегію переходу до соціо-еколого-економічного розвитку. В той же час, на різних етапах реалізації принципів стійкого розвитку в кожному регіоні необхідні індивідуальні підходи відповідно до вирішення виявлених першочергових проблем. Внаслідок чого, з'являється необхідність знаходження регіональних механізмів переходу до стійкого розвитку з врахуванням вимог державного, міжрегіонального і глобального рівнів. Вибір тих або інших механізмів, інструментів і підходів визначатиметься рівнем соціо-еколого-економічного розвитку на даному етапі, поляганням доквілля і значущості даного регіону в рішенні і реалізації принципів стійкого розвитку не лише в національному масштабі, але і на планетарному рівні. Суть еколого-економічної стратегії регіону полягає в пошуку і розробці компромісного варіанту розвитку економіки, екології і соціальної сфери. Вона має бути сконцентрована на ключових, найбільш перспективних напрямках оптимізації

соціальної, екологічної і економічної підсистем. Проте своєчасне вирішення екологічних проблем може виявитися значимішим для переходу до стійкого розвитку, як країни, так і планети. У таких регіонах недостатньо керуватися ринковими і економічними пріоритетами, а необхідні інтегральні компонентні індикатори, відповідні вимогам стійкого збалансованого розвитку. Такі регіони не зможуть вирішити свої стратегічні завдання переходу до стійкого розвитку без державної підтримки і впровадження відповідного механізму. Таким чином, раціональна взаємодія державних, регіональних органів управління і бізнесу при вирішенні комплексних проблем збереження природи є абсолютно необхідною. В той же час, принципи стійкого розвитку вимагають вирішення всього комплексу питань соціо-еколого-економічного розвитку, поліпшення умов життєдіяльності людей, організації раціонального використання всього потенціалу території. Розробка стратегії еколого-економічного розвитку регіонів в умовах реальності не представляється можливим без вирішення багатьох загальних для всіх регіонів проблем. Зіставлення показників, які враховуватимуть розвиток по трьох напрямках (соціальному, екологічному і економічному) дозволить знайти дороги оптимізації і раціоналізації взаємодії соціо-еколого-економічних систем на певній території і, тим самим, визначити кількісні і якісні параметри переходу до стійкого розвитку, як окремих підприємств, так і всього регіону. Все це сприятиме процесам екологізації виробництва і розвитку, тобто виробництво продукції, особливо при освоєнні природних ресурсів, повинне стати безвідходним або маловідходним, мінімізуватися забруднення довкілля, підвищитися економічна ефективність виробництва, що дозволить максимально використовувати потенціал соціо-еколого-економічних систем.

2.2 Науково-методичні основи формування стратегій регіонального розвитку з урахуванням екологічних чинників

Характерним для минулого століття було нестримне прагнення людства до забезпечення економічного та технологічного розвитку, який вимірювався зростанням ВВП, що забезпечувалось за рахунок експлуатації та знищення природи. З.В.Герасимчук [123, с.241] виділяє серед основних причин, що призводять до «антиекологічного» розвитку відсутність в регіонах діючих систем управління природокористуванням, які б дійсно забезпечували їх розвиток. Тобто, соціальна, екологічна та економічна сфери є лише різними підсистемами єдиної органічної соціо-еколого-економічної системи, і вони не можуть бути автономними.

У науковій літературі сталий розвиток розуміється як взаємодія двох альтернативних проблем: - збереження екосистеми у вигляді необхідному для комфортного існування людини; - забезпечення сприятливих умов для соціально-економічного розвитку суспільства [14, с.85]. Обидва ці напрями вимагають значного наукового опрацювання, оскільки є взаємно протилежними. Досягнення екологічно комфортних умов не завжди пов'язане з позитивним економічним станом, і навпаки, економічною благополуччя може бути пов'язане з важкою екологічною ситуацією як приклад можна зазначити, що жодна з країн «великої вісімки» не увійшла до п'ятірки кращих за індексами екологічного вимірювання (кращими країнами світу стали: Фінляндія, Ісландія, Швеція, Норвегія, Швейцарія). Вирішення цієї проблеми на поточний період вирішується методами експертних оцінок, на основі досвіду експертів і їх думки з даної проблеми. Багато авторів прийшли до виводу, що реальніше використовувати для цього методи математичного моделювання і аналізу моделей на основі математичних методів (зокрема, методів оптимізації і оптимального управління).

Досягнувши «меж зростання», система виявляється в стані вибору подальшої траєкторії розвитку (фазового переходу). Вона може реалізувати три основні сценарії [14, с.64 - 65]:

- 1) скачок на новий якісний рівень
- 2) руйнування і остаточну деградацію
- 3) стабілізацію на досягнутому рівні за рахунок гомеостазу з природним середовищем.

Сучасна наука обговорює лише перший варіант, ігноруючи соціально-економічну і демографічну ціну подібного переходу. Останній сценарій сучасній людині представляється найменш імовірнісним, але саме він лежав в основі привласнюючого господарства. Його реалізували всі великі аграрні цивілізації (так звані, застійні цивілізації).

Індустріальне господарство отримає шанс на стале існування за умови, якщо зуміє зробити вільно відтворними не лише засоби виробництва («капітал»), але і предмети праці (сировинні ресурси - «землю»).

Необхідність в розробці довгострокових стратегій підтверджує також сучасна теорія регіонального розвитку, яка передбачає активну роль системи управління в стосунках з бізнесом для пошуку і реалізації найбільш ефективних форм існування виробничих комплексів, що охоплюють або зачіпають всі сфери життя в регіоні (економічну, соціальну, екологічну).

Основою регіонального економічного аналізу стали роботи А. Вебера, І. Тюнена і А. Леша, які вперше стали застосовувати дискретні описи простору (територій) у вигляді сукупності крапок (регіонів). Основна увага в них приділялася міжрегіональним взаємодіям. Поява робіт Дж. Форрестера, Д. Медоуза [153, 154, 155] і В. В. Леонтьєва відкрило дорогу багаточисельним дослідженням по еколого-економічному моделюванню. У даній сфері досить швидкий визначилися два загальні підходи. Перший підхід використовує метод системної динаміки Дж. Форрестера. Форрестер [101], виділяє п'ять основних змінних з часом змінних, які характеризують стан всього світу, що розглядається як єдина система різних взаємодіючих чинників. Це чисельність

населення, основні світові фонди, доля фондів в сільському господарстві, рівень глобального забруднення і запас світових природних ресурсів, що не поновлюються. Результати моделювання довели, що загальне системне зростання рано чи пізно змінювалося загальною кризою. Це відбувається, перш за все, із-за виснаження ресурсів, тобто зменшення запасу ресурсів веде до зниження рівня життя, це, у свою чергу, приводить до зростання смертності і зниження інвестицій, а звідси, як наслідок, різке скорочення чисельності населення і падіння промислового виробництва.

Другий підхід заснований на аналізі системи «витрати-випуск», який був вперше застосований В. В. Леонтьєвим. У першому підході широко використовуються експертні оцінки і, тим самим, знижуються вимоги до об'єму і якості інформації. Проте при цьому виникає небезпека отримати теоретично модель, що важко інтерпретується. Найбільш перспективними є еколого-економічні моделі, засновані на міжгалузевому балансі. Перша розширена екологічним чинником модель міжгалузевих балансу була розроблена В. В. Леонтьєвим і Д. Фордом в 1972 р. У 70-х роках була запропонована її модифікована схема, по якій проведені практичні розрахунки для окремих економічних районів.

Дослідження процесів управління взаємодіями в еколого-економічних системах беруть свій початок від робіт англійського економіста А. Пігу, який вперше в 20-х роках ХХ століття звернув увагу на те, що від забруднення страждає суспільство, що несе витрати на відновлення порушеного довкілля, свого здоров'я, падаючої продуктивності праці. Для фірми-виробника і забрудника довкілля - це зовнішні витрати. А. Пігу запропонував [152, 158], щоб суспільство змусило фірми-забрудника інтерналізувати (ввести в собівартість продукції) ці зовнішні витрати шляхом сплати податку за забруднення. Дана міра була першою з механізмів управління станом еколого-економічної системи. Примітно, що він носив економічний характер. З тих пір виникло і розвивається значна кількість наукових напрямів, що стосуються різних аспектів взаємодії виробничо-технологічної і соціально-економічної

систем з природним довкіллям. Всю сукупність даних досліджень умовно можна згрупувати в два класи: антропоцентричні і біоцентричні. У основі антропоцентричної концепції природокористування лежить принцип пріоритетності потреб суспільства і пов'язаного з ними економічного розвитку. Суть другої концепції (біоцентричною) полягає у визнанні домінуючої ролі екологічних чинників, визначальну тривалість і якість життя. Не дивлячись на стратегічну спрямованість біоцентричного підходу, принцип пріоритетності потреб суспільства в історичному плані виник раніше і існував досить довгий час. Механізми, що реалізують його, міцно увійшли до практики економічної діяльності, закріпившись в правових нормах, організаційних схемах, підходах, використовуваних для аналізу і управління станом складних соціо-еколого-економічних систем. Сама система показників, що формують інформаційний простір ухвалення рішень, містить спотворення, що з'являються унаслідок того ж принципу пріоритетності потреб суспільства.

В центрі теорії Пігу коштує поняття національного дивіденду, або національного доходу, що розглядається як чистий продукт суспільства, як безліч матеріальних благ і послуг, що купуються за гроші. І цей показник Пігу вважає не лише мірою ефективності виробництва, але і мірою суспільного добробуту. Як видимий, підхід Пігу до проблеми добробуту передбачає погляд з позиції всього суспільства, а не індивіда. Але, що цікаво, цей підхід застосовується з використанням таких понять, як індивідуальна функція задоволення, приватна вигода від виробництва і так далі. В рамках своєї концепції Пігу звернув увагу на те, що поняття індивідуального добробуту ширше, ніж чисто економічні його аспекти. Окрім максимуму корисності від вжитку, воно включає і такі складові, як характер роботи, умови довкілля, взаємини з іншими людьми, положення в суспільстві, житлові умови, громадський порядок і безпеку. У кожному з подібних аспектів чоловік може відчувати себе задоволеним більшою чи меншою мірою. На сьогоднішній день ці характеристики об'єднані в таке поняття як "якість життя". Проте визначення якості життя стикається із значними труднощами, пов'язані з неможливістю

виміряти корисності. Пігу неодноразово підкреслює, що розміри національного дивіденду не точно відображають рівень загального добробуту, оскільки багато елементів якості життя, що не мають грошової оцінки, проте, є реальними чинниками добробуту. Тому можливі ситуації зростання рівня загального добробуту при незмінному рівні економічного добробуту. Проте, в загальному випадку, укладає Пігу "...заключення якісного характеру про вплив економічних чинників на економічний добробут справедливо також стосовно загального добробуту". Але в Пігу на загальний рівень добробуту робить вплив не лише величина національного дивіденду, але і принципи його розподілу. Грунтуючись на законі убиваючої граничної корисності, він висуває тезу, що передача частини доходу від багатих до бідних збільшує суму загального добробуту.

Ключовим поняттям концепції Пігу якраз і є дивіргенція (розриви) між приватними вигодами і витратами, промовцями Як результат економічних вирішень окремих осіб, з одного боку, і суспільною вигодою і витратами, випадними на долю кожного, - з іншою.

Основний висновок моделі [146, 127] - неможливість зберігати колишні темпи інтенсивного зростання, якщо що живлять це зростання ресурси обмежені. Як вирішення даної проблеми пропонувалася програма дій, яка отримала назву концепції "Нульового зростання". Основна ідея даної стратегії - зупинка зростання, іншими словами, досягнення рівноважного балансу, при якому чисельність населення і об'єм капіталу підтримуються на постійному рівні.

Позитивними моментами дослідження є те, що:

- вперше усвідомлена і втілена в модель необхідність вирішення екологічних завдань в нерозривному зв'язку з соціальними і економічними;
- була проведена спроба визначити і досліджувати чинники, що впливають на довгострокову поведінку світової системи на противагу поширеному

вивченню чинників економічного зростання в короткостроковому періоді;

- визначена присутність провідної ролі людського чинника в моделі;
- було дано поштовх експериментальним дослідженням майбутнього.

Негативні моменти моделі «граничного зростання» полягають в наступному:

- «.. модель не враховує суми теоретичних і емпіричних знань, накопичених економікою, соціологією, політичними науками, психологією і т.д.; не бере до уваги технічний прогрес і непередбачені скачки в розвитку. У її основу покладені надзвичайно грубі допущення. Недиференційована агрегація показників чисельності населення, ресурсів, забруднення середовища, виробництва сільськогосподарської продукції, промислового капіталу, коротше кажучи, глобальна агрегація всіх основних компонентів моделі, включаючи ...змінні, що впливають на рівняння зростання... так само як і агрегація технологічних і соціальних тимчасових затримок, безнадійно нереальне» [129];
- нереальне заперечення всякого зростання і розвитку світової економіки;
- розглядаються обмеження демографічного, екологічного і економічного характеру, зв'язані з використанням лише прямих чинників економічного зростання.

Таким чином, сталося значне розширення предмету і методів концепцій економічного розвитку:

- поняття сталого економічного розвитку базується на теорії довгострокової рівноваги і економічних циклів;
- основна відмінність теорії сталого розвитку від традиційних моделей економічного зростання полягає в тому, що перша націлена на оптимальний розподіл ресурсів між поколіннями, а мета другої направлена на оптимізацію суспільного добробуту через ефективність (максимальне використання потенціалу при заданому об'ємі ресурсів);
- еволюція економічної теорії в питанні досягнення оптимально якісного економічного розвитку вимагає реалізації практичних дій в даному

напрямі через максимально ефективне поєднання наступних концепцій економічного розвитку: факторних моделей зростання і довгострокової рівноваги.

Одним з найважливіших чинників, що визначають сталий розвиток територіальних соціо-еколого-економічних систем є взаємодія всіх трьох підсистем. Разом з цим, не дивлячись на багаторічні зусилля вчених, ефективного науково-методичного підходу до аналізу та оцінки соціо-еколого-економічних систем так і не вдалося створити. А тому, розробка методів та механізмів оцінки та дослідження складових регіональних територіальних системи - соціальної, екологічної і економічної підсистеми та їх взаємозв'язку залишається актуальною, та існує об'єктивна необхідність розроблення методики формування регіональних стратегій розвитку з урахуванням екологічних чинників, оскільки розв'язання еколого-економічних протиріч можливе тільки при взаємоузгодженні дій на всіх рівнях управління.

Природний стан для людини - війна всіх проти всіх (*bellum omnium contra omnes*). В умовах цивілізації, цивільного суспільства, ця війна вводиться в рамки закону і стає конкуренцією. Ця антропологічна модель, якою обґрунтовують конкуренцію в ринковій економіці, розвивалася безліччю філософів. В кінці минулого століття Ф. Ніцше писав в книзі «По той бік добра і зла»: «Саме життя по суті своєму є привласнення, нанесення шкоди, подолання чужого і слабкішого, пригноблення, суворість, насильницьке нав'язування власних форм, анексія і щонайменше, по м'якій мірі, експлуатація». М. Амосов в своїй статті «Реальності, ідеали і моделі» пише: «Біологічні потреби як похідні інстинктів на словах признаються, але в трактуваннях поведінки ними нехтують».

Перенесення біологічних понять в соціальну сферу не як метафори або аналогій, а як робочі концепції і моделі - це типовий процес формування ідеології з її легітимацією через природні науки.

„Моделі набули широкого поширення і в економіці, проте з них вийнята серцевина: екологія і соціологія, без яких вони втрачають велику частину цінності ” [2].

В.М Степанов, С.К.Харічков та А.І.Уємов [142, с.11-15] виділили декілька стратегічних концепцій:

- концепція економіко-екологічно адаптованої інтенсифікації засвоєння природно-ресурсного потенціалу,
- концепція природозбережуючої форми відтворення,
- концепція збереження генетичного фонду,
- концепція природних цінностей та корисності,
- концепція розвитку економіко-екологічного світобачення,
- концепція соціально-економічних пріоритетів в освоєнні природних ресурсів і розміщенні виробничих сил.

Основним недоліком цих концепцій є те, що вони базуються на споживацькому ставленні людини до природи. Разом з тим діяльність людини повинна гармонійно входити до загальної системи біосферного обміну, і тому теоретичній та практичній економіці слід було б шукати шляхи включення економічних дій спільноти до діяльності глобальної Геосистеми. Екогармонізм [125] має стати не тільки основою економічного розвитку при певних соціальних та екологічних обмеженнях, але і основою життя людства як такого. У зв'язку з тим, що соціально-економічні та екологічні кризові процеси та явища виникають на рівні окремих природно-господарських систем, це вимагає проведення системних досліджень соціо-еколого-економічних систем (СЕЕС) різних рівней, насамперед, регіональних СЕЕС. Необхідне прогнозування їх подальшого розвитку та формування системи прийняття оптимальних управлінських рішень і розробки відповідних стратегій регіонального розвитку. Все це вимагає формування механізму екологоорієнтованого стратегічного управління на рівні регіону [125].

Як правило, соціально-економічні та екологічні кризові процеси виникають на рівні регіону, що вимагає проведення системного дослідження

регіональної соціо-еколого-економічної системи (структурними елементами якої є підприємства і як елементу соціо-еколого-економічної системи вищого ієрархічного рівня – держави) (рис.2.1), прогнозування її подальшого розвитку, прийняття оптимальних управлінських рішень і розробку стратегії розвитку на регіональному рівні, при умові забезпечення нескінченного існування людини як біологічного виду.

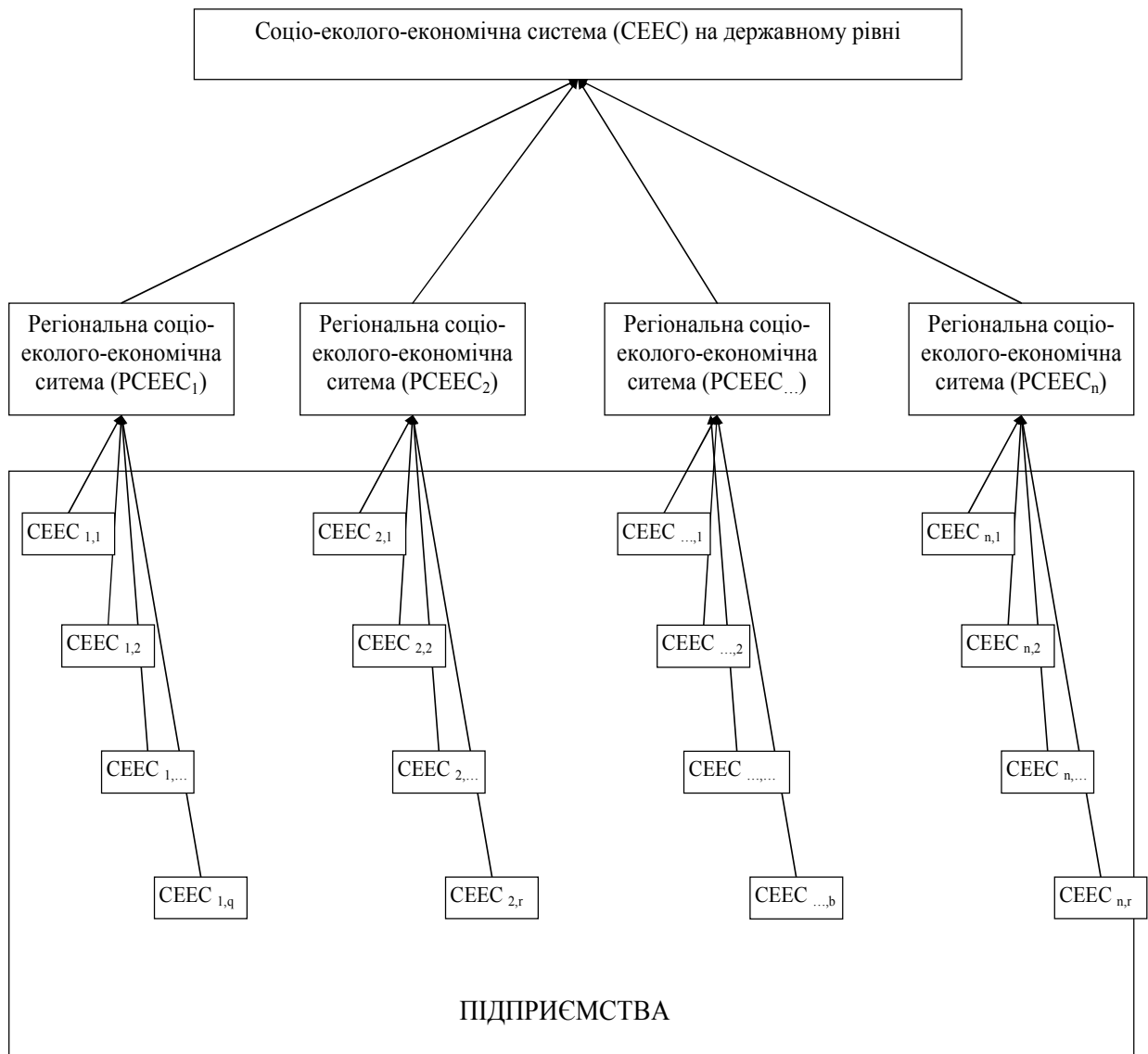

Рис. 2.1 Структура соціо-еколого-економічної системи державного рівня

Все це вимагає розробки механізму екологоорієнтованого стратегічного управління на рівні регіону, в основі якого буде покладено програмно-цільовий підхід до його розвитку [159]. В загально прийнятому визначенні програмно-цільовий метод - це система планування та управління ресурсами в середньо та довгостроковій перспективі, спрямована на розробку та виконання програм орієнтованих на кінцевий результат (рис.2.2). І тому показники виконання програм повинні:

- будуватись на цілях та завданнях програми;
- вимірювати один і той самий об'єкт за певний проміжок часу;
- використовувати дані, що є доступними для всіх елементів РСЕЕС.

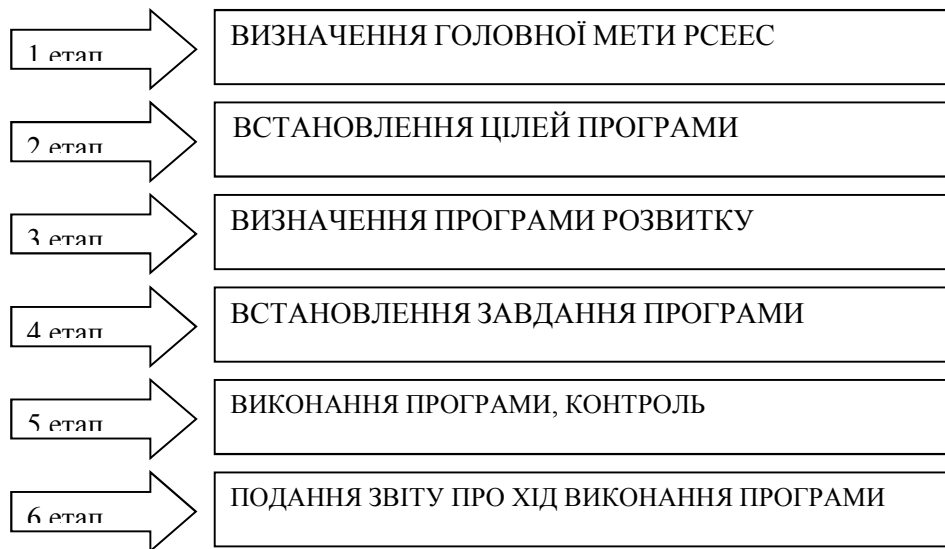

Рис.2.2 Етапи формування та виконання регіональної програми розвитку

Регіональні соціо-еколого-економічні системи (РСЕЕС) характеризуються підвищеною складністю та інформаційною насиченістю взаємовідносин між економічною, екологічною та соціальною підсистемами. В звичайних умовах РСЕЕС досить повільно накопичують впливи і характеризуються значною затримкою реакцій на них, однак в кризові періоди вони можуть дуже швидко і гнучко реагувати на зовнішні зміни. І тому, стратегічні цілі розвитку регіону

неодмінно повинні формуватися з урахуванням впливів як зовнішніх факторів та тенденцій, так і специфічних внутрішніх (рис 2.3). Основною проблемою регіонально розвитку є значний вплив суб'єктивних факторів (галузеве та територіальне лобіювання, тиск державних інституцій, групових інтересів представників населення тощо) на формування програм розвитку та визначення системи пріоритетів регіонального розвитку. Розробка відповідного комплексу документів (стратегія, прогноз, програма) допомагає визначити та задокументувати проблеми, цілі та пріоритети їх вирішення з урахуванням цілей та пріоритетів громади, бізнесових кіл, експертів, науковців, депутатів та фахівців місцевих рад і, що не менш важливо, захистити ресурси громади від неефективного їх використання.

До основних особливостей РСЕЕС можуть бути віднесені наступні:

- безперервний характер розвитку (який може бути і прогресивним і регресивним);
- розмитість кордонів (в процесі розвитку склад елементів системи) і характер їх взаємозв'язків між собою і з зовнішнім середовищем досить часто істотно змінюється);
- тісний взаємозв'язок окремих елементів системи з елементами інших систем (що характерно для екосистеми);
- велика кількість та відмінність об'єктів управління (елементів системи) в рамках регіону;
- проблеми збору достовірної інформації про стан об'єктів управління.

Існує ряд показників та індикаторів, що характеризують екологічну, економічну та соціальну підсистеми РСЕЕС:

- економічна: ВВП на душу населення, використання ресурсів і енергії, інфляція, структурні зміни, регіональні відмінності в економічному розвитку, міжнародна торгівля, прямі зарубіжні інвестиції;
- екологічна: забруднення повітря, забруднення води, управління відходами, управління земельними ресурсами, екологічне законодавство, стан природних територій з особливим статусом;

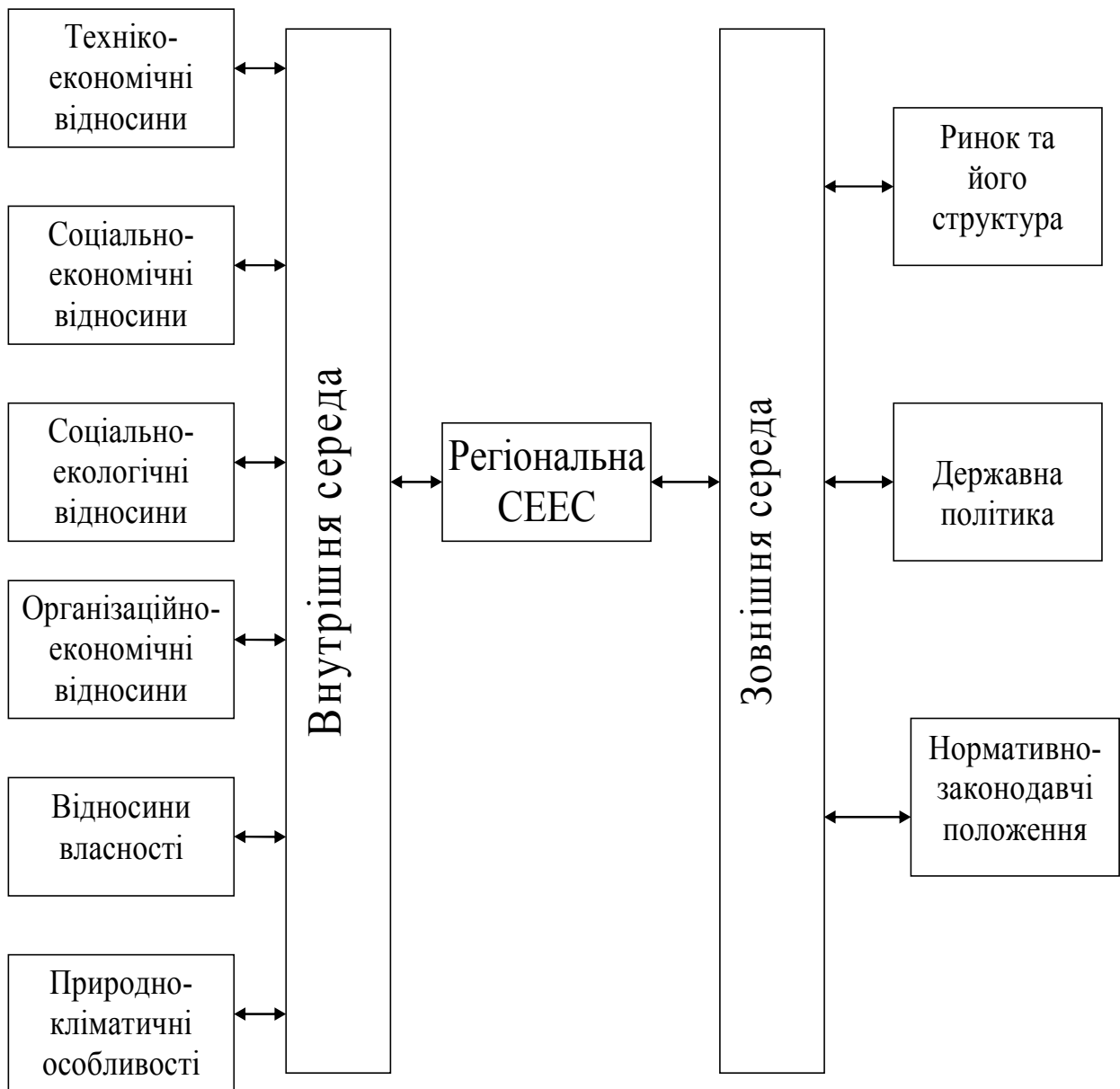

Рис. 2.3 Фактори, що впливають на функціонування та розвиток регіональної соціо-еколого-економічної системи [50, с. 24]

- соціальна: тривалість життя, розподіл доходів, безробіття, динаміка реальних доходів, зміна чисельності населення, якість життя.

Разом з тим система окремих показників не дозволяє дати однозначну комплексну оцінку РСЕЕС. В сучасній економічній теорії і практиці найважливішим показником, що дозволяє комплексно аналізувати соціо-

еколого-економічні системи різних ієрархічних рівнів є валовий продукт (ВП) [57, с. 269]:

$$BPP = f(PR, PC, K) \quad (2.1)$$

де, PR – природні ресурси (рента) – екологічна складова;

PC – робоча сила (оплата праці) – соціальна складова;

K – капітал (доходи від власності, податок на прибуток, дивіденди) – економічна складова.

Зрозуміло, що кожна соціо-еколого-економічна система буде прагнути до збільшення ВП, тобто до максимізації даної функції, за рахунок, перш за все, збільшення капіталу. Інші складові ВП можна розглядати як своєрідні екологічні та соціальні обмеження зростання капіталу. Разом з тим, при збереженні концептуального погляду на ці складові як на керовані змінні відносно капіталу, гармонізація всієї системи соціо-еколого-економічних відносин, що є основою сталого розвитку, неможлива, тому що соціальна складова враховує лише робочу силу, а екологічна – природні ресурси і не відображають інші елементи соціальної та екологічної підсистеми, а також процес їх відтворення.

Фахівцями інституту прикладного системного аналізу НАН України та МОН України запропоновано використовувати для оцінки соціо-еколого-економічних систем індекс сталого розвитку, який розраховується як сума індексів для трьох вимірів: економічного, екологічного та соціального з відповідними коефіцієнтами значущості, що був презентований під час Всесвітнього економічного форуму в Давосі у 2001 році:

$$I_{cp} = 0,43 \cdot I_{eкон.} + 0,37 \cdot I_{eкол.} + 0,33 \cdot I_{соц.}, \quad (2.2)$$

$$0 < I_{cp} \leq 1$$

де, $I_{eкон.}$ – індекс економічного виміру, що формується з двох глобальних індексів:

- індексу конкурентоздатного розвитку (розробленого організаторами World Economic Forum);
- індексу економічної свободи (розробленого інтелектуальним центром фонду Heritage Foundation);

$I_{eкол.}$ – індекс екологічного виміру (Environmental Sustainability Index), що сформовано з 21 екологічного індикатора;

$I_{соц.}$ – індекс соціального виміру, що формується з:

- індексу якості та безпеки життя (розробленого міжнародною організацією Economist Intelligence Unit);
- індексу розвитку людського потенціалу;
- індексу суспільства, що розроблено департаментом ООН з економічного та соціального розвитку.

Україна за індексом сталого розвитку займала у 2005 році тільки 88 місце серед країн світу з наступними значеннями показників [50]: $I_{eкон.} = 0,319$, $I_{eкол.} = 0,477$, $I_{соц.} = 0,554$, $I_{cp} = 0,508$. У Фінляндії, що посідає перше місце, індекс сталого розвитку дорівнював 0,786 (значення індексу сталого розвитку та його складових перших десяти країн світу представлено на рис.2.4)

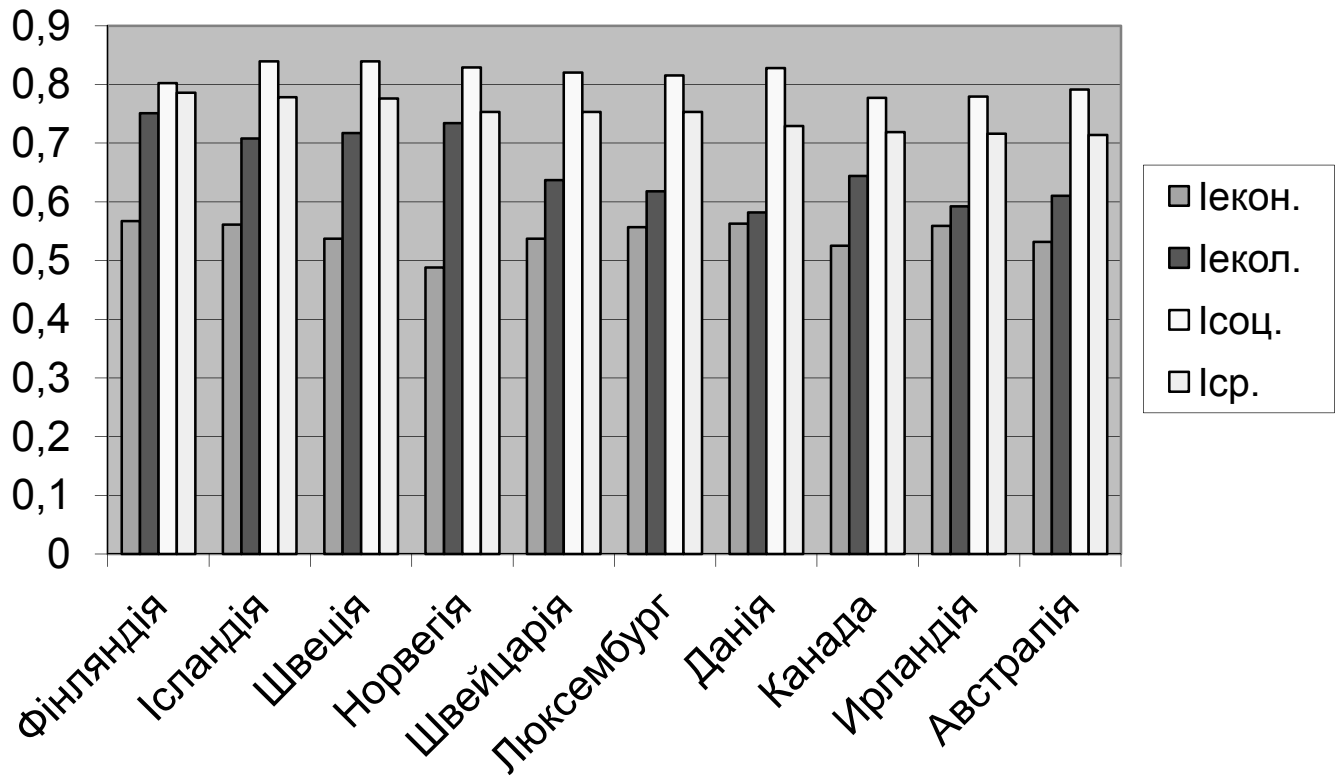

Рис. 2.4 Значення індексу сталого розвитку та його складових для кращих десяти країн світу за цим індексом за 2005 рік

Основним недоліком використання індексу сталого розвитку є спроба звести до одного цілого три дуже різних і досить часто протилежних за значенням показників, що дозволяє використовувати цей індекс тільки для обліку а не для управління розвитком територій різних ієрархічних рівнів. Рух у напрямку сталого розвитку вимагає скоординованих змін в певній групі показників, а не просто поліпшення випадково вибраних характеристик. Крім того, позитивні зміни в одному з аспектів результативності часто є причиною негативних змін в інших складових. І найголовніше, стратегії сталого розвитку передбачають використання однієї із складових як основної, визначаючи тим самим цілі для інших підсистем. Для регіональних соціо-еколого-економічних систем подібною основою повинна стати екологічна підсистема, у зв'язку з тим, що

кожному регіону слід визначити свою стратегію, де принципи сталого розвитку повинні переважати над завданнями економічного зростання».

Таблиця 2.2

Динаміка валового регіонального продукту за 2004 – 2007 рр. у розрахунку на одну особу [138]

СЕЕС	Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн			
	2004	2005	2006	2007
Сумська область	5009	6497	7848	10249
Україна	7273	9372	11630	15496

Проаналізувавши динаміку валового регіонального продукту нашого регіону та відносної частки ВРП Сумської області до ВВП України за 2004 – 2007 рр. у розрахунку на одну особу (таблиця 2.2 та рис. 2.5) ми бачимо, що у 2005 році порівняно з 2004 збільшився не тільки ВРП Сумщини, а і його відносна частка, а починаючи з 2005 року при збільшенні ВРП регіону спостерігається зменшення його відносної частки до ВВП держави з 0,6932% у 2005 році, до 0,6614% у 2007, що зумовлено повільнішим ростом ВРП порівняно з ВВП.

Зрозуміло, що кожна соціо-еколого-економічна система разом з її елементами (підприємствами) буде прагнути до збільшення ВРП, тобто до оптимізації даної функції, за рахунок збільшення капіталу, але вже за умови врахування екологічних та соціальних обмежень, що накладаються на керовані змінні (природні ресурси та робочу силу). Бо те, що за період економічних перетворень у структурі промислового виробництва країни різко зросла частка природомістких галузей, ресурсо і енергоємних технологій зумовлює необхідність розробки досить жорстких обмежень на використання природних ресурсів, бо якщо в країнах ЄС на тисячу доларів валового продукту припадає 32 кг відходів, то в Україні – 15 тонн.

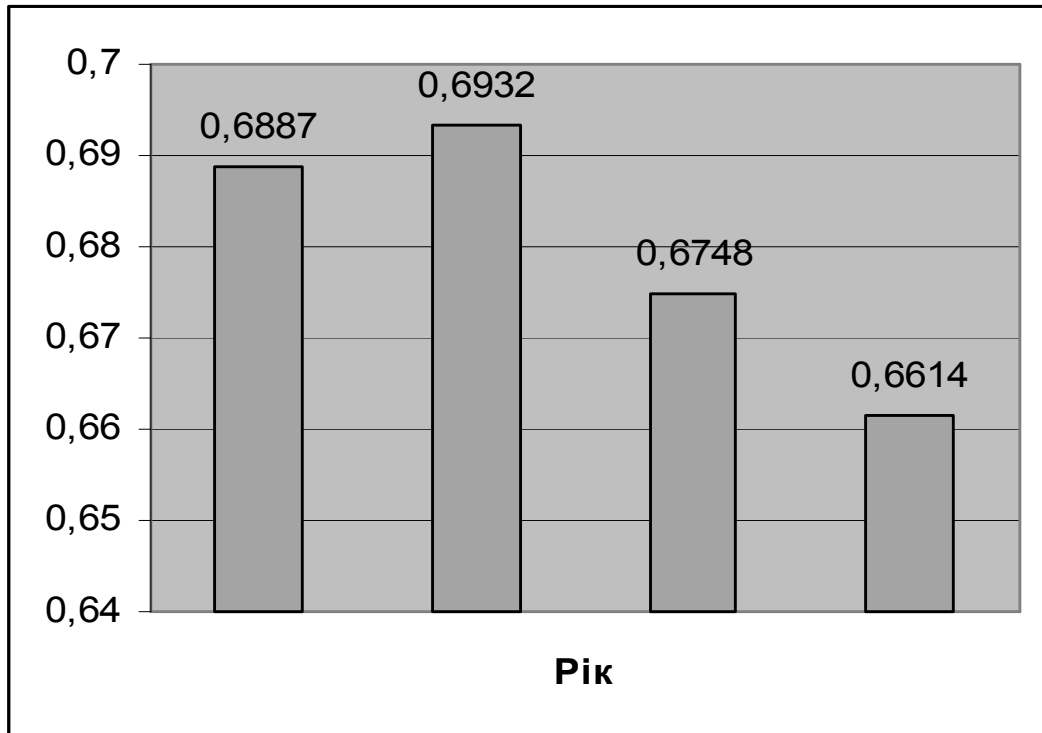

Рис. 2.5 Динаміка відносної частки ВРП Сумської області до ВВП України в розрахунку на 1 особу (грн) за 2004 – 2007 рр.

Окрім того, обмеженням є і соціальна складова, бо чисельність населення України безупинно зменшується, значно зменшується тривалість життя – в Україні середня тривалість життя у середньому менша на 9-10 років ніж у розвинутих країнах.

А тому, досягнення сталого розвитку потребує глибоких структурних змін та оволодіння новими інструментами та механізмами, які б забезпечили цілеспрямовані кроки у прийнятті стратегічних рішень та формування стратегії у напрямі до сталого розвитку. Тому стратегічний підхід до такого розвитку передбачає перехід:

- від розробки та виконання фіксованих планів, які швидко застарівають, до створення адаптивної системи, яка може постійно покращуватися;
- від відповідальності лише держави до відповідальності всього суспільства за розвиток регіону;
- від централізованого і підконтрольного прийняття рішень до

поширення прозорих переговорів, співпраці та узгоджених дій;

- від фокусування на прийнятті законів чи інших нормативних актів до фокусування на якісних результатах управлінських процесів;
- від галузевого до інтегрованого функціонального планування.

Що забезпечить, розробку дійсно ефективної стратегії регіонального розвитку, і обумовить позитивну динаміку процесу екологічних, соціальних та економічних змін, як складової здійснення загальнодержавної стратегії розвитку країни відповідно до основної мети людства.

Природні, соціально-економічні, історичні та етнокультурні особливості окремих регіонів зумовлюють низку факторів, що стоять на заваді максимального розкриття потенціалу та сталого розвитку кожного регіону, що в свою чергу є передумовою створення повноцінного середовища життєдіяльності людини на всій території України, забезпечення просторової єдності та сталого розвитку держави. Масштабність та комплексність заходів щодо усунення цих перешкод, зокрема потреба в узгодженні загальнодержавних та регіональних інтересів, роблять необхідним формування і здійснення цілісної та ефективної державної регіональної політики [22]. Але в Україні не існує базового закону у сфері державної регіональної політики. В окремих сегментах цієї широкої сфери правового поля діє низка законів України, зокрема:

Закон «Про стимулювання розвитку регіонів» №2856-IV від 08.09.2005;

Закон «Про державні цільові програми» №1621-IV від 18.03.2004;

Закон «Про планування і забудову територій» № 1699-III від 20.04.2000;

Закон «Про Генеральну схему планування території України» №3059-III від 07.02.2002.

У 2010-2012 роках прогноз надходження до зведеного бюджету сум податку на прибуток підприємств відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 12.09.09 № 988 "Про схвалення Прогнозу показників зведеного бюджету України за основними видами доходів, видатків і фінансування на 2011-2013 роки" та проекту Закону України "Про Державний бюджет України

на 2010 рік" становить: у 2010 році – 39,3 млрд. гривень, у 2011 році – 49,68 млрд. гривень, у 2012 році – 60,2 млрд. гривень, у 2013 – 69,6 млрд. гривень. Прогнозні надходження до Державного фонду регіонального розвитку за рахунок спрямування до нього 5 % податку на прибуток підприємств, таким чином, становитимуть: у 2010 році – 1,9 млрд. гривень, у 2011 році – 2,5 млрд. гривень, у 2012 році – 3,0 млрд. гривень, у 2013 році – 3,5 млрд. гривень.

Аналізуючи Проект закону України «Про засади державної регіональної політики» можна зазначити, що з метою підвищення ефективності використання ресурсів запропоновано створити Державний фонд регіонального розвитку, а для управління ресурсами Фонду передбачається створення Бюро з управління Державним фондом регіонального розвитку, яке діятиме відповідно до стандартів ЄС та з використанням процедур закупівель Світового банку [64]. Витрати з державного бюджету на фінансування діяльності Бюро становитимуть до 2,48 млн. гривень протягом першого року, з яких 0,13 млн. гривень – на заснування, і від 2,35 до 2,91 млн. гривень на рік – на забезпечення діяльності протягом наступних трьох років (з урахуванням інфляції).

Використання подібного механізму дозволить, з одного боку, сконцентрувати необхідні ресурси на пріоритетних напрямках регіонального розвитку, а з іншого боку – забезпечити цільове, ефективне та багаторазове їх використання (через надання коштів на інвестиційних умовах у формі боргового фінансування та внесків до статутного капіталу). Окрім того, запропоноване створення мережі агенцій регіонального розвитку (по одній у кожному регіоні) на засадах партнерства між державним та недержавним секторами.

Удосконалення управління регіональним розвитком дозволить:

- інтенсифікувати розвиток матеріальної та інституційної інфраструктури регіону, підвищити інвестиційну привабливість та

конкурентоспроможність, покращити умови для розвитку підприємництва;

- залучити додаткові ресурси з різних джерел, у т.ч. інвестиції у розвиток пріоритетних галузей регіону;
- активізувати розвиток існуючих та створення нових господарюючих суб'єктів тощо.

Базуючись на результатах досліджень ефективності використання подібних механізмів в країнах ЄС, можна прогнозувати, що запровадження лише тих положень Закону, що стосуються Фонду, дозволить впродовж наступних 7 років збільшити рівень ВРП у пріоритетних регіонах на 30 %, а за 17 років – на 90 % навіть за умов припинення цільової фінансової підтримки регіонального розвитку з державного бюджету після перших 14 років. При цьому кожна гривня, витрачена на пряму фінансову підтримку регіонального розвитку, може дозволити збільшити рівень ВРП на 4,2 гривні протягом 14 років.

До того ж, зважаючи на вищий потенціал економічного зростання та рівень інфляції, для регіонів України існує суттєва ймовірність перевищення цих показників. Однак важливо також зазначити, що з урахуванням наслідків подальшої інтеграції України до європейського економічного простору, у довгостроковому періоді передбачається зниження граничної віддачі на інвестований капітал та державні видатки.

2.3 Інтеграція основ екологічного управління в стратегії розвитку господарських систем

Основним недоліком використання індексу сталого розвитку є спроба звести до одного цілого три дуже різних і досить часто протилежних за значенням показників, що дозволяє використовувати цей індекс тільки для обліку а не для управління розвитком територій різних ієрархічних рівнів. Рух у напрямку сталого розвитку вимагає скоординованих змін в певній групі

показників, а не просто поліпшення випадково вибраних характеристик. Крім того, позитивні зміни в одному з аспектів результативності часто є причиною негативних змін в інших складових (рис. 2.6).

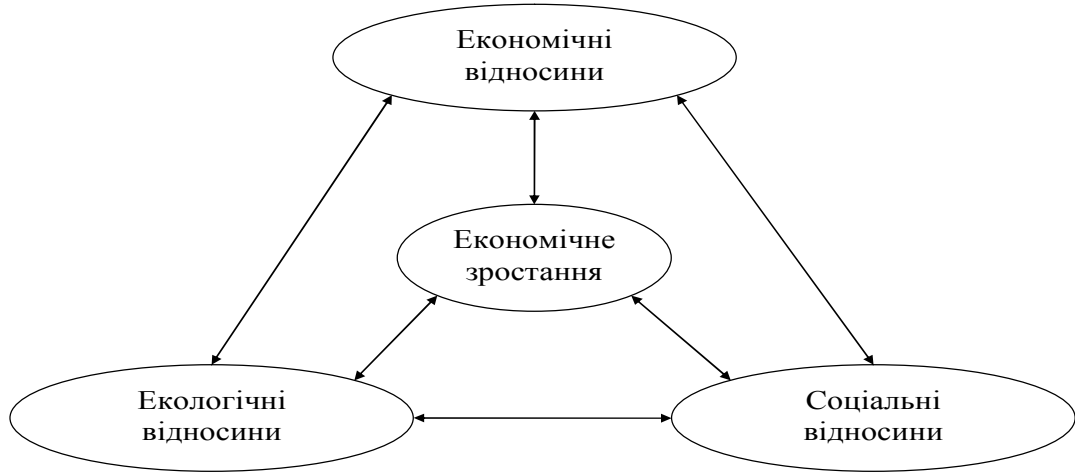

Рис. 2.6 Економічне зростання в соціо-еколого-економічній системі [50, с. 24]

І найголовніше, стратегії сталого розвитку передбачають використання однієї із складових як основної, визначаючи тим самим цілі для інших підсистем.

А тому, необхідними є розробка та використання нових інструментів та механізмів, які б забезпечили цілеспрямовані кроки при прийнятті стратегічних рішень та формуванні стратегії у напрямі до сталого розвитку. Це передбачає перехід від:

- розробки та виконання фіксованих планів, які швидко застарівають, до створення адаптивної системи, яка може постійно покращуватися;
- відповідальності лише держави до відповідальності всього суспільства за розвиток регіону;
- централізованого і підконтрольного прийняття рішень до поширення прозорих переговорів, співпраці та узгоджених дій;

- фокусування на прийнятті законів чи інших нормативних актів до фокусування на якісних результатах управлінських процесів;
- галузевого до інтегрованого функціонального планування.

Це забезпечить розробку дійсно ефективної стратегії регіонального розвитку як складової здійснення загальнодержавної стратегії розвитку країни відповідно до вимог сталого розвитку і обумовить позитивну динаміку екологічних, соціальних та економічних змін, та максимальне використання потенціалу кожного регіону.

В умовах нестійкості економічного середовища, невизначеності і ризиків виникає проблема адаптації регіонів до зовнішніх змін. При цьому проблему успішного функціонування в умовах динамізму зовнішнього середовища може вирішити лише той регіон, який має чіткі орієнтири на майбутнє і націлено на пошук довгострокових конкурентних переваг. Доведено, що успіх діяльності як окремих підприємств, так і функціонування регіонів в цілому визначається тим, наскільки вдало вдається пристосовуватися до зовнішнього середовища та використовувати свої потенційні можливості.

Мартинюк О.М. та Андрєєва Н.М. [6] поділяють стратегічні екологічні фактори на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх належать:

1. Економічне середовище (обсяг та структура екологічних інвестицій, ріст попиту на екопослуги та екопроцеси, екологічна активність конкурентів, тенденції до насичення ринку).
2. Політичне середовище (перехід до ефективної екологічної політики, виконання національних та міжнародних вимог, дотримання екологічного законодавства).
3. Природне середовище (забруднення середовища, виснаження ресурсів, погіршення здоров'я населення, руйнування екосистем).
4. Соціальне середовище (екологічна відповідальність суспільства, зміна поведінки споживачів, потреба в екологічній інформації,

готовність покупців платити за екопродукцію, змін цінностей в бік екоsvідомості).

5. Технологічне середовище (енергозбереження, оптимізація використання ресурсів, розвиток технологій з переробки відходів та очищення викидів в навколишнє середовище, програми екологічних досліджень).

До внутрішніх віднесено:

1. Наявність фінансових ресурсів для вкладення в екологічно орієнтовану діяльність.
2. Технологічні та технічні ноу-хау.
3. Характеристика та оцінка екологічної діяльності підприємства та її відповідність бажаним або загальноприйнятим на ринку параметрам.
4. Гнучкість управління та готовність керівництва до екологічних змін.
5. Використання підприємством інструментів екологічної корпоративної політики (екологічний облік, баланс використання матеріалів та енергії, оцінка екологічного впливу, оцінка існуючої технології, аналіз продукції, аналіз екологічного маркетингу та ін.)

В контексті проблем концепції сталого розвитку та екологізації економіки України було сформовано теоретично-методологічний базис екологізації діяльності, розроблено організаційно-економічні основи управління екологічно орієнтованими програмами та проектами, визначено перспективи розвитку мотиваційних механізмів екологізації діяльності [8].

Також були розглянуті [40] найважливіші питання теорії і практики екологічного менеджменту територій: сутність, основи методології та організації, науково-методичні підходи до обґрунтування моделей екологічно збалансованого розвитку територій, розглянуто основні концептуальні основи еколого-економічної санації та забезпечення впровадження процедур екоаудиту територій, висвітлено нові форми трансформації еколого-економічних суспільних відносин та напрями їх гармонізації.

Окрім того, вченими було визначено як основні та досліджено проблеми вимірювання природокористування в межах соціо-еколого-економічних систем з метою впорядкування розрізненої наявної інформації. На основі запропонованих підходів організації та функціонування соціо-еколого-економічних систем визначено роль і місце метрологічних досліджень в сфері природокористування, розглянуті діагностичні підходи до аналізу і оцінки комплексного використання природних ресурсів, обґрунтовані головні принципи соціо-еколого-економічного моніторингу, подані практичні рекомендації щодо реалізації основних принципів метрології на рівні зазначених систем [12].

В межах загальної проблеми формування екологоорієнтованого управління в Україні розглядаються питання: методологічного, інституційного та прикладного забезпечення існуючої системи управління природокористуванням та екологічною безпекою; ефективності застосування програмно-цільових методів управління у ресурсно-екологічній сфері. Докладно розглянуто сутність та недоліки реалізації екологічних цільових програм як інструменту впровадження екологічної політики на державному та регіональному рівнях і визначено роль інноваційних стратегій екологічно чистого виробництва, енерго- і ресурсозбереження для формування засад екологоорієнтованого управління [144].

Аналіз стратегічного екологічно орієнтованого менеджменту доцільно проводити за наступними елементами [6]:

- екологічна політика,
- екологічні аспекти,
- законодавчі та інші нормативні вимоги,
- екологічні цілі та завдання,
- програма екологічного менеджменту,
- структура та відповідальність,
- тренінги, обізнаність і компетентність,
- комунікації,

- документація,
- управління документацією,
- підготовленість до надзвичайних ситуацій і реагування на них,
- моніторинг та вимірювання,
- виявлення невідповідностей, корегуючи і запобігаючи,
- екологічні звіти та інформація,
- аналіз з боку керівництва.

Сучасні підходи до стратегічного екологічно орієнтованого управління обумовлюють необхідність обґрунтування та розробки нової організаційно-методичної бази інструментів [124] як на рівні регіонів, так і на рівні окремих господарських систем. На думку Захарченко В.І. та Осіпова В.М. [55] одним з яких може впевнено стати кластерний підхід, якими було зіставлені різні моделі кластеризації, а також запропонована методологія дослідження сучасних процесів розвитку регіональної системи. Ці методичні підходи стосуються сучасного бачення стратегічного планування та механізмів довгострокового розвитку, а також формування основ економічних проектів регіонів України.

В той же час зазначається [35], що для розвитку територіальної системи основним є досягнення та узгодження соціальних, економічних та екологічних цілей.

Основними інструментами екологізації зазначено [8]:

- 1) примусові:
  - екологічні платежі та штрафи,
  - санкції та заборони,
  - екологічна стандартизація,
  - екологічна сертифікація,
  - екологічний аудит;
- 2) заохочувальні:
  - пільгове оподаткування,
  - субсидії, дотації, гранти,
  - пільгове кредитування,

- бюджетне фінансування.

Аналіз методик оцінювання показує, що існуючі способи оцінки природоохоронної діяльності господарських систем дозволяють:

- 1) кількісно оцінити вплив підприємства на навколишнє природне середовище;
- 2) визначити ефективність роботи технічних виробничих систем; співставити фактичні показники діяльності підприємства з проектними технічними і санітарно-гігієнічними вимогами;
- 3) визначити кінцеві екологічні показники роботи підприємства та їхній вплив на навколишнє середовище;
- 4) виявити відхилення від нормативних показників рівня забруднень навколишнього природного середовища;
- 5) принципово виявити наявність нанесення збитку для здоров'я людини;
- 6) провести економічний аналіз природоохоронної діяльності;
- 7) виявити співвідношення рівня забруднення зі ступенем впливу на здоров'я людини.

Недоліки існуючих методик полягають у висвітленні переважно технічної складової; спрямованості методик на зниження негативного впливу, а не запобігання йому; у відсутності комплексної оцінки екологічної діяльності підприємства без урахування взаємозв'язку з соціальною та економічною складовою; неможливості застосування при прийнятті управлінських рішень.

Окремої думки додержується Андреева Н.М., яка вважає, що негативний вплив на природне середовище повинно враховуватися ще при обґрунтуванні екологічної політики.

Стратегічні завдання щодо інструментів реалізації національної екологічної політики у відповідності до Закону України « Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» полягають у наступному:

- удосконаленні нормативно-правової бази з застосуванням ринкових механізмів природоохоронної діяльності господарських систем;
- зміцненні впливу економічних інструментів екологічного регулювання діяльності адміністративних систем;
- впровадженні регуляторів природокористування стимулюючого характеру;
- створення фінансового механізму та відповідних умов його функціонування;
- удосконаленні економічного механізму екологічного регулювання діяльності як господарських так і адміністративних систем;
- підвищення результативності інструментів природокористування і т.д.

Але на нашу думку, основним при формування пріоритетів та напрямів розвитку регіонів повинно стати раціональне використання потенціалу соціо-еколого-економічних систем різних ієрархічних рівнів, що базується на взаємодії адміністративних та господарських систем з урахуванням принципу «екогармонізму».

З цією метою використовується система стратегічного управління, суть якої полягає в тому, що з одного боку, формується комплексна стратегія розвитку, а, з іншого боку, структура управління вишиковується так, щоб забезпечити досягнення поставлених цілей шляхом створення механізмів реалізації цієї стратегії. Одним з кінцевих результатів стратегічного управління виступає економічний потенціал регіону, який забезпечує досягнення стратегічних цілей. Іншим кінцевим продуктом стратегічного управління є внутрішня організаційна структура і організаційні зміни, що забезпечують чутливість регіону до змін в зовнішньому середовищі, тобто в державі та світі.

Таким чином, не дивлячись на те, що в умовах нестабільності зовнішнього середовища основні чинники успіху переміщуються з внутрішнього середовища в зовнішнє, економічний потенціал регіону, його сильні і слабкі сторони багато в чому визначають його успішне функціонування.

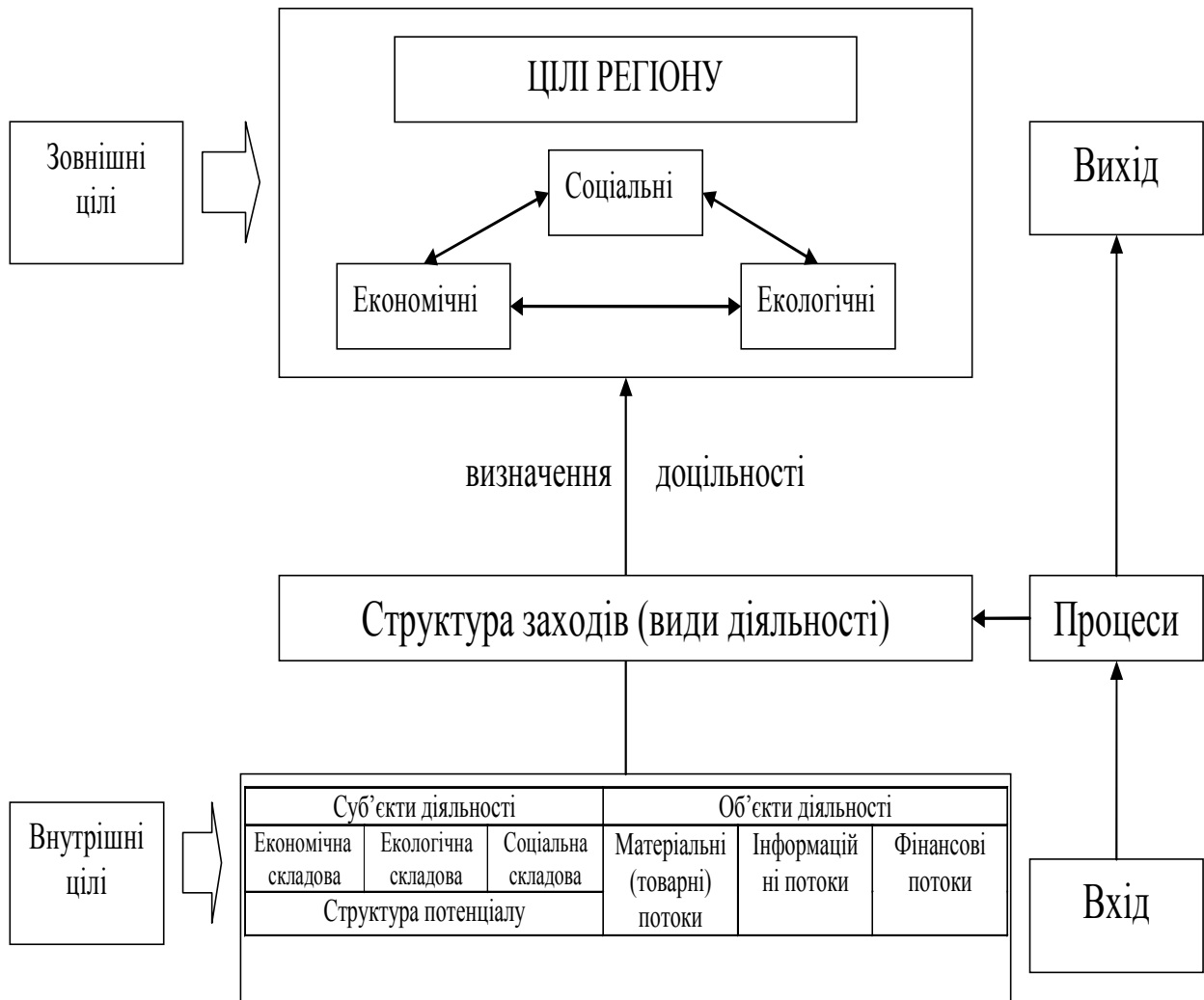

Рис 2.7 Структура регіональної соціо-еколого-економічної системи

При цьому економічний потенціал підприємства, як складової економічного потенціалу регіону, слід розглядати не лише як здатність виробляти блага, але і як систему, що синтезує динамічне зростання такої здатності (рис.2.7).

Саме подвійний прояв функціональної активності економічного потенціалу регіону і визначає два напрями стратегічного управління. Перше - це реалізація заходів організаційного характеру для адаптації системи управління регіональним розвитком до динамічних умов зовнішнього середовища, другий напрям пов'язаний з вдосконаленням самих можливостей системи як сукупності господарюючих систем.

Реалізація цих процесів вимагає від економічної науки і практики формування принципово нових підходів до визначення ролі і місця економічного потенціалу у виробленні стратегії розвитку регіону в умовах невизначеності і мінливості зовнішнього середовища [133, с.7]. Окрім того, з наукової і практичної точки зору залишається далеко не дослідженою проблема оптимальної взаємодії системи стратегічного управління в умовах динамічних змін зовнішнього середовища і системи внутрішніх можливостей регіону, представлених його економічним потенціалом. Перш за все, відзначимо необхідність вирішення теоретико-методичних питань, пов'язаних з формуванням в рамках системи стратегічного управління регіоном системи управління економічним потенціалом. Саме розробка економічної політики передбачає визначення цілей діяльності регіону і стратегії його розвитку на найближчу і далеку перспективу, виходячи з його потенційних можливостей і забезпеченості його відповідними ресурсами. Тому при розробці стратегій регіонального розвитку необхідно спочатку провести загальну оцінку його потенційних можливостей, що у свою чергу вимагає вироблення критеріїв основи і формування теорії і методології оцінки економічного потенціалу.

Широке трактування смислового вмісту терміну «потенціал» дозволяє застосувати його до різних галузей науки і діяльності людини залежно від того, про яку силу, засоби, запаси і джерела йде мова. У роботах присвячених теорії потенціалів застосовують широкий клас визначень потенціалу, серед яких: народногосподарський, економічний, оборотний, інтелектуальний, природно-ресурсний, науково-технічний, кадровий, виробничий, інформаційний, організаційний потенціали, потенціал соціального розвитку тощо.

Аналіз цих публікацій виявляє значні відмінності у визначенні поняття «економічний потенціал», розумінні його суті, складових елементів. Можна виділити чотири підходи до розуміння суті економічного потенціалу [133, с.22-28]:

- економічний потенціал як сукупна здатність галузей народного господарства;

- економічний потенціал як сукупність наявних ресурсів;
- ототожнення термінів «економічний потенціал», «економічна потужність» і «народногосподарський потенціал»;
- економічний потенціал як результат економічних і виробничих відносин.

Широко вживане в теорії визначення економічного потенціалу як сукупної здатності економічних систем максимально задовольняти потреби в товарах та послугах [133, с.28] в умовах переходу до концепції сталого розвитку потребує свого уточнення. На наш погляд, під економічним потенціалом слід розуміти сукупні можливості суспільства формувати і максимально задовольняти потреби на основі оптимального використання ресурсів, що є в наявності, в умовах конкретних соціо-еколого-економічних стосунків. Враховуючи це, ми пропонуємо при оцінці можливостей регіону використовувати поняття «регіональний економічний потенціал», під яким слід розуміти сукупні можливості господарюючих систем, що функціонують в рамках регіону, визначати, формувати і максимально задовольняти потреби споживачів в товарах і послугах в процесі оптимальної взаємодії з довкіллям і раціонального використання ресурсів.

Таким чином, поняття «економічний потенціал» стосовно окремого регіону характеризує не стільки його виробничі можливості (виробничу потужність), а інтегральні здібності регіону максимально задовольняти потреби споживачів і враховувати інтереси суспільства і природи при раціональному використанні ресурсів і гармонізації системи соціо-еколого-економічних відносин (рис.2.8).

Розглядаючи економічний потенціал як систему, можна потенціали нижчого рівня [133, 122]: трудовий; інвестиційний; природно-ресурсний; інноваційний. Кожен з них характеризується визначеною величиною і якісним станом відповідних видів економічних ресурсів.

Таким чином, економічний потенціал регіону є складною, динамічною, ієрархічною і (за характером взаємозв'язків) стохастичною системою.

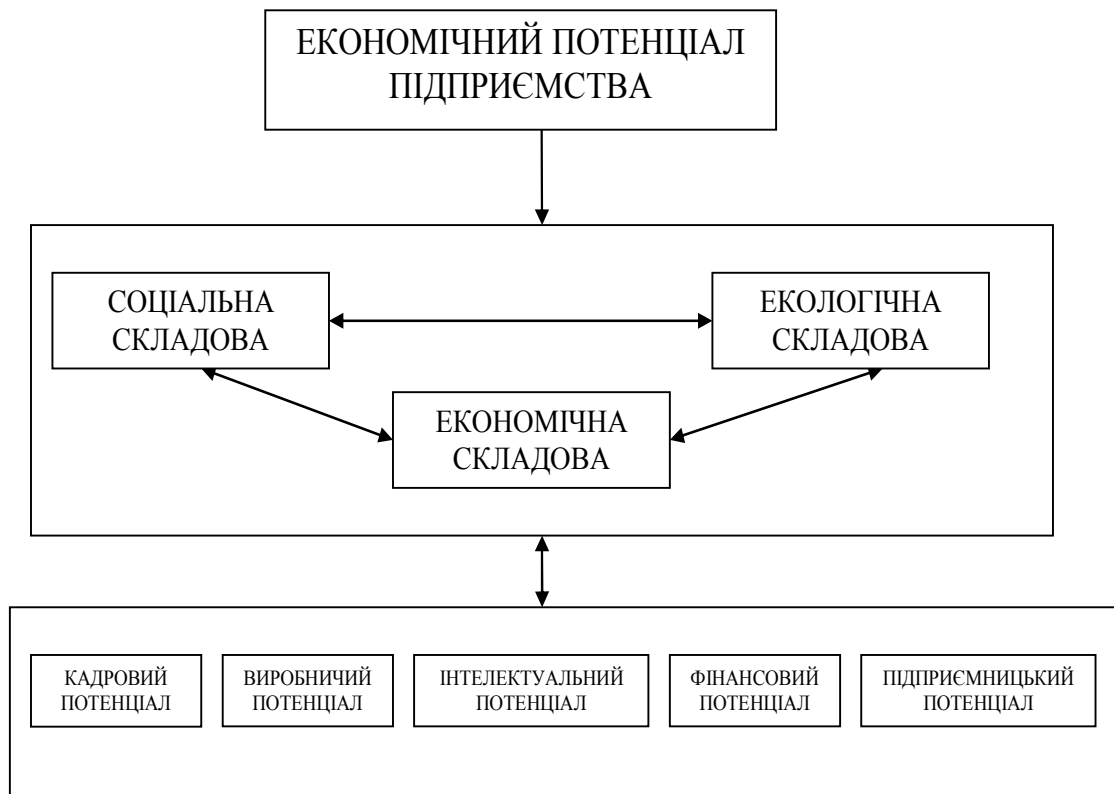

Рис. 2.8 Структура економічного потенціалу підприємства

Відповідно до ієрархії економічних відносин можна виділити наступні взаємопов'язані взаємообумовлені економічні потенціали (рис.2.9):

- потенціал підприємств;
- потенціал кластерів (як географічно локалізованих груп підприємств, які характеризуються спільною діяльністю та взаємодоповнюють одне одного);
- потенціал регіонів (економічний, природний, соціальний);
- потенціал країни;
- глобальний (світовий) потенціал.

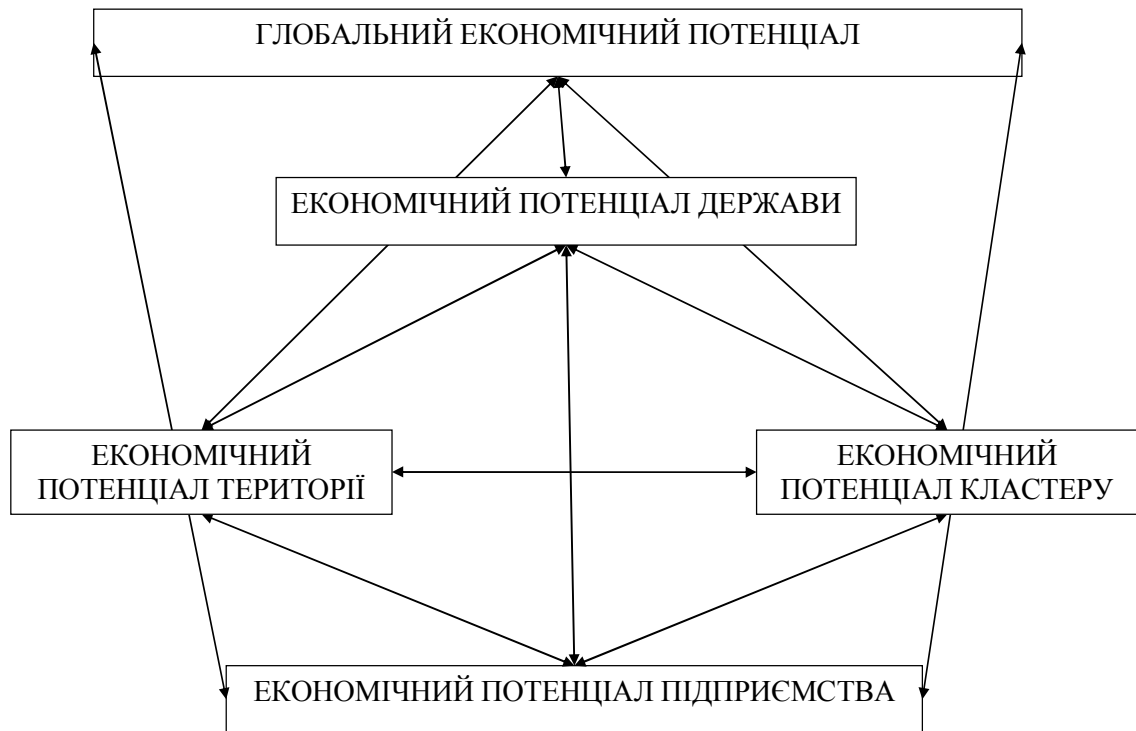

Рис. 2.9 Взаємозв'язок економічних потенціалів різних ієрархічних рівнів

При наявності однієї цілі у системи погоджене з нею визначення потенціалу не викликає проблем, а при наявності багатьох завдань (цілей) системи це утруднено і не завжди можливе. Серед проблем управління потенціалом регіональної соціо-еколого-економічної системи є:

- проблема досяжності цілей (вирішуваних завдань, достатності потенціалу) - важлива проблема системного аналізу може бути сформульована таким чином: чи достатній потенціал системи для вирішення завдань (досягнення цілей), для яких вона призначена;

- проблема ранжирування систем - ранжирування і порівняння між собою систем може відбуватися за допомогою різних показників, проте, якщо таких оцінок багато, то результати можуть виявитися малоінформативними та існує

загроза появи великої кількості неврахованих та непорівнянних систем, що є елементами системи вищого ієрархічного рівня;

- проблема безпеки (порогові значення збереження дієздатності системи)
- стійкість системи забезпечується при позитивному потенціалі, тому близькі до нуля значення потенціалу сигналізують про небезпеку розпаду системи;

- проблема координації - у теорії ієрархічних систем проблема координації підсистем є центральною та для її вирішення використовуються різні підходи, у контексті теорії потенціалу її можна сформулювати таким чином: для кожної підсистеми, що розглядається як окрема система зі своїм набором завдань, визначений потенціал повинен задовольняти умову узгодженості;

- проблема конфліктної взаємодії систем - розгляд конфліктів з позицій системного аналізу дозволяє змістовніше досліджувати внутрісистемні і міжсистемні протиріччя;

- проблема управління потенціалом - якщо в статистиці мова може йти про оцінку потенціалу, визначення його достатності, порівняння потенціалів, то в динаміці необхідно говорити про управління потенціалом, що на сьогодні є основою при формуванні стратегій розвитку регіональних соціо-еколого-економічної систем, з якими в свою чергу необхідно узгоджувати і стратегії розвитку окремих підприємств, що функціонують в рамках конкретного регіону (рис. 2.10).

Пошук ефективних моделей регіонального соціо-еколого-економічного розвитку визначає необхідність застосування системи стратегічного планування на всіх рівнях управління для формування найбільш оптимальних стратегій розвитку як регіонів, так і окремих підприємств.

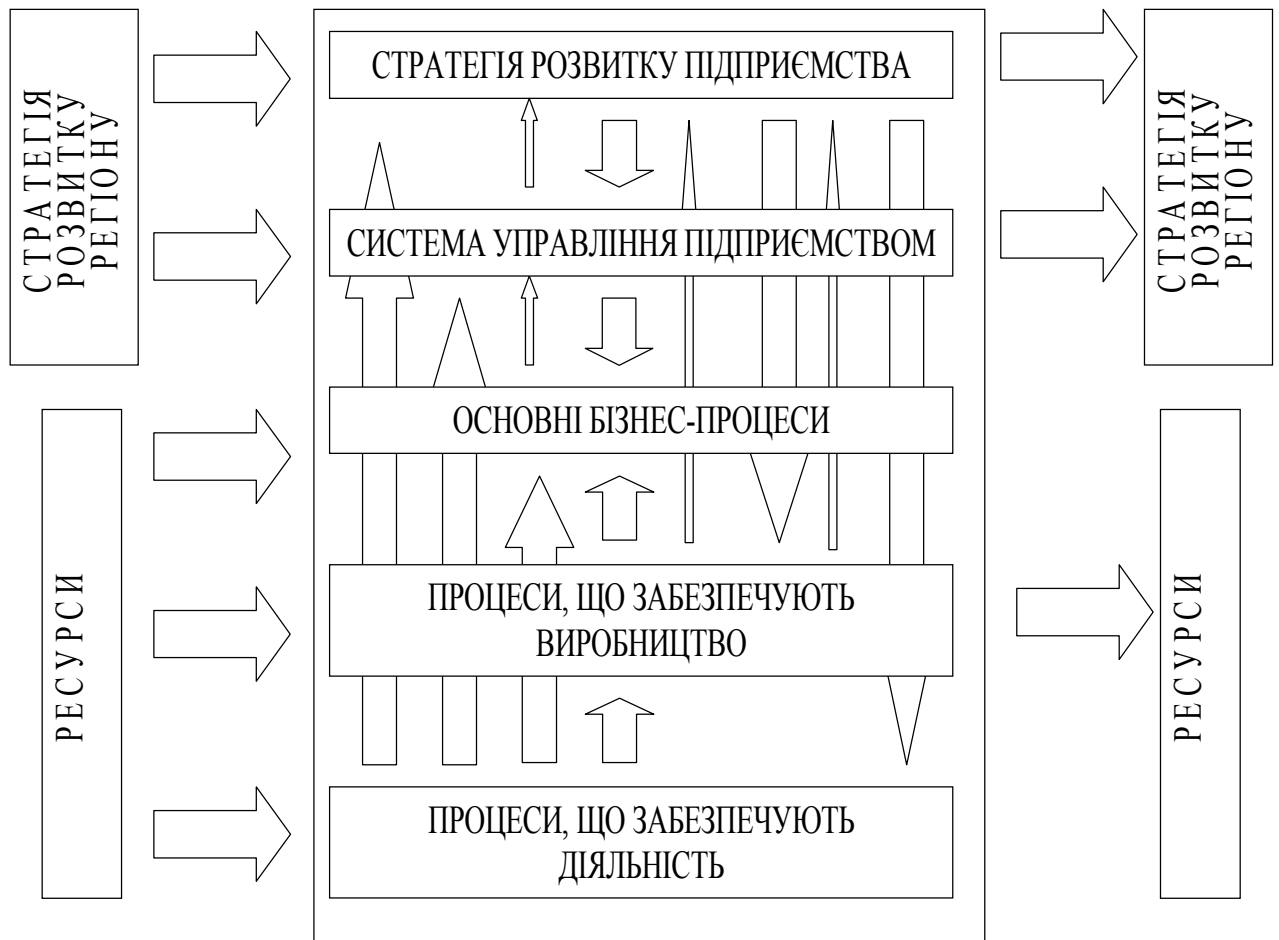

Рис. 2.10 Особливості узгодження стратегій розвитку підприємства та регіону

Основою формування стратегій регіонального розвитку є концепція екогармонізму при максимальному використанні потенціалу регіональних соціо-еколого-економічних систем.

В свою чергу, регіональні стратегії визначають напрямки економічного розвитку окремих підприємств, що функціонують в межах певних регіонів, відповідно до встановлених ними соціальних та екологічних обмежень (рис.2.11).

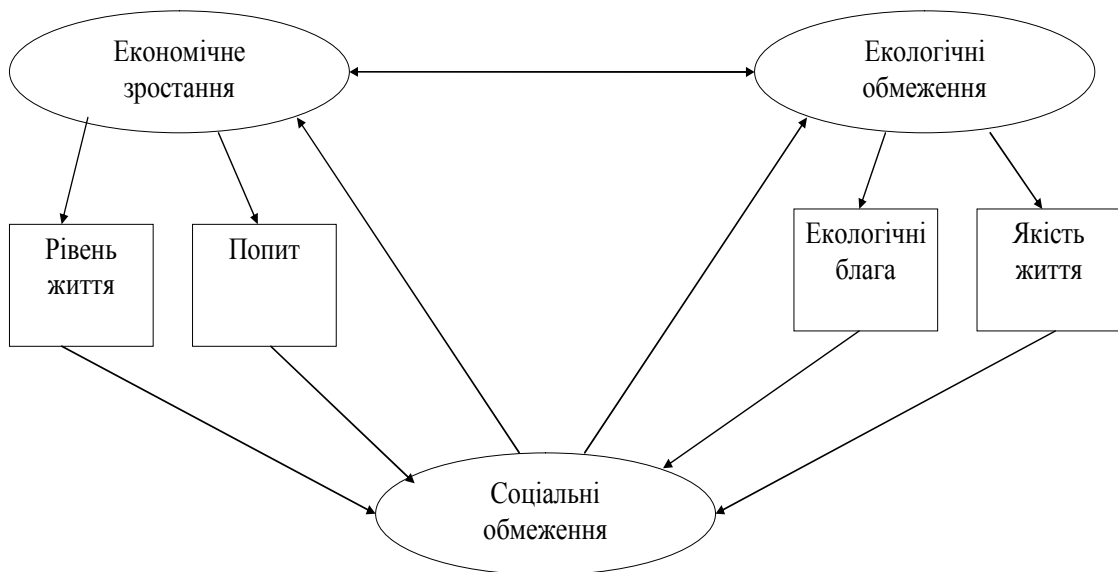

Рис. 2.11 - Вплив екологічних та соціальних обмежень на економічне зростання

Висновки до другого розділу

1. Програмно-цільовий підхід застосовується для вирішення соціально-економічних проблем і тісно пов'язаний з системним підходом, в основі якого лежать дві головні ідеї: системний розгляд складних об'єктів і управління ними за допомогою зворотного зв'язку. Основною особливістю програмно-цільового підходу є його орієнтація на вирішення крупних соціально-економічних і науково-технічних проблем в тому числі і на регіональному рівні. Тому саме програмно-цільовий підхід найповніше описує взаємодію та взаємоузгодженість розвитку соціальної, економічної та екологічної підсистем регіону.

2. Основоположним в методології програмно-цільового підходу є пов'язаний по ресурсах, виконавцях і термінах завершення комплекс заходів науково-дослідного, соціально-економічного, виробничого, організаційного і іншого характеру, здійснення яких незалежно від галузей приналежності забезпечує реалізацію поставленої мети або комплексу взаємозв'язаних цілей. Основна концепція таких методів полягає в необхідності чіткої фіксації цільових систем, призначених безпосередньо для виконання мети.

3. Стратегічне планування соціо-еколого-економічного розвитку території необхідно розглядати як науково обгрунтоване та практично орієнтоване прогнозування розвитку, яке передбачає визначення напрямків і параметрів розвитку територій: економіки, екології і соціальної сфери, заходів щодо реалізації намічених програм та проектів, засоби та шляхи їхнього досягнення на довготермінову перспективу.

4. Наукове і практичне значення розробки стратегії стійкого розвитку регіону визначається також розглядом у взаємозв'язку і збалансованості тріади: «природа-населення-господарство». Дана регіональна система розглядається як частина загальної територіальної структури країни. Все це зумовлює деякий відмінний інструментарій, механізм переходу до сталого розвитку, але в рамках реалізації глобальних, національних та державних завдань, тобто кожному регіону належить виробити свою регіональну стратегію переходу до соціо-еколого-економічного розвитку.

5. Доведено, що успіх діяльності як окремих підприємств, так і функціонування регіонів в цілому визначається тим, наскільки вдало вдається пристосовуватися до зовнішнього середовища та використовувати свої потенційні можливості. З цією метою використовується система стратегічного управління, суть якої полягає в тому, що з одного боку, формується комплексна стратегія розвитку, а, з іншого боку, структура управління вишиковується так, щоб забезпечити досягнення поставлених цілей шляхом створення механізмів реалізації цієї стратегії.

Одним з кінцевих результатів стратегічного управління виступає економічний потенціал регіону, який забезпечує досягнення стратегічних цілей. Іншим кінцевим продуктом стратегічного управління є внутрішня організаційна структура і організаційні зміни, що забезпечують чутливість регіону до змін в зовнішньому середовищі, тобто в державі та світі.

6. Економічний потенціал більш високого рівня не можна розглядати як суму потенціалів нижчого рівня. Це зумовлено властивостями синергізму складних систем, що з'являються унаслідок взаємодії елементів системи і не спостерігаються ні в одному із складових елементів окремо. Тому економічний потенціал регіону перевищує за своєю величиною суму економічних потенціалів окремих підприємств. Але існує і зворотний зв'язок: величина економічного потенціалу підприємства багато в чому визначається величиною складових елементів економічного потенціалу регіону, в якому воно розташоване.

Основні матеріали другого розділу опубліковані в працях [111, 112, 119, 120, 121].

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОДІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ТА ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ ПРИ РОЗРОБЛЕННІ ЕКОЛОГООРІЄНТОВАНОЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ

3.1 Організаційно-економічний механізм екологоорієнтованого стратегічного управління регіональним розвитком

Розробка стратегії розвитку регіонів набуває актуального значення в умовах підвищення ролі регіонального та місцевого самоврядування. Стратегічне управління на рівні регіонів нерозривно пов'язане з управлінням діяльністю економічних суб'єктів, і направлене на гармонізацію соціо-еколого-економічних відносин у в рамках регіональних систем. Одним з найважливіших чинників, що визначають розвиток регіональних систем є активна взаємодія всіх трьох підсистем які її складають: соціальної, екологічної та економічної. Саме тому, методи та механізми управління регіональними територіальними системами повинні базуватися на урахуванні результатів соціальної, економічної та екологічної діяльності. Тому виникає необхідність в розробці такої моделі управління регіональним розвитком яка передбачає управління діяльністю окремих економічних суб'єктів за допомогою опосередкованих стимулів для максимального використання їх потенціалу в рамках регіональних соціо - еколого - економічних систем (СЕЕС). Оцінка діяльності підприємств в цьому контексті потребує визначення переліку показників, їх фактичних значень та зіставлення їх з оптимальними значеннями. Для оцінки результатів такої діяльності потрібно враховувати як кількісні, так і якісні показники, які досить часто мають різну розмірність та значущість. Виникає проблема співставності підходів до оцінки на різних рівнях управління підприємство – регіон – держава. Насамперед потрібно визначитися з об'єктом оцінки. Він повинен мати однакову природу на різних ієрархічних рівнях і забезпечувати

послідовність проведення соціо – еколого - економічної оцінки. На жаль теорія та практика регіонального управління не дозволяють говорити про наявність управлінського механізму адекватного складності завдань, що стоять перед регіонами в сучасних умовах.

Розглядаючи регіон з позицій системного підходу слід відмітити, що структурним елементом нижчого порядку такої системи, як регіон є підприємство. Враховуючи, що структурний елемент – це інваріантний стан системи, він повинен мати однакову природу з системою, до якої він входить. Дійсно, у підприємства, як і у регіону наявні економічна, екологічна і соціальна складові. Тому їх характеристики повинні бути адекватними. Саме такою, синтетичною, комплексною характеристикою, яка може використовуватися як на рівні окремого підприємства, так і на рівні регіону (держави) є економічний потенціал.

Аналіз наукових публікацій виявляє значні відмінності у визначенні економічного потенціалу, розумінні його суті, складових елементів, взаємозв'язку його з такими категоріями, як національне багатство, рівень економічного розвитку. На думку більшості дослідників, економічний потенціал є узагальнюючою характеристикою. У ньому поєднуються природні, виробничі, науково-технічні, соціально-культурні можливості економічної системи. Величина економічного потенціалу визначається розмірами, мірою досконалості і структурою продуктивних сил.

Під економічним потенціалом слід розуміти сукупні можливості економічних суб'єктів визначати, формувати і максимально задовольняти потреби споживачів в товарах і послугах шляхом раціонального використання ресурсів в процесі оптимальної взаємодії з довкіллям.

Таким чином, поняття «економічний потенціал» стосовно окремого регіону характеризує не стільки виробничі можливості (виробничу потужність), а інтегральні потенції регіону максимально задовольняти потреби споживачів і враховувати інтереси держави при оптимальному використанні ресурсів та оптимізації відносин з навколишнім природним середовищем. Розглядаючи

економічний потенціал як систему, виділяють наступні складові елементи (потенціали нижчого рівня) [48]: трудовий потенціал; інвестиційний потенціал; природно-ресурсний потенціал; інноваційний потенціал. Кожен з цих потенціалів характеризується визначеною величиною і якісним станом відповідних видів економічних ресурсів. Таким чином, економічний потенціал регіону є складною, динамічною, ієрархічною і (за характером взаємозв'язків) стохастичною системою.

З точки зору ієрархії економічних відносин можна виділити наступні взаємопов'язані і взаємообумовлені економічні потенціали: потенціал окремого підприємства; потенціал кластеру (як групи підприємств); потенціал території; потенціал держави; глобальний (світовий) економічний потенціал (рис. 3.1).

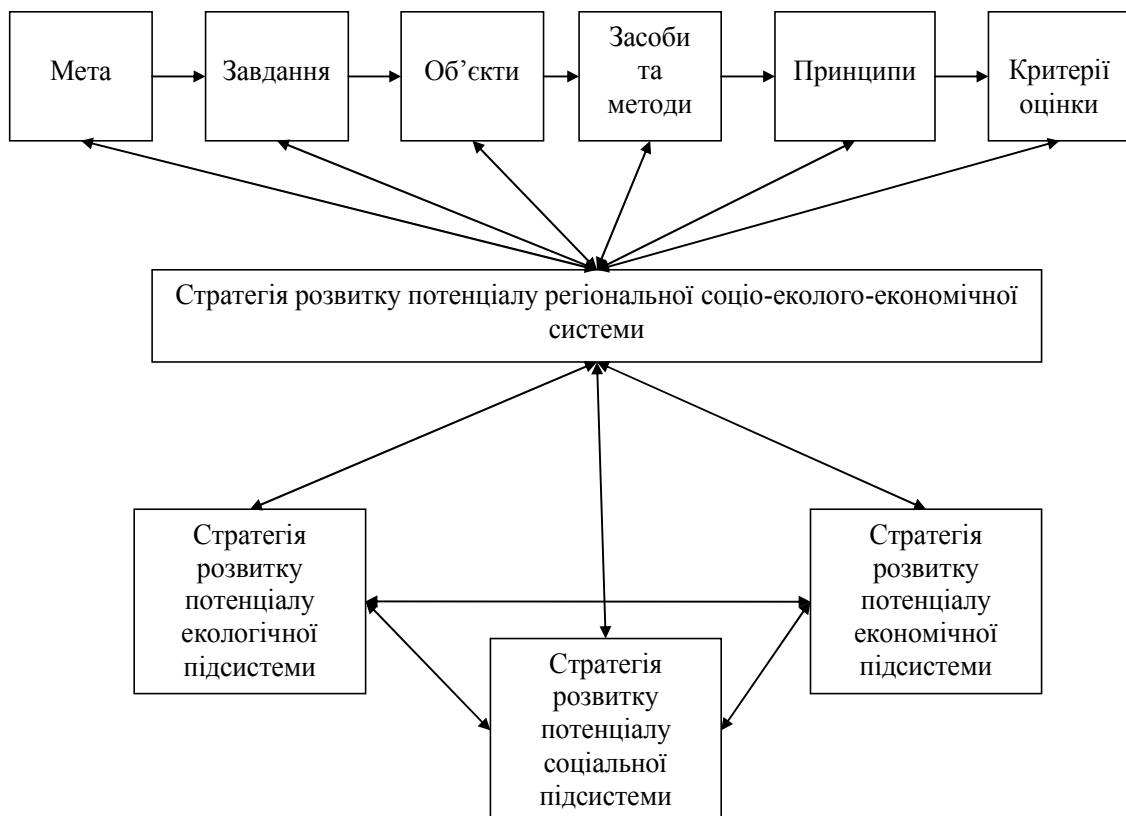

Рис. 3.1 Модель (алгоритм) формування стратегії розвитку потенціалу РСЕЕС

В той же час не можна розглядати економічний потенціал більш високого рівня як суму потенціалів нижчого рівня. Це пов'язано з властивостями синергізму складних систем, що з'являються унаслідок взаємодії елементів системи і не спостерігаються ні в одному із складових елементів окремо. Тому можна передбачити, що економічний потенціал території або кластеру перевищує за своєю величиною суму економічних потенціалів окремих економічних суб'єктів. Існує і зворотний зв'язок: величина економічного потенціалу підприємства багато в чому визначається величиною складових елементів економічного потенціалу території, на якій воно функціонує.

Таким чином можна написати наступне рівняння:

$$P_{CEEC} \geq P_{eкон} + P_{соц} + P_{екол}, \quad (3.1)$$

де P_{CEEC} – потенціал соціо-еколого-економічної системи, $P_{eкон}$, $P_{соц}$, $P_{екол}$ – потенціал економічної, соціальної, екологічної підсистем.

Правило збереження потенціалу регіону:

$$\frac{dP}{dt} = \frac{dP_{eкон}}{dt} + \frac{dP_{соц}}{dt} + \frac{dP_{екол}}{dt} > 0. \quad (3.2)$$

Правило збереження потенціалу підприємства:

$$\frac{dP_i}{dt} = \frac{dP_{eкон_i}}{dt} + \frac{dP_{соц_i}}{dt} + \frac{dP_{екол_i}}{dt} > 0, \quad (3.3)$$

де i – порядковий номер підприємства.

І тому для регіону:

$$\frac{dP}{dt} = \sum_{i=1}^n \frac{dP_{еконі}}{dt} + \sum_{i=1}^n \frac{dP_{соці}}{dt} + \sum_{i=1}^n \frac{dP_{еколі}}{dt} > 0, \quad i = \overline{1, n} \quad (3.4)$$

Таким чином формуючи стратегію регіонального розвитку пропонується використовувати в якості базових понять такі поняття, як «економічний (екологічний, соціальний) потенціал регіону (підприємства). В даному дослідженні при розробці науково-методичної бази формування соціо – еколого - економічної стратегії розвитку економічного потенціалу регіону був запропонований кластерний підхід.

Як відомо, кластери – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних компаній, а також пов’язаних з їх діяльністю організацій у певних областях, які характеризуються спільною діяльністю та взаємодоповнюють одна одну. Кластери сприяють підвищенню конкурентоспроможності економіки на національному та регіональному рівнях. М.Портер, засновник теорії кластерів, вважав, що підприємства окремих галузей мають властивість концентруватись в певних регіонах країни. При цьому найбільш конкурентоспроможні підприємства активно впливають на суб’єктів ринку з якими вони взаємодіють - постачальників, споживачів та конкурентів, підвищуючи їх конкурентоспроможність. В свою чергу, підвищення конкурентоспроможності цих підприємств позитивно впливає на діяльність підприємства-лідера. В результаті такої взаємодії виникає синергетичний ефект.

Незважаючи на розпочату діяльність щодо формування кластерів в Україні нормативно-правова база зі створення кластерів знаходиться на стадії розробки. Згідно з «Концепцією створення кластерів в Україні» виділяються

такі види кластерів: виробничі (об'єднання автомобіле-, судно- й авіабудування, інших галузей машинобудівного комплексу, організацій будівельної галузі і виробництва будівельних матеріалів та інших), інноваційно-технологічні (географічно локалізовані підприємства, пов'язані з виробництвом інноваційної продукції), туристичні і транспортно - логістичні. Для створення кластерів пропонується здійснити комплекс заходів щодо проведення інформаційної компанії серед потенційних учасників та зацікавлених осіб щодо роз'яснення конкурентних переваг кластерів в умовах перехідної та ринкової економіки, сприяння підвищенню ефективності системи підготовки кадрів професійного та безперервного навчання, використання інфраструктури промислових парків і технопарків для розвитку кластерів, зниження адміністративних бар'єрів тощо

Нині визначено сім основних характеристик кластерів, комбінації яких може визначати вибір певної кластерної стратегії:

- географічна: побудова просторових кластерів економічної активності, починаючи від суто місцевих до глобальних;
- горизонтальна: підприємства однієї галузі об'єднуються у кластер;
- вертикальна: у кластерах можуть бути присутні підприємства, що мають суміжні етапи виробничого процесу;
- латеральна: у кластері об'єднуються підприємства різних галузей, які можуть забезпечити економію за рахунок ефекту масштабу;
- технологічна: сукупність підприємств, що використовують однакову технологію;
- фокусна: кластер підприємств, зосереджених навколо одного центру - підприємства (фірми), науково-дослідного інституту або навчального закладу;
- якісна: тут важливим є питання про те, яким чином підприємства, що входять до окремого кластеру співпрацюють (яка «якість» такої співпраці).

Кластери іноді плутають з секторами економіки. Але ж кластер відрізняється від сектора економіки своєю географічною прив'язкою, включенням до них крім підприємств-виробників, постачальницьких та збутових ланцюжків, інших підприємств та організацій, що забезпечують їх спільну діяльність. Враховуючи це кластери найбільш ефективно використовувати на регіональному рівні.

Кластерний підхід можна застосовувати при вирішенні широкого кола завдань, зокрема, таких як: стимулювання інноваційної діяльності; при аналізі конкурентоспроможності держави, регіону, галузі; як основа загальнодержавної промислової політики; при розробці програм регіонального розвитку; як основа взаємодії усіх форм підприємництва.

Основними перевагами кластерів у сучасних умовах є наступні:

- кластери мають тенденцію до самовідтворення та зростання (напрямок зростання зумовлюється структурою кластеру);
- вони максимально враховують ринковий механізм;
- є ефективними за умови створення їх на основі суб'єктів найнижчої ланки управління – окремих підприємств (організацій);
- кластери дозволяють одержувати синергетичний ефект, який виникає за рахунок спільної діяльності підприємств (організацій), що входять до кластеру.

При розробці соціо-еколого-економічної стратегії розвитку потенціалу регіону (рис.) ми пропонуємо визначити кластери підприємств певного регіону у тривимірному просторі - X , Y , Z . На осі X відкладаємо значення соціального, Y - екологічного, Z - економічного комплексних показників діяльності підприємств (рис.3.2).

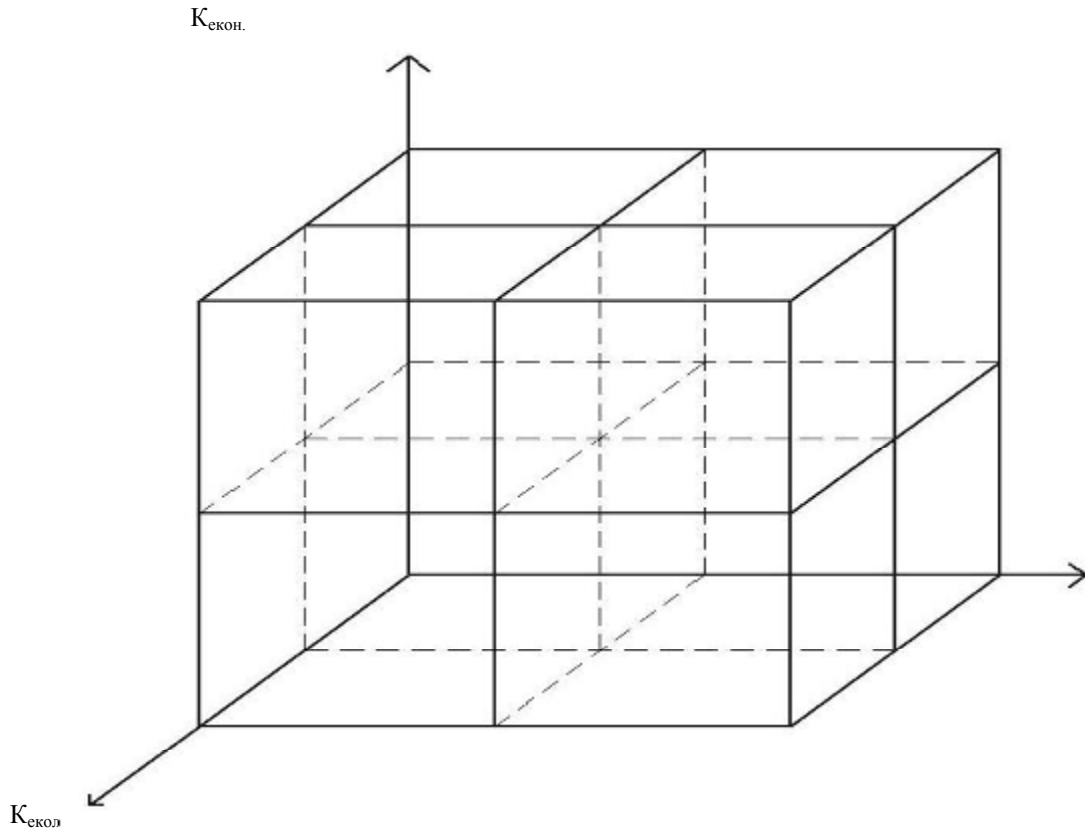

Рис. 3.2 Графік розподілу на кластери підприємств регіону

Кластери виділяємо наступним чином. Об'єкти (підприємства) усередині кластера тяжіють один до одного за значеннями відповідних показників більше, ніж об'єкти з інших груп. Таким чином, поняття «схожості» та «просторової близькості» стають в якомусь сенсі тотожними.

Схожість між об'єктами таким чином можна «виміряти», визначаючи відстань між окремими об'єктами за формулою:

$$S_{ij} = \sqrt{(x_i - x_j)^2 + (y_i - y_j)^2 + (z_i - z_j)^2}, \quad (3.5)$$

де x_i, y_i, z_i – координати i -го об'єкта на осях X, Y, Z ; x_j, y_j, z_j – координати j -го об'єкта на осях X, Y, Z .

Після того, як умовно визначені число та склад кластерів, визначаються їх центри за наступним алгоритмом. Випадковим чином в просторі призначаються центри майбутніх кластерів, потім обчислюється відстань між центрами кластерів і кожним об'єктом, і об'єкт приписується до того кластера, до якого він щонайближче. Потім обчислюються середні значення показників для кожного кластера. Цих середніх буде стільки, скільки використовується змінних для проведення аналізу. Набір середніх є координатами нового положення центру кластера. Після цього знов обчислюється відстань від кожного об'єкту до центрів кластерів і об'єкти приписуються до найближчого кластера.

Знов обчислюються центри тяжіння кластерів, і цей процес повторюється до тих пір, поки центри тяжіння не перестануть «мігрувати» в просторі. У результаті ми отримаємо набір координат центрів тяжіння кластерів, зможемо обчислити відстань між ними, а також визначимо остаточний склад кластерів.

Для подальшого розвитку кластерів розробляють стратегії, які, по суті, повинні доповнювати одна одну (рис.3.3). Тобто ці стратегії спрямовані на підвищення використання знань в існуючих кластерах та на створення нових мереж співпраці усередині них. Як правило, центром кластера стають кілька потужних підприємств - фірм, при цьому між ними зберігаються конкурентні відносини. Ефективна спеціалізація виробництва кластера дає можливість залучення до необхідної співпраці малого та середнього підприємництва. Після кінцевого визначення груп та підприємств, що до них належать, можна розпочинати формування стратегій розвитку всіх кластерів певного регіону виходячи з значення комплексних показників та координат їх центрів. Причому в процесі реалізації програм розвитку обов'язковим є підтримка та допомога підприємств, що належать до одного кластеру, одне одному. І вже стратегія розвитку конкретного підприємства регіону повинна розроблятися виходячи з цілей встановлених перед його кластером в рамках територіального розвитку.

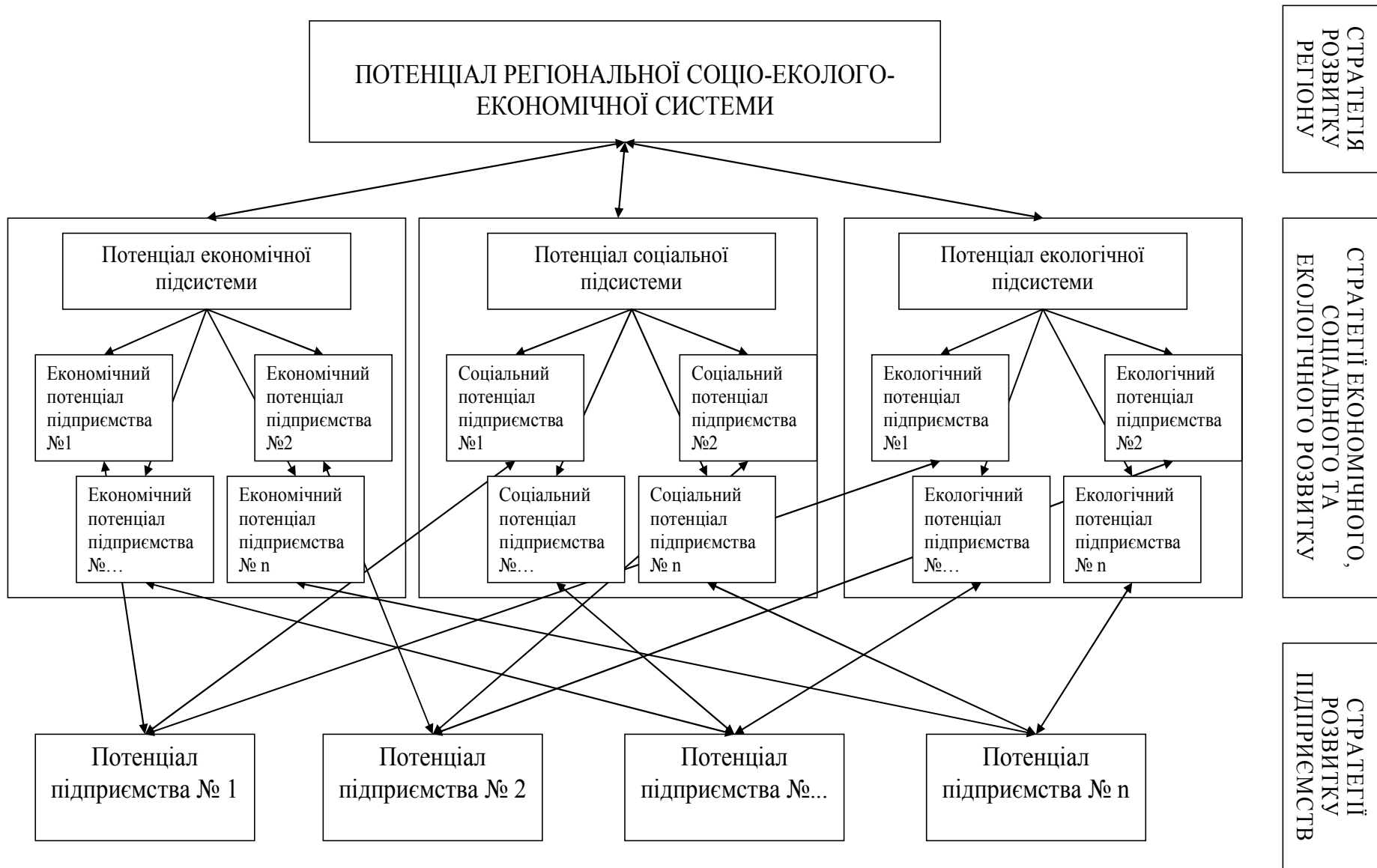

Рис. 3.3 Структура рівнів управління та розробки стратегій розвитку потенціалу

Основною метою управління гармонійним розвитком регіону є збереження як кількісних так і якісних параметрів всіх частин соціо-еколого-економічних територіальних одиниць.

Як показує досвід, для досягнення гармонійності сучасні системи управління не є ефективними, особливо це стосується довгострокового розвитку.

Стратегічне управління регіональним розвитком нерозривно пов'язане з управлінням діяльністю економічних суб'єктів, і направлене на гармонізацію соціо - еколого - економічних відносин в рамках регіону. Одним з найважливіших чинників, що визначає процеси регіонального розвитку є активна взаємодія підсистем які складають регіональну систему. Саме тому, методи та механізми управління регіональними територіальними системами повинні базуватися на урахуванні результатів соціальної, економічної і екологічної діяльності.

Синтетичною, комплексною характеристикою, яка відображає результативність такої діяльності та може використовуватися як на рівні окремого підприємства, так і на рівні регіону (держави) є економічний потенціал. Таким чином в якості об'єкта стратегічного управління в дослідженні пропонується розглядати економічні потенціали підприємств та регіону.

В дослідженні запропоновано науково-методичний підхід до формування системи стратегічного управління регіонального розвитку на основі використання кластерного підходу. Формування кластерів проводиться на основі об'єднання окремих підприємств в кластери. Критерієм виділення окремого кластеру є величина комплексного показника який характеризує сумарну соціо-еколого-економічну оцінку потенціалу підприємств.

Розроблено структуру управління та розробки стратегій розвитку потенціалу різних ієрархічних рівнів, що дозволить узгоджувати між собою стратегії розвитку окремих підприємств та регіону.

3.2 Формування стратегічних альтернатив розвитку підприємства в системі регіонального стратегічного менеджменту

Поступовий перехід до сталого розвитку є основною умовою вирішення однієї із глобальних проблем сучасності - проблеми гармонізації взаємин між природою й людиною. Перехід до сталого розвитку означає по суті перехід до узгодження суспільних потреб й інтересів зі ступенем стабільності природних систем. Разом з тим в умовах енергоємного типу науково-технічного прогресу, який є характерним для більшості країн світу, неможливо забезпечити екологізбалансований суспільний розвиток. Суспільство в процесі своєї життєдіяльності прагне до цілеспрямованої зміни навколишнього природного середовища, а природа при цьому розглядається лише як джерело природних ресурсів та місце для розміщення продуктів життєдіяльності людини. Саме тому природні чинники можуть як сприяти соціально-економічному розвитку, так і стримувати його (вплив з боку природи не є цілеспрямованим, по суті це реакції природного середовища на техногенні впливи). Таким чином перехід до концепції сталого розвитку потребує розробки і впровадження державної стратегії, яка б змінила парадигму розвитку сучасної технічної цивілізації і стала б основою для формування відповідних стратегій регіонального розвитку та стратегічних основ розвитку окремих економічних суб'єктів.

Впровадження системи стратегічного управління потребує чіткого визначення рівнів територіального просторового розвитку - він має вертикальні та горизонтальні рівні (по вертикалі рівнями територіального просторового розвитку є світовий, субрегіональний, державний, власне регіональний, локальний (рівень підприємства), а по горизонталі - це домінанта відносин відповідних територіальних утворень та їх елементів. Виходячи з цього, стратегічне управління окремими підприємствами слід розглядати в рамках стратегічного управління розвитком відповідних регіонів.

Основними етапами управління стратегічним розвитком регіональних соціо-еколого-економічних систем є наступні:

1. Формування стратегії розвитку регіональної соціо-еколого-економічної системи на основі максимального використання її потенціалу, як елемента соціо-еколого-економічної системи країни.

2. Визначення елементів РСЕЕС - підприємств та організацій регіону.

3. Збір інформації, що характеризує соціальну, екологічну та економічну підсистеми, для аналізу стану підприємств регіону, як окремих соціо-еколого-економічних систем (СЕЕС) нижчого рівня ієрархії, що входять до складу певної РСЕЕС (склад та характеристика окремих показників результативності функціонування відповідних підсистем наведено в табл.3.2).

4. Розрахунок комплексних показників діяльності підприємств окремо за підсистемами (екологічній, економічній та соціальній).

5. Визначення місця підприємств регіону на графіку у тривимірному просторі та формування кластерів підприємств в рамках регіону за визначеними критеріями.

6. Розробка основ формування стратегій розвитку підприємств, що належать до певного кластеру в рамках загальної регіональної стратегії.

7. Формування стратегій розвитку окремих підприємств в рамках певного кластеру регіону.

8. Розробка системи збалансованих показників відповідно до сформованої стратегії та управління на їх основі стратегічним розвитком підприємства.

9. Корегування стратегії розвитку РСЕЕС з урахуванням досягнутих результатів.

Одним з основних елементів екологоорієнтованого стратегічного управління регіональним розвитком є система показників, що характеризує соціальну, екологічну та економічну підсистеми регіону. На підставі проведеного ретроспективного аналізу підходів до формування системи показників сталого розвитку, в дослідженні визначено, що з метою забезпечення методологічної й інституціональної співставленості на міжнародному рівні, формування системи показників сталого розвитку в Україні повинно реалізовуватися в методологічних і робочих рамках,

запропонованих Комісією з питань сталого розвитку ООН, але із урахуванням внутрішньої специфіки. Разом з тим, існуючі системи інформаційно-аналітичного забезпечення процесу реалізації концепції сталого розвитку в Україні на різних рівнях управління не відповідають сучасним вимогам та стримують їх впровадження. Аналітичний огляд вітчизняного досвіду показує, що найбільшого поширення набули такі інструменти інформаційного забезпечення екологічно сталого розвитку як: екологічні баланси, екологічний облік, екологічний контролінг та екологічний аудит.

Аналіз літературних джерел дозволив зробити висновок про те, що розробка системи показників сталого розвитку потребує поетапного переходу від використання окремих показників до узагальнених комплексних показників, які повинні враховувати всі сировинно-енергетичні та грошові потоки, що існують між соціальною, екологічною та економічною підсистемами. Вони повинні характеризувати взаємозв'язок між елементами природного та антропогенного середовища, кількість та якість природних ресурсів, діяльність людини та її наслідки для навколишнього середовища, а також реакцію суспільства на ці наслідки. Основні вимоги до показників наведено в табл.

Основними етапами формування системи показників є наступні: визначення показників та їх класифікація; ранжування показників та добір найбільш значущих з них; об'єднання окремих показників у систему, шляхом визначення їх зв'язку з обраним критерієм ефективності діяльності; оптимізація обраних показників. Разом з тим система окремих показників не дає змогу дати однозначну оцінку діяльності регіонів та підприємств, як елементів регіональних соціо-еколого-економічних систем, порівнювати результати їх діяльності між собою. Саме тому, характеристика діяльності регіонів (підприємств) повинна проводитися як за допомогою системи показників так і шляхом однозначної оцінки. При цьому однозначна оцінка може ґрунтуватися на використанні або комплексного показника, що агрегує в собі окремі показники, які входять до системи, або ж проводитися на основі обраного із системи одного узагальнюючого показника.

Таблиця 3.1

Основні вимоги до показників соціальної, екологічної
та економічної підсистем регіону

Вимоги до показників	Характеристика
1	2
Репрезентативність	число показників має бути достатнім для опису конкретних об'єктів і зв'язків між ними
Подвійний розгляд	набір показників повинен дозволяти оцінювати об'єкт (або їх сукупність) як підсистему в системі вищого порядку
Необхідна різноманітність	число показників повинне збільшуватися із зростанням рівня управління
Зовнішнє доповнення	урахування того факту, що будь-яка система показників ніколи не зможе своєю різноманітністю повністю охопити різноманітність об'єкту і тому може бути доповнена
Емерджентність	показники окремих елементів об'єкту, як правило, не відображають властивостей, які властиві даному об'єкту в цілому
Інтегративність	показники в сукупності повинні утворювати не арифметичну суму, а систему показників, яку можна використовувати для послідовного формування цілей сталого розвитку об'єкту
Первинність	система показників повинна спиратися на ті з них, за допомогою яких можна отримувати будь-які вторинні показники (коефіцієнти)
Однозначністю	показники не повинні виражатися в термінах, що допускають їх двозначне тлумачення
Порівнянність	показники мають бути порівняними між собою за вибраним чинником впливу
Значущість	система показників повинна включати ті з них, які найбільше впливають на поставлену мету
Актуальність	система показників повинна формуватися з врахуванням зміни значущості показників протягом часу
Захищеність	показники повинні мати імунітет від їх спотворення та несанкціонованого доступу до них
Правомочність	система показників не повинна протирічити чинному законодавству

Аналіз показав, що задача пошуку показників сталості розвитку зводиться до визначення ступеню збалансованості функціонування соціо-еколого-економічних систем. В дослідженні пропонується виділити групи показників за критеріями економічної, соціальної та екологічної результативності. Крім того пропонується окремо виділити показники за ознакою прямої або непрямої дії (економічна ефективність) та основних або допоміжних показників (соціальна та екологічна результативність). Формування запропонованої системи показників було проведено на основі методичних рекомендацій системи Глобальної ініціативи по звітності (GRI) (додатки А, Б, В).

Комплексні показники соціальної, екологічної та економічної діяльності, які інтегрують наведені в табл. 1 окремі показники підприємств пропонується визначати за формулою:

$$K_{\text{соц. (екон., еколог.)}} = \frac{\sum_{i=1}^m \beta_i \frac{x_{\text{соц. (екон., еколог.)}i}}{x_i^{\text{opt}}}}{\sum_{i=1}^m \beta_i}, \quad (3.6)$$

де $K_{\text{соц. (екон., еколог.)}}$ – комплексний показник соціальної (економічної, екологічної) діяльності; $x_{\text{соц. (екон., еколог.)}i}$ – фактичне значення окремого соціального (економічного, екологічного) i -го показника; x_i^{opt} – оптимальне значення окремого i -го показника (максимальне значення окремого показника на рівні регіону); β_i – коефіцієнти значущості окремих i -х показників (економічні – визначаються за допомогою рівняння регресії взятому в стандартизованому вигляді, яке визначає залежність показників від критерію ефективності діяльності регіону (підприємства); соціальні та екологічні визначаються експертним шляхом); $i = 1, 2, \dots, m$ – кількість окремих показників.

Після кінцевого визначення груп підприємств, що входять до відповідних кластерів, можна розпочинати формування стратегій розвитку всіх кластерів певного регіону. Для реалізації цих стратегій необхідні розробка та виконання певних цільових програм.

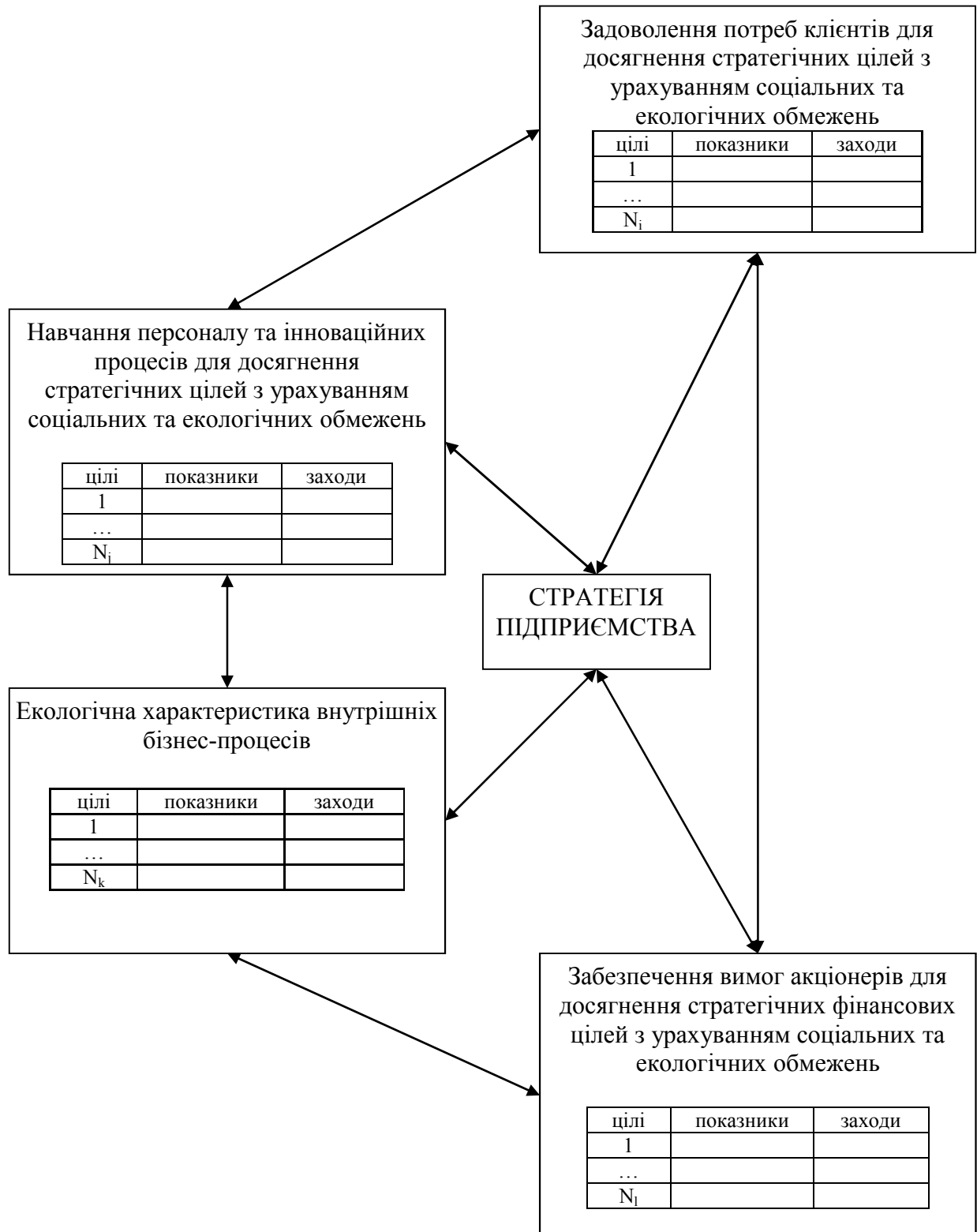

Рис. 3.4 Структура системи збалансованих показників

На рівні окремих підприємств регіону на основі регіональної стратегії розвитку формується система стратегічних цілей їх розвитку. В проведеному дослідженні пропонується для забезпечення реалізації стратегічних цілей розвитку підприємств використовувати концепцію Balanced Scorecard (збалансованих показників) [152, 153, 154, 155, 156]. Суть цієї концепції наступна.

Як відомо, цілі в якій-небудь формі існують у кожній соціо-еколого-економічній системі, але при їх формалізації виникає маса розбіжностей. Зрозуміти і погоджувати загальні завдання - перший і необхідний крок в побудові стратегічно орієнтованого підприємства.

Наступними етапами є визначення напрямів діяльності та завдань, що вирішуються для досягнення цілей і розподілення їх по напрямках діяльності підприємства. Потім необхідно встановити причинно-наслідкові зв'язки і чинники впливу між цілями і завданнями, з'ясувати, як впливає виконання тих або інших завдань на досягнення мети, і якими є взаємозв'язки між завданнями. Ступінь виконання кожного стратегічного завдання і загальної мети повинен вимірюватися певними показниками, які потрібно виражати в цифрах (система збалансованих показників).

В рамках побудови Balanced Scorecard [157] показники ефективності визначаються для кожного завдання, кожен з яких має нормативне значення. Цільові програми розробляються для здійснення необхідних змін на найбільш проблемних ділянках діяльності компанії. Далі реалізується план змін, і система управління починає функціонувати на основі розробленої концепції. Збалансована система показників не може не розвиватися разом з підприємством: виконання завдань, різкі зміни вимагають аналізу і корекції Balanced Scorecard. Впровадження збалансованої системи показників - це не просто створення системи вимірників для оцінки ефективності роботи, ця система забезпечує реалізацію стратегічних цілей розвитку підприємств (рис 3.4).

Нами запропонована класифікація системи збалансованих показників для формування стратегій розвитку на регіональному рівні та управління господарськими системами регіону на основі таких класифікаційних ознак, як: «екологічна характеристика внутрішніх бізнес-процесів», «розвиток персоналу та інноваційних процесів», «задоволення потреб клієнтів та вимог акціонерів», що дозволяє максимально враховувати потенціал соціо-еколого-економічних систем різних ієрархічних рівнів

В процесі формування стратегії розвитку важливим є ідентифікація її елементів, що забезпечить досягнення місії а також оцінка альтернативних сценаріїв. Необхідно вибирати той сценарій, який найбільш відповідає стратегічній спрямованості місії. Основними параметрами, які допомагають формувати цілі та завдання для кожного підприємства та управляти його діяльністю є: час, конкуренція, ресурси, витрати (інвестиції) і соціальні пріоритети. Зацікавлені сторони мають різні інтереси до діяльності підприємств та саме це забезпечує необхідність максимально збалансувати цілі так, щоб вони задовольняли всіх. Проте в реальності зміни зовнішнього середовища постійно провокують нестійкість їх визначення та бачення. Роль оцінки полягає у формуванні бачення поточних змін, а також в тому, що вона служить навігатором, який веде господарюючу систему до очікуваного результату.

Алгоритм процесу впровадження збалансованої системи показників при формуванні стратегії розвитку підприємства з урахуванням екологічних чинників є наступним (рис.3.5):

1. Формування стратегічних цілей сталого розвитку регіональних соціо-еколого - економічних систем та її елементів - підприємств.
2. Визначення перспектив, що забезпечать реалізацію стратегічних цілей регіонів та господарюючих суб'єктів.
3. Формулювання завдань, вирішення яких забезпечить досягнення зазначених цілей.
4. Встановлення причинно-наслідкових зв'язків і чинників впливу між цілями та завданнями.

5. Визначення вимірників та розробка програми заходів щодо досягнення цілей та вирішення встановлених завдань.

6. Інтегрування та впровадження збалансованої системи показників в систему управління підприємством.

7. Аналіз та корекція досягнутих результатів.

До переваг використання системи збалансованих показників можна віднести:

- візуалізацію стратегії компанії і донесення її до всіх рівнів виконання, підрозділів, співробітників, що дозволяє поєднати вектори розвитку співробітників і компанії, підсилити синергетичний ефект;

- концентрацію компанії на тих чинниках і процесах, які ведуть до досягнення стратегічних цілей (ресурси завжди обмежені, тому концентрація дуже важлива, вона дозволяє досягти максимальної ефективності використання потенціалу системи);

- формування цілей для побудови таких підсистем управління, як бюджетне, процесне, управління персоналом, маркетинг і так далі;

подолання тенденцій сучасного менеджменту в орієнтації на тактичні цілі в збиток стратегічним, адже більшість систем мотивації менеджерів орієнтована на короткострокові (тактичні) результати (система збалансованих показників концентрує компанію на стратегічних цілях і приводить тактичні плани у відповідність із стратегічними);

- концентрацію уваги топ-менеджерів на такі чинники як політика, ідеологія, корпоративна культура підприємства (більшість же українських менеджерів схильна розглядати підприємство як механістичну систему і захоплюються відповідними методами управління, які мають свої обмеження по ефективності, і є більшою мірою тактичними інструментами).

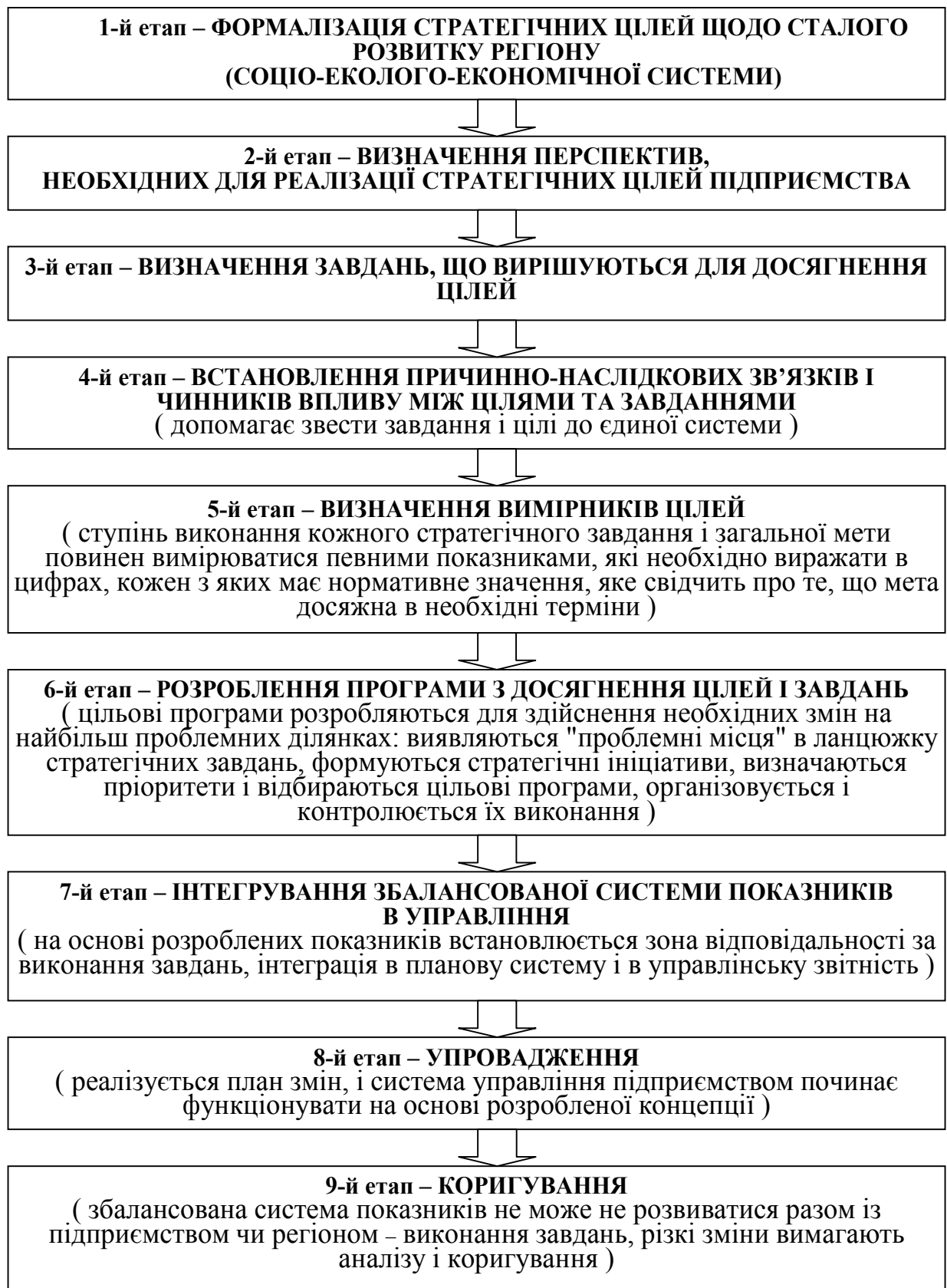

Рис 3.5- Алгоритм процесу впровадження збалансованої системи показників при формуванні стратегії розвитку підприємства з урахуванням екологічних чинників

Система збалансованих показників (СЗП) є потужним інструментом реалізації стратегічних планів. Низький рівень практичної реалізації СЗП як системи управління на Україні обумовлений тим, що у нас просто ще не склалася необхідна культура виробничих стосунків і спостерігається недостатнє розуміння потенціалу даної технології. Але для української економіки це надзвичайно прогресивна і ефективна система, використання якої у подальшому буде усе більш актуальним для України.

Стратегії розвитку регіональної соціо-еколого-економічної системи необхідно формувати на основі максимального використання її потенціалу але в рамках соціо-еколого-економічної системи країни.

Після проведення загального аналізу відповідної РСЕЕС пріоритетним завданням стає визначення її елементів, тобто всіх підприємств та організацій регіону і збір інформації, що характеризує їх соціальну, екологічну та економічну підсистеми, необхідну для аналізу стану підприємств регіону, як окремих СЕЕС нижчого рівня ієрархії. Наступним кроком є розрахунок комплексних показників діяльності підприємств окремо за підсистемами (екологічній, економічній та соціальній) та визначення місця підприємств регіону на графіку у тривимірному просторі та формування кластерів підприємств в рамках регіону за визначеними критеріями.

В дослідженні зазначається необхідність розробки основ формування стратегій розвитку підприємств в рамках певного кластеру регіону.

Завершальними етапами управління стратегічним розвитком РСЕЕС визначено розробку системи збалансованих показників відповідно до сформованої стратегії і управління на їх основі стратегічним розвитком підприємств та корегування стратегії розвитку РСЕЕС з урахуванням досягнутих результатів.

3.3 Механізм удосконалення системи організаційно-економічного забезпечення взаємодії адміністративних та господарських систем в процесі екологоорієнтованого управління розвитком регіону

Стратегічною передумовою розвитку країни, регіону, або окремого підприємства, як соціо-еколого-економічних систем різних ієрархічних рівнів, є максимальне використання їх соціального, економічного та екологічного потенціалів. Разом з тим закономірним результатом неузгодженості стратегічних цілей держави, регіонів та підприємств і відсутності єдиного науково - обґрунтованого підходу до механізму формування стратегій розвитку стала поява «гібридних» форм господарювання та управління, що формуються з різнорідних елементів і мають багато внутрішніх протиріч. Окрім того, обмеженість природних ресурсів, їх нерівномірний територіальний розподіл призводять до посилення негативних наслідків для соціо-еколого-економічних систем усіх рівнів [148]. Ще однією причиною що сприяє «анти екологічному» розвитку [24] є відсутність єдиної науково-методичної бази до формування системи стратегічного управління окремими підприємствами, які є різними за формою власності, масштабами виробництва та видами діяльності, в рамках певних регіонів, а також єдиного механізму формування стратегій розвитку на основі максимального використання їх потенціалу [48, с. 122].

Комплексна оцінка рівня сталого розвитку регіонів України показала вкрай низькій її рівень. Так, максимальне його значення спостерігалось у Полтавській області (0,09538), а мінімальне - у Вінницькій області (0,04528) [24]. При цьому еталонне (максимально можливе) значення цього показника дорівнює одиниці.

Про нагальну необхідність змін у системі стратегічного управління адміністративних та господарюючих систем свідчать і результати районування території України за рівнем екологічної безпеки та станом навколишнього середовища, які ілюструють катастрофічний стан довкілля в більшості регіонів країни:

- регіони з кризовим станом довкілля та надвисоким рівнем екологічної небезпеки: Донецька, Дніпропетровська та Запорізька області;

- регіони з критичним станом довкілля та достатньо високим рівнем екологічної небезпеки: Луганська, Миколаївська, Кіровоградська, Херсонська, Одеська, Харківська області;

- регіони з напруженим станом довкілля та високим рівнем екологічної небезпеки: Вінницька, Житомирська, Київська, Рівненська, Тернопільська, Львівська, Сумська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська та Полтавська області;

- регіони з задовільним станом довкілля та середнім рівнем екологічної небезпеки: АР Крим, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська та Хмельницька області.

Все це свідчить про необхідність розробки механізму взаємоузгодження економічних, соціальних та екологічних факторів при розробці стратегій розвитку адміністративних та господарюючих систем різних ієрархічних рівнів.

Стратегічне управління окремими підприємствами повинне здійснюватись відповідно до основних напрямів стратегії регіонального розвитку. В іншому випадку неминучим є конфлікт інтересів адміністративних та господарюючих суб'єктів, що може призвести до розбалансованості відповідних механізмів управління.

Основними етапами формування системи стратегічного управління підприємствами в рамках стратегії розвитку регіональних соціо - еколого - економічних систем є наступні:

1. Накопичення та аналіз соціальної, екологічної та економічної інформації для аналізу стану підприємств регіону, як окремих соціо – еколого - економічних систем (СЕЕС) нижчого рівня ієрархії, що входять до складу регіональної соціо – еколого - економічної системи (РСЕЕС).
2. Формування системи соціо – еколого - економічних показників (індикаторів) стратегічного управління. Розрахунок комплексних

показників діяльності підприємств окремо за підсистемами (екологічній, економічній та соціальній).

3. Формування кластерів підприємств в рамках регіону за визначеними критеріями.
4. Розробка рекомендацій щодо формування стратегій розвитку підприємств, що належать до певного кластеру в рамках загальної регіональної стратегії.
5. Формування стратегій розвитку окремих підприємств.
6. Розробка системи збалансованих показників відповідно до сформованої стратегії та управління на їх основі стратегічним розвитком підприємства.

Таким чином основним елементом системи стратегічного управління підприємствами, що здійснюється в рамках стратегії регіонального розвитку є система соціо-еколого-економічних показників (індикаторів) стратегічного управління (табл. 3.2), яка дозволяє сформуванню науково обґрунтовану базу прийняття управлінських рішень. Аналіз літературних джерел дозволив зробити висновок про те, що розробка системи показників потребує поетапного переходу від використання окремих показників до узагальнюючих комплексних показників, які повинні максимально враховувати взаємозв'язки, що існують між соціальною, екологічною та економічною підсистемами підприємства та регіональними підсистемами.

Основними етапами формування системи показників, на наш погляд, є наступні:

- визначення показників та їх попередня класифікація (відповідно до Глобальної Ініціативи зі звітності (GRI) та системи звітності підприємств державним контролюючим органам);
- аналіз, ранжування та відбір найбільш значущих показників (відповідно до принципу Парето: «...з точки зору характеристик системи істотні лише деякі з безлічі факторів... у більшості систем 20 % факторів визначають 80

% властивостей системи, а інші 80 % факторів визначають лише 20 % її властивостей»);

- об'єднання окремих показників у систему, шляхом виявлення їх зв'язку з обраним критерієм ефективності діяльності підприємства - доходом, прибутком, мінімумом витрат, продуктивністю праці. Показники, зв'язок яких з обраним критерієм буде встановлено залучаються до системи, інші - ні;

- оптимізація обраних показників (визначення оптимальних значень окремих показників, що входять до системи, яке приймаємо наближеним до середніх європейських значень).

Аналіз показав, що задача пошуку показників сталості розвитку зводиться до визначення ступеню збалансованості функціонування соціо - еколого - економічних систем. В дослідженні пропонується виділити групи показників за критеріями економічної, соціальної та екологічної результативності. Крім того пропонується окремо виділити показники за ознакою прямої або непрямой дії (економічна ефективність) та основних або допоміжних показників (соціальна та екологічна результативність). Формування запропонованої системи показників було проведено на основі Глобальної Ініціативи зі звітності (GRI).

Разом з тим, система окремих показників не дозволяє дати однозначну оцінку діяльності підприємств, як елементів регіональних соціо - еколого - економічних систем. Характеристика їх діяльності повинна проводитися як за допомогою системи показників, так і за допомогою комплексного показника, що агрегує в собі окремі показники, які входять до системи.

Табл. 3.2

Класифікація показників діяльності господарських систем, адаптованих до системи регіонального управління та рекомендацій GRI

Показник екологічної результативності	Показник соціальної результативності	Показник економічної ефективності
<p>1. Нарахування збору за викиди стаціонарними джерелами забруднення, грн ($X_{\text{екол } 1}$).</p> <p>2. Нарахування збору за викиди пересувними джерелами забруднення, грн ($X_{\text{екол } 2}$).</p> <p>3. Нарахування збору за розміщення відходів, грн ($X_{\text{екол } 3}$).</p> <p>4. Загальна кількість відходів, грн ($X_{\text{екол } 4}$).</p>	<p>1. Розподіл робочої сили за типом зайнятості (повна), % ($X_{\text{соц } 1}$).</p> <p>2. Розподіл робочої сили за контрактом (безстроковий), % ($X_{\text{соц } 2}$).</p> <p>3. Загальна кількість створюваних робочих місць, од. ($X_{\text{соц } 3}$).</p> <p>4. Відсоток співробітників, представлених незалежними профспілковими організаціями, об'єднаннями або іншими визнаними представниками, % ($X_{\text{соц } 4}$).</p> <p>5. Кількість нещасних випадків на виробництві, од. ($X_{\text{соц } 5}$).</p> <p>6. Типовий рівень випадків тимчасової непрацездатності, од. ($X_{\text{соц } 6}$).</p> <p>7. Загальна кількість керівників, чол. ($X_{\text{соц } 7}$).</p> <p>8. Загальна кількість спеціалістів, чол. ($X_{\text{соц } 8}$).</p> <p>9. Загальна кількість службовців, чол. ($X_{\text{соц } 9}$).</p> <p>10. Загальна кількість робітників, чол. ($X_{\text{соц } 10}$).</p>	<p>1. Обсяг продажів, тис. грн ($X_{\text{екон } 1}$).</p> <p>2. Вартість усіх придбаних товарів, матеріалів і послуг, тис. грн ($X_{\text{екон } 2}$).</p> <p>3. Відсоток контрактів, які були сплачені відповідно до обумовлених умов, за винятком обумовлених штрафних санкцій, % ($X_{\text{екон } 3}$).</p> <p>4. Загальний обсяг виплат співробітникам (включаючи зарплати, пенсійні виплати, інші виплати, а також вихідну допомогу), грн ($X_{\text{екон } 4}$).</p> <p>5. Виплати джерелам капіталу, та дивіденди за всіма видами акцій, грн ($X_{\text{екон } 5}$).</p> <p>6. Збільшення / зменшення нерозподіленого прибутку в кінці періоду, грн ($X_{\text{екон } 6}$).</p> <p>7. Загальна сума сплачених податків усіх видів, грн ($X_{\text{екон } 7}$).</p> <p>8. Пожертви співтовариствам, структурам громадянського суспільства та іншим групам, грн ($X_{\text{екон } 8}$).</p> <p>9. Загальна сума коштів, отриманих на розвиток інфраструктури, грн ($X_{\text{екон } 9}$).</p>

У таблицях 3.3 - 3.8 приведено розрахунок коефіцієнтів значущості показників екологічної і соціальної результативності та економічної ефективності діяльності підприємств машинобудування за єдиним критерієм – продуктивність праці.

Таблиця 3.3

Розрахунок коефіцієнтів значущості показників екологічної результативності діяльності підприємства (А) машинобудування (критерій ефективності діяльності підприємства – продуктивність праці)

Назва показника	Код	Період			Коефіцієнти значущості, β_i
		Період n	Період (n+1)	Період (n+2)	
1	2	3	4	5	6
Нарахування збору за викиди стаціонарними джерелами забруднення, грн.	$K_{\text{екол } 1}$	5512	2451	11410	0,929895
Нарахування збору за викиди пересувними джерелами забруднення, грн.	$K_{\text{екол } 2}$	1362	1463	3407	0,999951
Нарахування збору за розміщення відходів, грн.	$K_{\text{екол } 3}$	97148	86763	76683	-0,878393
Загальна кількість відходів, грн.	$K_{\text{екол } 4}$	104024	90678	91301	-0,493515

Від’ємне значення коефіцієнта значущості пов’язане з негативною кореляцією, при якій збільшення однієї змінної призводить до зменшення іншої змінної; додатне значення коефіцієнта значущості свідчить про позитивну кореляцію, при якій збільшення однієї змінної пов’язане із збільшенням іншої змінної.

Таблиця 3.4

Розрахунок коефіцієнтів значущості показників екологічної результативності діяльності підприємства (Б) машинобудування (критерій ефективності діяльності підприємства – продуктивність праці)

Назва показника	Код	Період			Коефіцієнти значущості, β_i
		Період n	Період (n+1)	Період (n+2)	
1	2	3	4	5	6
Нарахування збору за викиди стаціонарними джерелами забруднення, грн.	$K_{\text{екол 1}}$	15434	6618	34230	0,938763501
Нарахування збору за викиди пересувними джерелами забруднення, грн.	$K_{\text{екол 2}}$	3541	4243	8518	0,995321031
Нарахування збору за розміщення відходів, грн.	$K_{\text{екол 3}}$	233156	260289	214712	-0,785604855
Загальна кількість відходів, грн.	$K_{\text{екол 4}}$	280865	253898	219122	-0,914385001

Значення коефіцієнта значущості було розраховане з урахуванням даних за три роки роботи підприємств Сумщини.

Таблиця 3.5

Розрахунок коефіцієнтів значущості показників економічної ефективності діяльності підприємства (А) машинобудування (критерій ефективності діяльності підприємства – продуктивність праці)

Назва показника	Код	Період			Коефіцієнти значущості, β_i
		Період n	Період (n+1)	Період (n+2)	
1	2	3	4	5	6
Обсяг продажів, тис. грн.	K _{екон 1}	24151	29566	40759	-0,611551717
Вартість всіх придбаних товарів, матеріалів і послуг, тис. грн.	K _{екон 2}	20373	23296	30631	-0,646656062
Відсоток контрактів, які були сплачені відповідно до обумовлених умов, за винятком обумовлених штрафних санкцій, %	K _{екон 3}	60	64	67	-0,368600354
Загальний обсяг виплат співробітникам (включаючи зарплати, пенсійні виплати, інші виплати, а також вихідну допомогу), грн.	K _{екон 4}	7708	8851	11670	-0,64370965
Виплати джерелам капіталу, та дивіденди по всіх видах акцій, грн.	K _{екон 5}	-	-	-	-
Збільшення / зменшення нерозпо-діленого прибутку в кінці періоду, грн.	K _{екон 6}	-	-	-	-
Загальна сума сплачених податків всіх видів, грн.	K _{екон 7}	2425	2690	3331	-0,640361131
Пожертви співтовариствам, структурам громадянського суспільства і іншим групам, грн.	K _{екон 8}	-	-	-	-
Загальна сума, отримана на розвиток інфраструктури, грн.	K _{екон 9}	1500	-	-	-

Наступним кроком є розрахунок коефіцієнтів кореляції показників економічної, екологічної та соціальної підсистем (табл.3. 9).

Таблиця 3.6

Розрахунок коефіцієнтів значущості показників економічної ефективності діяльності підприємства (Б) машинобудування (критерій ефективності діяльності підприємства – продуктивність праці)

Назва показника	Код	Період			Коефіцієнти значущості, β_i
		Період n	Період (n+1)	Період (n+2)	
1	2	3	4	5	6
Обсяг продажів, тис. грн.	K _{екон 1}	517500	529001	641038	0,998727
Вартість всіх придбаних товарів, матеріалів і послуг, тис. грн.	K _{екон 2}	147621	175716	201919	0,872834
Відсоток контрактів, які були сплачені відповідно до обумовлених умов, за винятком обумовлених штрафних санкцій, %	K _{екон 3}	83	86	82	-0,668556
Загальний обсяг виплат співробітникам (включаючи зарплати, пенсійні виплати, інші виплати, а також вихідну допомогу), грн.	K _{екон 4}	50636000	62605000	92847000	0,970189
Виплати джерелам капіталу, та дивіденди по всіх видах акцій, грн.	K _{екон 5}	403000	344000	414000	0,594252
Збільшення / зменшення нерозпо-діленого прибутку в кінці періоду, грн.	K _{екон 6}	+ 8971000	+ 40584000	- 3650000	-0,696359
Загальна сума сплачених податків всіх видів, грн.	K _{екон 7}	38542000	44823000	37831000	-0,549878
Пожертви співтовариствам, структурам громадянського суспільства і іншим групам, грн.	K _{екон 8}	90000	113000	100000	-0,041256
Загальна сума, отримана на розвиток інфраструктури, грн.	K _{екон 9}	218000	22000	-	-0,604612

Таблиця 3.7

Розрахунок коефіцієнтів значущості показників соціальної результативності діяльності підприємства (А) машинобудування (критерій ефективності діяльності підприємства – продуктивність праці)

Назва показника	Код	Період			Коефіцієнти значущості, β_i
		Період n	Період (n+1)	Період (n+2)	
1	2	3	4	5	6
Розподіл робочої сили за типом зайнятості (повна), %	K _{соц 1}	80	79	82	-0,967932863
Розподіл робочої сили за контрактом (безстроковий), %	K _{соц 2}	98	97	99	-0,997965246
Загальна кількість створюваних робочих місць, один.	K _{соц 3}	1123	1063	2477	-0,852589605
Відсоток співробітників, представлених незалежними профспілковими організаціями, об'єднаннями або іншими визнаними представниками, %	K _{соц 4}	70	71	72	-0,443764632
Кількість нещасних випадків на виробництві, один.	K _{соц 5}	7	9	8	0,554200614
Типовий рівень випадків тимчасової непрацездатності, один.	K _{соц 6}	1304	1270	1476	-0,907773237
Загальна кількість керівників, чол.	K _{соц 7}	129	121	114	0,408969229
Загальна кількість спеціалістів, чол.	K _{соц 8}	128	125	121	0,515925418
Загальна кількість службовців, чол.	K _{соц 9}	22	21	19	0,605123397
Загальна кількість робітників, чол.	K _{соц 10}	844	796	747	0,44909058

Саме коефіцієнти кореляції є основою визначення комплексних показників діяльності соціальної, економічної та екологічної підсистеми підприємства певного регіону.

Таблиця 3.8

Розрахунок коефіцієнтів значущості показників соціальної результативності діяльності підприємства (Б) машинобудування (критерій ефективності діяльності підприємства – продуктивність праці)

Назва показника	Код	Період			Коефіцієнти значущості, β_i
		Період n	Період (n+1)	Період (n+2)	
1	2	3	4	5	6
Розподіл робочої сили за типом зайнятості (повна), %	K _{соц 1}	98	96	97	-0,033891
Розподіл робочої сили за контрактом (безстроковий), %	K _{соц 2}	97	92	96	0,295115
Загальна кількість створюваних робочих місць, один.	K _{соц 3}	20011	20295	20530	0,855564
Відсоток співробітників, представлених незалежними профспілковими організаціями, об'єднаннями або іншими визнаними представниками, %	K _{соц 4}	100	98	99,4	0,191867
Кількість нещасних випадків на виробництві, один.	K _{соц 5}	82	79	90	0,955085
Типовий рівень випадків тимчасової непрацездатності, один.	K _{соц 6}	4503	3811	3954	-0,352743
Загальна кількість керівників, чол.	K _{соц 7}	1608	1693	1710	0,654615
Загальна кількість спеціалістів, чол.	K _{соц 8}	3476	3481	3587	0,999982
Загальна кількість службовців, чол.	K _{соц 9}	334	335	339	0,987821
Загальна кількість робітників, чол.	K _{соц 10}	14593	14786	14894	0,795285

В таблиці 3.9 – 3.11 зазначені розрахункові коефіцієнти кореляції показників економічної ефективності та екологічної і соціальної результативності для Сумської області.

Таблиця 3.9

Розрахунок коефіцієнтів кореляції показників економічної підсистеми

Код показника	β_{i1}	β_{i2}	$\beta_{icp.}$
$K_{екон\ 1}$	0,998727035	0,611551717	0,805139376
$K_{екон\ 2}$	0,872834055	0,646656062	0,759745059
$K_{екон\ 3}$	0,668556116	0,368600354	0,518578235
$K_{екон\ 4}$	0,970189202	0,64370965	0,806949426
$K_{екон\ 5}$	0,594252406	-	0,594252406
$K_{екон\ 6}$	0,696358743	-	0,696358743
$K_{екон\ 7}$	0,549878033	0,640361131	0,595119582
$K_{екон\ 8}$	0,041255822	-	0,041255822
$K_{екон\ 9}$	0,604612011	-	0,805139376

Таблиця 3.10

Розрахунок коефіцієнтів кореляції показників екологічної підсистеми

Код показника	β_{i1}	β_{i2}	$\beta_{icp.}$
$K_{екол\ 1}$	0,938763501	0,929895924	0,934329713
$K_{екол\ 2}$	0,995321031	0,999950701	0,997635866
$K_{екол\ 3}$	0,785604855	0,878393473	0,831999164
$K_{екол\ 4}$	0,914385001	0,493515172	0,703950087

Саме визначення комплексних показників діяльності господарюючих систем дозволяє формувати кластери підприємств на рівні регіонів. Об'єкти (підприємства) усередині кластера тяжіють один до одного за значеннями комплексних показників більше, ніж об'єкти з інших груп.

Кластерний аналіз з'явився порівняно недавно – у 1939 р. Його запропонував вчений К. Тріон. Дослівно термін "кластер" в перекладі з англійської "cluster" означає гроно, згусток, пучок, група.

Таблиця 3.11

Розрахунок коефіцієнтів кореляції показників соціальної підсистеми

Код показника	β_{i1}	β_{i2}	$\beta_{icp.}$
$K_{соц\ 1}$	0,033890658	0,967932863	0,500911761
$K_{соц\ 2}$	0,29511514	0,997965246	0,646540193
$K_{соц\ 3}$	0,855564157	0,852589605	0,854076881
$K_{соц\ 4}$	0,191866796	0,443764632	0,317815714
$K_{соц\ 5}$	0,955084576	0,554200614	0,754642595
$K_{соц\ 6}$	0,352742856	0,907773237	0,630258047
$K_{соц\ 7}$	0,654614676	0,408969229	0,531791953
$K_{соц\ 8}$	0,999982056	0,515925418	0,757953737
$K_{соц\ 9}$	0,987821136	0,605123397	0,796472267
$K_{соц\ 10}$	0,795285029	0,44909058	0,622187805

Існує декілька визначень кластера, а саме:

- 1) географічна концентрація подібних, суміжних або додаткових підприємств з активними каналами для бізнес-транзакцій, комунікацій та діалогу, що поділяють спеціалізовану інфраструктуру, робочі ринки та послуги і мають спільні можливості або загрози;
- 2) територіальне та добровільне об'єднання підприємницьких структур, які тісно співпрацюють із науковими (освітніми) установами, громадськими організаціями та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентноздатності власної продукції і сприяння економічному розвитку регіону;

Комплексний показник економічної діяльності підприємства:

(3.7)

$$K_{\text{екон}} = \frac{0,8051 \frac{x_{\text{екон}1}}{x_1} + 0,7597 \frac{x_{\text{екон}2}}{x_2} + 0,5186 \frac{x_{\text{екон}3}}{x_3} + 0,8069 \frac{x_{\text{екон}4}}{x_4} + 0,5942 \frac{x_{\text{екон}5}}{x_5} + 0,6963 \frac{x_{\text{екон}6}}{x_6} + 0,5951 \frac{x_{\text{екон}7}}{x_7} + 0,0412 \frac{x_{\text{екон}8}}{x_8} + 0,8051 \frac{x_{\text{екон}9}}{x_9}}{0,8051 + 0,7597 + 0,5186 + 0,8069 + 0,5942 + 0,6963 + 0,5951 + 0,0412 + 0,8051}$$

Комплексний показник екологічної діяльності підприємства:

$$K_{\text{екол}} = \frac{0,9343 \frac{x_{\text{екол.1}}}{x_1} + 0,9976 \frac{x_{\text{екол.2}}}{x_2} + 0,8319 \frac{x_{\text{екол.3}}}{x_3} + 0,7039 \frac{x_{\text{екол.4}}}{x_4}}{0,9343 + 0,9976 + 0,8319 + 0,7039} \quad (3.8)$$

Комплексний показник соціальної діяльності підприємства:

(3.9)

$$K_{\text{соц}} = \frac{0,5009 \frac{x_{\text{соц.1}}}{x_1} + 0,6465 \frac{x_{\text{соц.2}}}{x_2} + 0,8540 \frac{x_{\text{соц.3}}}{x_3} + 0,3178 \frac{x_{\text{соц.4}}}{x_4} + 0,7546 \frac{x_{\text{соц.5}}}{x_5} + 0,6302 \frac{x_{\text{соц.6}}}{x_6} + 0,5317 \frac{x_{\text{соц.7}}}{x_7} + 0,7579 \frac{x_{\text{соц.8}}}{x_8} + 0,7964 \frac{x_{\text{соц.9}}}{x_9} + 0,6221 \frac{x_{\text{соц.10}}}{x_{10}}}{0,5009 + 0,6465 + 0,8540 + 0,3178 + 0,7546 + 0,6302 + 0,5317 + 0,7579 + 0,7964 + 0,6221}$$

- 3) мережа постачальників, виробників, споживачів, елементів промислової інфраструктури, дослідницьких інститутів, взаємозалежних у процесі створення додаткової вартості;
- 4) група розташованих на території поселення або поблизу його взаємозалежних підприємств та організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги один одного;
- 5) групу локалізованих взаємозалежних компаній, постачальників устаткування, комплектуючих, спеціалізованих послуг, інфраструктури, науково-дослідних інститутів, вузів та інших організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги один одного.

Ми визначаємо кластер як групу розташованих в рамках регіону підприємств та організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги один одного при формуванні основ стратегічного розвитку, за рахунок цілеспрямованого розвитку їх соціальної, економічної та екологічної підсистем.

Особливо бурхливий розвиток кластерного аналізу відбувся у 60-х роках минулого століття. Передумовами цього були поява швидкісних комп'ютерів та визнання класифікацій фундаментальним методом наукових досліджень.

Кластерний аналіз – це метод багатомірного статистичного дослідження, до якого належать збір даних, що містять інформацію про вибіркові об'єкти, та упорядкування їх в порівняно однорідні, схожі між собою групи.

Отже, сутність кластерного аналізу полягає у здійсненні класифікації об'єктів дослідження за допомогою численних обчислювальних процедур. В результаті цього утворюються "кластери" або групи дуже схожих об'єктів. На відміну від інших методів, цей вид аналізу дає можливість класифікувати об'єкти не за однією ознакою, а за декількома одночасно. Для цього вводяться відповідні показники, що характеризують певну міру близькості за всіма класифікаційними параметрами.

Мета кластерного аналізу полягає в пошуку наявних структур, що виражається в утворенні груп схожих між собою об'єктів – кластерів. Водночас його дія полягає й у привнесенні структури в досліджувані об'єкти. Це означає,

що методи кластеризації необхідні для виявлення структури в даних, яку нелегко знайти при візуальному обстеженні або за допомогою експертів.

Основними завданнями кластерного аналізу є:

- розробка типології або класифікації досліджуваних об'єктів;
- дослідження та визначення прийнятних концептуальних схем групування об'єктів;
- висунення гіпотез на підставі результатів дослідження даних;
- перевірка гіпотез чи справді типи (групи), які були виділені певним чином, мають місце в наявних даних.

Кластерний аналіз потребує здійснення таких послідовних кроків:

- 1) проведення вибірки об'єктів для кластеризації;
- 2) визначення множини ознак, за якими будуть оцінюватися відібрані об'єкти;
- 3) оцінка міри подібності об'єктів;
- 4) застосування кластерного аналізу для створення груп подібних об'єктів;
- 5) перевірка достовірності результатів кластерного рішення.

Кожен з цих кроків відіграє значну роль у практичному здійсненні аналізу.

Визначення множини ознак, які покладаються в основу оцінки у кластерному аналізі є одним із найважливіших завдань дослідження. Мета цього кроку повинна полягати у визначенні сукупності змінних ознак, яка найкраще відображає поняття подібності. Ці ознаки мають вибиратися з урахуванням теоретичних положень, покладених в основу класифікації, а також мети дослідження. При визначенні міри подібності об'єктів кластерного аналізу використовуються чотири види коефіцієнтів: коефіцієнти кореляції, показники віддалей, коефіцієнти асоціативності та ймовірнісні, коефіцієнти подібності. Кожен з цих показників має свої переваги та недоліки, які попередньо потрібно врахувати. На практиці найбільшого розповсюдження у сфері соціальних та економічних наук здобули коефіцієнти кореляції та віддалей.

Ми пропонуємо використання комплексних показників соціальної, економічної та екологічної діяльності підприємств регіону.

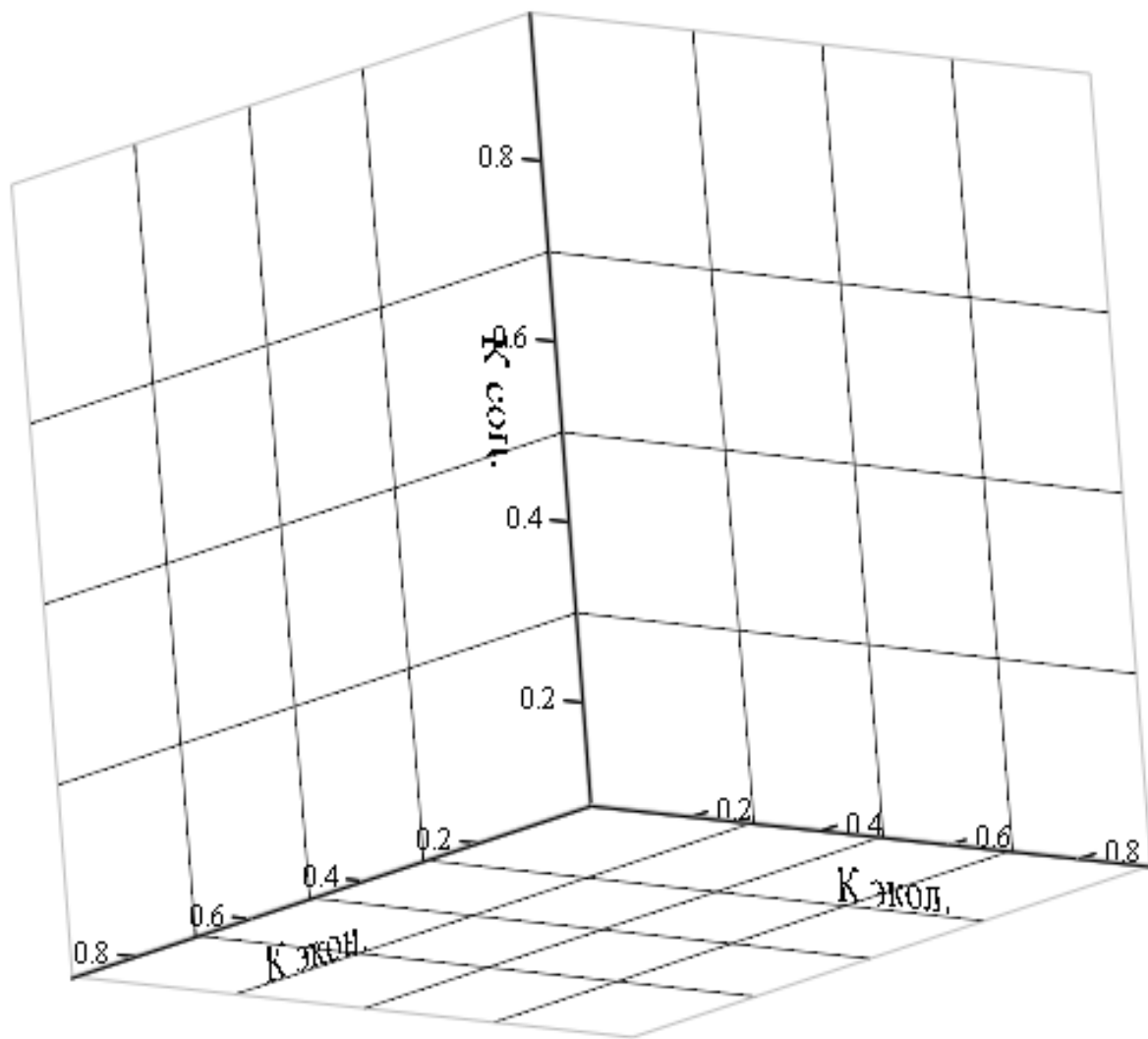
В результаті аналізу сукупності вхідних даних створюються однорідні групи у такий спосіб, що об'єкти всередині цих груп подібні між собою за деяким критерієм, а об'єкти з різних груп відрізняються один від одного.

Таблиця 3.12

Комплексні показники соціальної, економічної та екологічної результативності діяльності господарських систем регіону

Господарська система	$K_{\text{екол}}$	$K_{\text{соц}}$	$K_{\text{екон}}$	Номер кластера
Підприємство 1	0,07	0,11	0,23	1
Підприємство 2	0,78	0,94	0,89	4
Підприємство 3	0,11	0,24	0,03	1
Підприємство 4	0,32	0,41	0,72	2
Підприємство 5	0,68	0,13	0,09	3
Підприємство 6	0,39	0,84	0,14	2
Підприємство 7	0,45	0,18	0,38	3
Підприємство 8	0,74	0,39	0,53	4
Підприємство 9	0,89	0,36	0,67	4
Підприємство 10	0,34	0,27	0,27	3
Підприємство 11	0,39	0,78	0,42	4
Підприємство 12	0,14	0,68	0,37	3

Тобто, при наявності підприємств з показниками (табл.3.12) графік матиме вигляд (рис.3.6).

(x, y, z)

Рис. 3.6 Графік розподілу на кластери господарських систем регіону

Основні характеристики кластерів, що визначають вибір певної кластерної стратегії:

- географічна: побудова просторових кластерів економічної активності, починаючи від суто місцевих до глобальних;
- горизонтальна: підприємства однієї галузі об'єднуються у кластер;
- вертикальна: у кластерах можуть бути присутні

підприємства, що мають суміжні етапи виробничого процесу;

– латеральна: у кластері об'єднуються підприємства різних галузей, які можуть забезпечити економію за рахунок ефекту масштабу;

– технологічна: сукупність підприємств, що використовують однакову технологію;

– фокусна: кластер підприємств, зосереджених навколо одного центру - підприємства (фірми), науково-дослідного інституту або навчального закладу;

– якісна: тут важливим є питання про те, яким чином підприємства, що входять до окремого кластеру співпрацюють (яка «якість» такої співпраці).

Після визначення груп підприємств, що входять до відповідних кластерів, можна розпочинати формування стратегій розвитку всіх кластерів певного регіону в рамках стратегії регіонального розвитку.

За графіком можна визначити кластери:

До першого кластеру віднесемо підприємства № 1 та № 3, у яких спостерігається наближення комплексних показників до 0. Саме тому основою стратегії розвитку цих господарюючих систем доцільно буде визначити розвиток в усіх підсистемах.

До другого кластеру віднесемо підприємства № 4 та № 6, у яких досить позитивним є розвиток двох напрямків (у підприємства № 4 – це економічний та соціальний; у № 6 – екологічний та соціальний) і суттєво низьким є лише один комплексний показник. Саме тому об'єднавши свої зусилля, знання та досвід при формуванні основ стратегічного розвитку вони досягнуть значно кращих результатів (№ 4 – за екологічним розвитком, а № 6 – за економічним).

До третього кластеру віднесемо підприємства № 5, №7, № 10, № 12, що характеризуються досить низьким значенням двох з трьох показників і саме обмін досвідом та підтримка їм потрібна в формуванні стратегій розвитку з урахуванням існуючих недоліків діяльності.

І до четвертого кластеру - № 2, № 8, № 9, № 11 – підприємства, що вже отримали позитивні тенденції розвитку (особливо № 2), і їх взаємодопомога дозволить досягти ще більш значних результатів своєї діяльності., максимально використовуючи потенціал в усіх трьох напрямках розвитку.

Ці стратегії спрямовані на створення нових мереж співпраці усередині кластерів, при цьому між підприємствами зберігаються конкурентні відносини. Як правило, центром кластера стають потужні підприємства. Причому в процесі реалізації програм розвитку обов'язковим є підтримка та допомога підприємств, що належать до одного кластеру, одне одному. Стратегія розвитку конкретного підприємства регіону повинна розроблятися виходячи з цілей встановлених перед його кластером виходячи з завдань регіонального розвитку. Основною метою управління гармонійним розвитком регіону є збереження як кількісних так і якісних параметрів всіх соціо – еколого - економічних компонентів територіальних одиниць.

Розроблено механізм взаємодії адміністративних та господарських систем при формуванні стратегії екологоорієнтованого розвитку регіону (рис.3.7), що базується на урахуванні напрямків та пріоритетів розвитку регіонів і забезпечує взаємодію адміністративних та господарських систем на основі принципу «екогармонізму» і максимального використання потенціалу соціо-еколого-економічних систем різних ієрархічних рівнів.

В рамках якого, нами виділено основні етапи формування стратегії екологоорієнтованого розвитку регіону, а саме:

1. Формування системи збалансованих показників діяльності господарських систем.
2. Розрахунок комплексних показників діяльності господарських систем
3. Формування кластерів на регіональному рівні
4. Формування напрямків розвитку кластерів
5. Формування стратегій діяльності господарських систем
6. Упровадження стратегій розвитку господарських систем

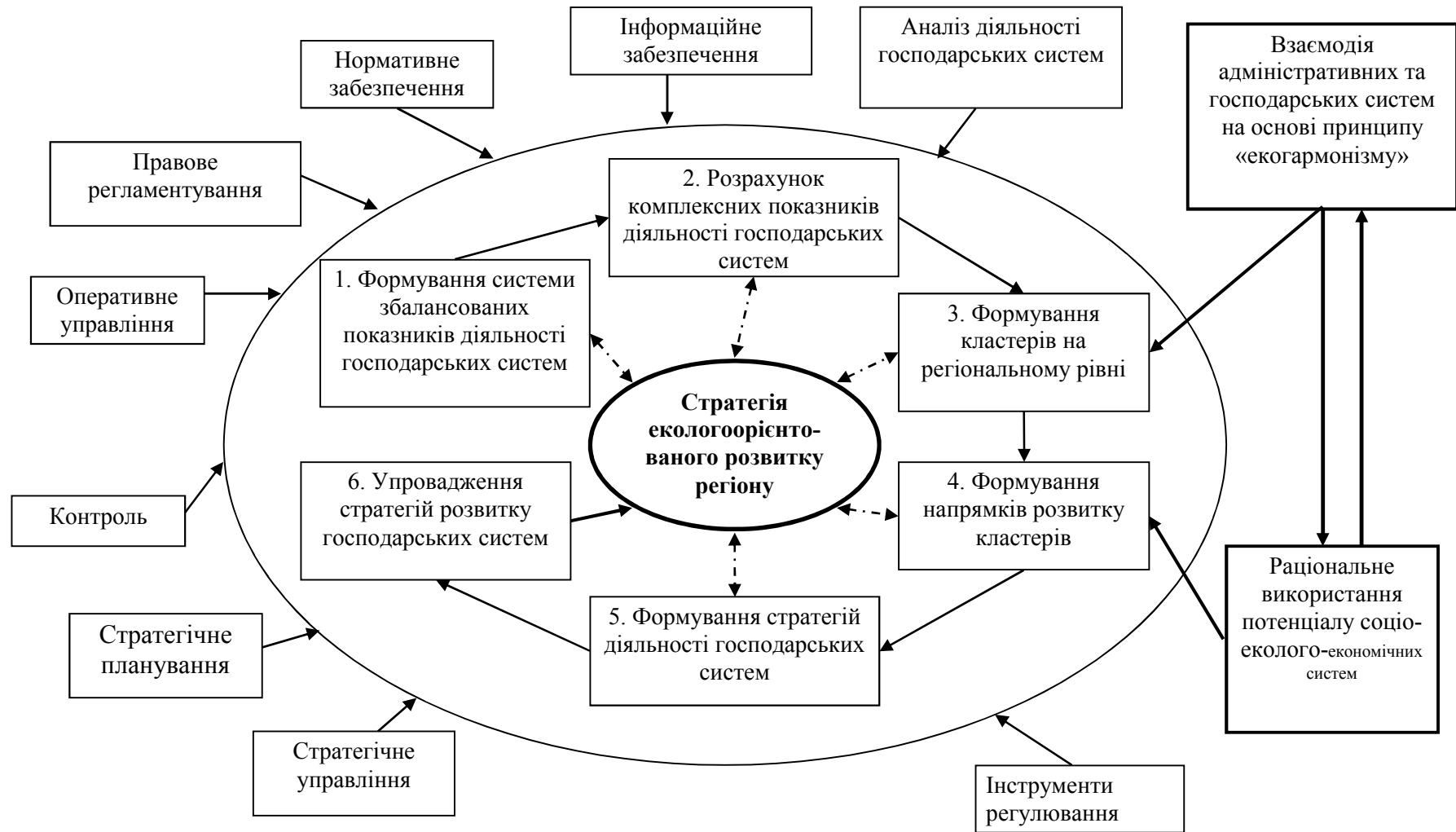

Рис. 3.7 Механізм взаємодії адміністративних та господарських систем при формуванні стратегії екологоорієнтованого розвитку регіону

Окрім того, механізм взаємодії адміністративних та господарських систем враховує вплив та можливості використання наступних інструментів:

- аналіз діяльності господарських систем,
- інформаційне забезпечення,
- нормативне забезпечення,
- правове регламентування,
- оперативне управління,
- контроль,
- стратегічне планування,
- стратегічне управління,
- інструменти регулювання,

що використовуються при формуванні та реалізації стратегій розвитку як підприємств та регіону.

Саме цей науково-методичний підхід до формування стратегій розвитку господарських систем у рамках регіональної екологоорієнтованої стратегії розвитку, що базується на використанні комплексу адаптованих до системи регіонального управління показників соціальної, економічної та екологічної результативності діяльності, що дозволяє ефективно перетворювати управлінський вплив регіональних органів управління в позитивний ефект екологоорієнтованої господарської діяльності.

Стратегічне управління регіональним розвитком нерозривно пов'язане з управлінням діяльністю господарюючих суб'єктів, і направлене на гармонізацію соціо - еколого - економічних відносин в рамках адміністративних систем. Одним з найважливіших чинників, що визначає процеси розвитку окремих господарюючих систем є активна взаємодія підсистем, а саме економічної, екологічної та соціальної. Саме тому, механізм формування стратегії розвитку підприємств повинен базуватися на урахуванні напрямків та пріоритетів розвитку певних регіонів.

В дослідженні запропоновано науково-методичний підхід до формування стратегії розвитку підприємства, що базується на використанні системи соціо -

еколого - економічних показників, та визначенні комплексних показників соціальної, екологічної та економічної діяльності підприємств. Запропоновано при розробці стратегії розвитку окремих підприємств використовувати кластерний підхід, що дозволяє узгоджувати між собою пріоритети розвитку господарюючих та адміністративних систем.

Висновки до третього розділу

1. Розглядаючи економічний потенціал як систему, виділяють наступні складові елементи (потенціали нижчого рівня): трудовий потенціал; інвестиційний потенціал; природно-ресурсний потенціал; інноваційний потенціал, кожен з яких характеризується визначеною величиною і якісним станом відповідних видів економічних ресурсів. Економічний потенціал регіону є складною, динамічною, ієрархічною і стохастичною системою.

Таким чином формуючи стратегію регіонального розвитку пропонується використовувати в якості базових понять такі поняття, як «економічний (екологічний, соціальний) потенціал регіону (підприємства).

2. В дослідженні при розробці науково-методичної бази формування соціо – еколого - економічної стратегії розвитку економічного потенціалу регіону був запропонований кластерний підхід. Основними перевагами якого є те, що кластери мають тенденцію до самовідтворення та зростання; вони максимально враховують ринковий механізм; є ефективними за умови створення їх на основі суб'єктів найнижчої ланки управління - окремих підприємств; дозволяють одержувати синергетичний ефект, який виникає за рахунок спільної діяльності підприємств, що входять до кластеру.

3. Для розвитку кластерів ми пропонуємо розробляти стратегії, які необхідно спрямовувати на підвищення використання знань в існуючих кластерах та на створення нових мереж співпраці усередині них. Причому в процесі реалізації програм розвитку обов'язковим є підтримка та допомога підприємств, що належать до одного кластеру, одне одному. І вже стратегія розвитку

конкретного підприємства регіону повинна розроблятися виходячи з цілей встановлених перед його кластером в рамках територіального розвитку. Основною метою управління гармонійним розвитком регіону є збереження як кількісних так і якісних параметрів всіх частин соціо-еколого-економічних територіальних одиниць.

4. Критерієм виділення окремого кластеру є величина комплексного показника який характеризує сумарну оцінку результативності соціальної, екологічної та економічної підсистеми підприємств. Розроблено структуру управління та розробки стратегій розвитку потенціалу різних ієрархічних рівнів, що дозволить узгоджувати між собою стратегії розвитку окремих підприємств та регіону.

5. Аналіз показав, що задача пошуку показників сталості розвитку зводиться до визначення ступеню збалансованості функціонування соціо-еколого-економічних систем. В дослідженні пропонується виділити групи показників за критеріями економічної, соціальної та екологічної результативності. Формування запропонованої системи показників було проведено на основі методичних рекомендацій системи Глобальної ініціативи по звітності та адаптовано до системи статистичної звітності України. Разом з тим, система окремих показників не дозволяє дати однозначну оцінку діяльності підприємств, як елементів регіональних соціо - еколого - економічних систем. Характеристика їх діяльності повинна проводитися як за допомогою системи показників, так і за допомогою комплексного показника, що агрегує в собі окремі показники, які входять до системи.

6. Стратегічне управління окремими підприємствами повинне здійснюватись відповідно до основних напрямів стратегії регіонального розвитку. В іншому випадку неминучим є конфлікт інтересів адміністративних та господарюючих суб'єктів, що може призвести до розбалансованості відповідних механізмів управління.

Стратегічне управління регіональним розвитком нерозривно пов'язане з управлінням діяльністю господарюючих суб'єктів, і направлене на гармонізацію

соціо - еколого - економічних відносин в рамках адміністративних систем. Одним з найважливіших чинників, що визначає процеси розвитку окремих господарюючих систем є активна взаємодія підсистем, а саме економічної, екологічної та соціальної. Саме тому, механізм формування стратегії розвитку підприємств повинен базуватися на урахуванні напрямків та пріоритетів розвитку певних регіонів.

Основні матеріали третього розділу опубліковані в працях [113, 114, 115, 120, 121].

ВИСНОВКИ

В дисертаційному дослідженні розроблено механізм формування стратегій розвитку господарських систем в рамках регіональної екологоорієнтованої стратегії розвитку, основою якого є комплексне використання програмно-цільового та кластерного підходів до стратегічного управління, які базуються на системі збалансованих показників соціальної, економічної та екологічної результативності адаптованої до статистичної звітності України. За результатами дослідження були зазначені наступні висновки.

1. Глобальні проблеми сучасності створюють загрозу як для сьогодення так і для майбутнього, а тому вимагають для свого вирішення об'єднаних зусиль, сумісних дій всіх держави і народів, бо жодна країна, не може поодиноці вирішити глобальні проблеми, особливо екологічну. Поява терміну «Глобальна екологізація» стала необхідністю, що сформувалася з об'єктивних закономірностей розвитку людської цивілізації, і є багатогранним і багатоаспектним поняттям, яке можна охарактеризувати як процес співпраці між державами і об'єднання їх зусиль в області охорони навколишнього середовища.

2. Корінним чином за останні роки змінилася концептуальна структура, засоби і методи наукового мислення, тобто сформувався абсолютно інший стиль мислення, для якого характерними є: тенденція до цілісного, системного дослідження різних природних і соціальних процесів; вивчення еволюції і розвитку не тільки окремих систем, але і систем регіональних і навіть глобальних; розкриття внутрішніх механізмів самоорганізації, що лежать в основі всіх процесів розвитку. І лише при переході на екологічні пріоритети розвитку і підпорядкуванні економічних цілей соціальним інтересам, система різного рівня ієрархії (світ – держава – регіон - підприємство) переходить в стан сталого розвитку.

3. Традиційні підходи до ухвалення стратегічних рішень, правила планування соціально-економічного розвитку і проектування господарської діяльності (які не враховують компоненти природного середовища і надзвичайно

повільної відновлюваності порушених екосистем), що діють вже себе вичерпали та не мають можливості запобігти виникненню нових екологічних проблем, тим самим ще більше погіршують несприятливу ситуацію. У цих умовах орієнтиром при формуванні методології вироблення стратегічних рішень в області сталого розвитку повинен стати принцип «екологізації» не тільки економіки, а і соціальної сфери.

4. Стратегічною метою «екологізації» є збалансоване вирішення проблем збереження навколишнього середовища, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу і завдань соціально-економічного розвитку на користь нинішнього і майбутніх поколінь.

5. Екологічна політика України реалізується на трьох рівнях управління: національний, регіональний і місцевий, необхідним є визначення функції та інструменти впливу на розвиток соціо-еколого-економічних систем різних рівнів з урахуванням екологічного чинника у всіх секторах життєдіяльності суспільства.

6. Економічний механізм природокористування і охорони навколишнього середовища є системою організаційних заходів з використанням, відновлення і охорони природних, і тому, метою використання економічного механізму є узгодження економічних, соціальних і екологічних інтересів на всіх ієрархічних рівнях управління.

7. Програмно-цільовий підхід застосовується для вирішення соціально-економічних проблем і тісно пов'язаний з системним підходом, в основі якого лежать дві головні ідеї: системний розгляд складних об'єктів і управління ними за допомогою зворотного зв'язку. Основною особливістю програмно-цільового підходу є його орієнтація на вирішення крупних соціально-економічних і науково-технічних проблем в тому числі і на регіональному рівні. Тому саме програмно-цільовий підхід найповніше описує взаємодію та взаємоузгодженість розвитку соціальної, економічної та екологічної підсистем регіону.

8. Основоположним в методології програмно-цільового підходу є пов'язаний по ресурсах, виконавцях і термінах завершення комплекс заходів

науково-дослідного, соціально-економічного, виробничого, організаційного і іншого характеру, здійснення яких незалежно від галузей приналежності забезпечує реалізацію поставленої мети або комплексу взаємозв'язаних цілей. Основна концепція таких методів полягає в необхідності чіткої фіксації цільових систем, призначених безпосередньо для виконання мети.

9. Стратегічне планування соціо-еколого-економічного розвитку території необхідно розглядати як науково обґрунтоване та практично орієнтоване прогнозування розвитку, яке передбачає визначення напрямків і параметрів розвитку територій: економіки, екології і соціальної сфери, заходів щодо реалізації намічених програм та проектів, засоби та шляхи їхнього досягнення на довготермінову перспективу.

10. Наукове і практичне значення розробки стратегії стійкого розвитку регіону визначається також розглядом у взаємозв'язку і збалансованості тріади: «природа-населення-господарство». Дана регіональна система розглядається як частина загальної територіальної структури країни. Все це зумовлює деякий відмінний інструментарій, механізм переходу до сталого розвитку, але в рамках реалізації глобальних, національних та державних завдань, тобто кожному регіону належить виробити свою регіональну стратегію переходу до соціо-еколого-економічного розвитку.

11. Доведено, що успіх діяльності як окремих підприємств, так і функціонування регіонів в цілому визначається тим, наскільки вдало вдається пристосовуватися до зовнішнього середовища та використовувати свої потенційні можливості. З цією метою використовується система стратегічного управління, суть якої полягає в тому, що з одного боку, формується комплексна стратегія розвитку, а, з іншого боку, структура управління вишиковується так, щоб забезпечити досягнення поставлених цілей шляхом створення механізмів реалізації цієї стратегії. Одним з кінцевих результатів стратегічного управління виступає економічний потенціал регіону, який забезпечує досягнення стратегічних цілей. Іншим кінцевим продуктом стратегічного управління є внутрішня організаційна структура і організаційні зміни, що забезпечують чутливість регіону до змін в зовнішньому середовищі, тобто в державі та світі.

12. Економічний потенціал більш високого рівня не можна розглядати як суму потенціалів нижчого рівня. Це зумовлено властивостями синергізму складних систем, що з'являються унаслідок взаємодії елементів системи і не спостерігаються ні в одному із складових елементів окремо. Тому економічний потенціал регіону перевищує за своєю величиною суму економічних потенціалів окремих підприємств. Але існує і зворотний зв'язок: величина економічного потенціалу підприємства багато в чому визначається величиною складових елементів економічного потенціалу регіону, в якому воно розташоване.

13. Розглядаючи економічний потенціал як систему, виділяють наступні складові елементи (потенціали нижчого рівня): трудовий потенціал; інвестиційний потенціал; природно-ресурсний потенціал; інноваційний потенціал, кожен з яких характеризується визначеною величиною і якісним станом відповідних видів економічних ресурсів. Економічний потенціал регіону є складною, динамічною, ієрархічною і стохастичною системою. Таким чином формуючи стратегію регіонального розвитку пропонується використовувати в якості базових понять такі поняття, як «економічний (екологічний, соціальний) потенціал регіону (підприємства).

14. В дослідженні при розробці науково-методичної бази формування соціо – еколого - економічної стратегії розвитку економічного потенціалу регіону був запропонований кластерний підхід. Основними перевагами якого є те, що кластери мають тенденцію до самовідтворення та зростання; вони максимально враховують ринковий механізм; є ефективними за умови створення їх на основі суб'єктів найнижчої ланки управління - окремих підприємств; дозволяють одержувати синергетичний ефект, який виникає за рахунок спільної діяльності підприємств, що входять до кластеру.

15. Для розвитку кластерів ми пропонуємо розробляти стратегії, які необхідно спрямовувати на підвищення використання знань в існуючих кластерах та на створення нових мереж співпраці усередині них. Причому в процесі реалізації програм розвитку обов'язковим є підтримка та допомога підприємств, що належать до одного кластеру, одне одному. І вже стратегія розвитку

конкретного підприємства регіону повинна розроблятися виходячи з цілей встановлених перед його кластером в рамках територіального розвитку. Основною метою управління гармонійним розвитком регіону є збереження як кількісних так і якісних параметрів всіх частин соціо-еколого-економічних територіальних одиниць.

16. Критерієм виділення окремого кластеру є величина комплексного показника який характеризує сумарну оцінку результативності соціальної, екологічної та економічної підсистеми підприємств. Розроблено структуру управління та розробки стратегій розвитку потенціалу різних ієрархічних рівнів, що дозволить узгоджувати між собою стратегії розвитку окремих підприємств та регіону.

17. Аналіз показав, що задача пошуку показників сталості розвитку зводиться до визначення ступеню збалансованості функціонування соціо-еколого-економічних систем. В дослідженні пропонується виділити групи показників за критеріями економічної, соціальної та екологічної результативності. Формування запропонованої системи показників було проведено на основі методичних рекомендацій системи Глобальної ініціативи по звітності та адаптовано до системи статистичної звітності України. Разом з тим, система окремих показників не дозволяє дати однозначну оцінку діяльності підприємств, як елементів регіональних соціо - еколого - економічних систем. Характеристика їх діяльності повинна проводитися як за допомогою системи показників, так і за допомогою комплексного показника, що агрегує в собі окремі показники, які входять до системи.

18. Стратегічне управління окремими підприємствами повинне здійснюватись відповідно до основних напрямів стратегії регіонального розвитку. В іншому випадку неминучим є конфлікт інтересів адміністративних та господарюючих суб'єктів, що може призвести до розбалансованості відповідних механізмів управління. Стратегічне управління регіональним розвитком нерозривно пов'язане з управлінням діяльністю господарюючих суб'єктів, і направлене на гармонізацію соціо - еколого - економічних відносин в рамках адміністративних систем. Одним

з найважливіших чинників, що визначає процеси розвитку окремих господарюючих систем є активна взаємодія підсистем, а саме економічної, екологічної та соціальної. Саме тому, механізм формування стратегії розвитку підприємств повинен базуватися на урахуванні напрямків та пріоритетів розвитку певних регіонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амосов М. Людина: розум, почуття, душа / М. Амосов // Вісник Академії наук України.– 1994. – №2. – С. 3-16.
2. Амосов Н. Реальность, идеалы и модели / Н.Амосов. – Наука и жизнь. – №5. – с. 65-72.
3. Андреева Н.Н. Антикризисное планирование в системе развития приморського регіона / В кн. Антикризисное управление морским природопользованием (теоретико-методологические и прикладные аспекты исследований) / Под ред. Б.В. Буркинського, В.Н. Степанова; Одеса :ІПРЕЕД НАН України, 2010. – 609 с., С. 320 – 365
4. Андреева Н.М. Концептуальні основи регіонального програмування в ресурсно-екологічній сфері (на прикладі Одеської області) / В кн. Інституціональні засади та інструментарій збалансованого природокористування / Під ред. С.К. Харічкова - Одеса :ІПРЕЕД НАН України, 2010. – 484 с., С. 121 - 130
5. Андреева Н.Н. Системология антикризисного управления регионом : теоретические подходы и особенности реализации / Н.Н.Андреева // Економічні інновації: зб. наук. праць. – О., 2010. – Вип. 40: Новаторські ідеї та сучасний досвід трансформаційних зрушень в економіці. – С. 6- 22
6. Андреева Н.М. Стратегічне екологічно орієнтовано управління транспортно-технологічними системами : маркетинговий підхід / В кн. Управлінські технології у рішенні сучасних проблем розвитку соціально-економічних систем: монограф. /За заг. Ред. О.В.Мартякової – Донецьк : ДВНЗ «ДонНТУ», 2011. – 744 с. , С. 130-158
7. Андреева Н.М. Формування стратегії екологічно орієнтованого управління транспортно-технологічними системами: організаційно-економічний аспект : монографія / О. М. Мартинюк, С. К. Харічков, Н. М. Андреева. – Одеса : ІПРЕЕД НАНУ, 2011. – 310 с.
8. Андреева Н.Н. Экологически ориентированные инвестиции: выбор решений и управление: Монография. – Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2006. – 536 с.

9. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки / В.І. Андрейцев – К., 2002. – 267 с.
10. Аршинов В.И. Московский синергетический форум / В.И. Аршинов, Е.Н. Князева // Вопросы философии. - 1996. - № 11. - С. 148 - 151.
11. Бажал Ю. Економічний розвиток і державна політика / [Ю.Бажал, О.Кілієвич, О.Мертенс та ін.] За заг. ред. Ю. Єханурова, І.Розпутенка. – К.: Вид-во УАДУ, – 2001. – 480 с.
12. Балджи М.Д., Харічков С.К. Метрологія соціо-еколого-економічних систем // ІПРЕЕД НАН України. - Одеса, ІПРЕЕД, 2010. - 342 с.
13. Бачинский Г.А. Социозкология: теоретические и прикладные аспекты / Бачинський Г.А. – Киев: Наук. Думка, – 1991. – 152 с.
14. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг – М.: “Дело”, – 1994, – 688с.
15. Блехин И.Я. Эколого-экономические аспекты предплановых исследований / И.Я. Блехин – Ленинград: Наука, – 1984. – 111 с.
16. Буркинский Б.В. Экономико-экологические основы регионального природопользования и развития / Б.В. Буркинский, В.Н. Степанов, С.К. Харичков – ИПРЭЭИ НАНУ. - Одесса: Фенікс, – 2005. – 575с.
17. Бутенко А.І. Концепція стратегії підтримки розвитку підприємництва в інфраструктурному секторі економіки (ІСЕ) / А.І. Бутенко, І.М. Сараєва – ІПРЕЕД НАНУ. – Одеса: Фенікс, – 2005. – 96с.
18. Вопросы социологии // Материалы первой всесоюзной конференции «Проблемы социальной экологии» (Львов, 1-3 октября 1986г.) – Львов. – 1987. – 253 с.
19. Вовканич С.Й. До питання стратегії розвитку України: соціогуманістичний аспект // Актуальні проблеми економіки. – 2003. - №8 (26). – С.70-87.
20. Вторжение в природную среду. Оценка воздействия. // [под ред. А.Ю.Ретеюма]. – М.: Прогресс. – 1983. – 192 с.
21. Викиди шкідливих речовин в атмосферу від стаціонарних джерел забруднення у 2005 році // Статистичний бюлетень. – Суми. – 2006. – 16 с.

22. Гайдар Е.Т. Аномалии экономического роста / Е.Т. Гайдар – М.: Евразия, – 1997, – 215 с.
23. Галушкіна Т.П. Еколого-збалансовані пріоритети розвитку територій: концептуальні засади та організаційний механізм / Т.П. Галушкіна, Л.М. Грановська; ІПРЕЕД НАН України. – Одеса, 2008. – 372 с.
24. Герасимчук З.В. Шляхи формування організаційно-економічного механізму екологічної безпеки господарства регіону / З.В. Герасимчук // Стратегія економічного розвитку України: Наук.зб. - Вип. 6 / [відп. ред. О.П.Степанов]. – К.: КНЕУ, – 2001. – С. 240 - 258.
25. Гиросов Э.В. Экология и экономика природопользования / Э.В. Гиросов, С.Н. Бобылев – М. – 1998. – 279 с.
26. Голуб А.А. Экономика природных ресурсов / А.А. Голуб, Е.Б Струкова – М. – 1998. – 314 с.
27. Гринів Л.С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії: Монографія / Л.С. Гринів – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, – 2001. – 240 с.
28. Горбань Г. Процвітання чи пастка? Підводні камені світової глобалізації / Ганна Горбань // Синергія. – №2(6). – 2003. – С.59-62
29. Голубець М.А. Екосистемологія / М.А. Голубець – Львів: ПОЛЛІ. – 2000. – 315 с.
30. Государственное управление охраной окружающей среды в союзной республике / (Шемшунко Ю.С., Малышева Н.Р., Ерофеев Н.И. и др.) – Киев: Наук. Думка, – 1990. – 280 с.
31. Данільян О.Г. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації / О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов –Харків, 2002. –С.145.
32. Данилишин Б.М. Эколого-экономические проблемы обеспечения устойчивого развития производительных сил Украины / Б.М. Данилишин – Киев: РВПСНАНУ, 1996. – 257 с.
33. Данилишин Б.М. Устойчивое развитие в системе природно - ресурсных ограничений / Б.М. Данилишин, Л.Б. Шостак – К.: СОПС Украины НАНУ, 1999. – 367 с.

34. Демина Т.А. Учет и анализ затрат предприятий на природоохранную деятельность / Т.А. Демина – М.: Финансы и статистика, 1990. – 112 с.
35. Дайджест Стратегии устойчивого развития Одессы // (Ред. коллегия: Баймуратов М.А., Буркинский Б.В., Долженков О.А., Ивченко В.А., Кравец А.С., Розанов В.А.). [Отв. ред. Фрейдлин М.П.] // Одесса: КП «Агенство программ развития Одессы», 2010. – 199с.
36. Диба М.І. Соціальні аспекти перехідної економіки України / М.І. Диба // Стратегія економічного розвитку України: Наук.зб. - Вип. 6 / Відп. Ред. О.П.Степанов. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 23 – 32.
37. Довкілля Сумщини у 2004 році. Екологічна доповідь. – Суми. – 2005. – 32 с.
38. Дубовик О.В. Экологическое право / О.В. Дубовик – М.: Изд. «Юристь». – 2002. – 128 с.
39. Екологічна інфраструктура природокористування (глосарій). – Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2010. – 115 с.
40. Екологічний менеджмент та аудит рекреаційних територій (концептуальні засади та організаційний механізм): Монографія. – (Під редакцією д.е.н. Галушкіної Т.П.) – Одеса: Видавництво ТОВ «ІНВАЦ», 2006. – 184 с.
41. Економічне оновлення регіону: аналіз ситуацій та рішення / (За ред. Буркинський Б. В., Харічков С.К.; ІПРЕЕД НАН України). – Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2008. – 529 с.
42. Эколого-экономическая стратегия развития региона: математическое моделирование и системный анализ на примере Байкальского региона / (В.Е. Викулов, В.И. Гурман, Е.В. Данилина и др.) – Новосибирск: Наука, 1990. – 184 с.
43. Экономика и организация природопользования в приморском регионе / (В.Н. Степанов, С.К. Харичков, А.И. Уемов и др.) – Киев: Наукова думка. – 1987. – 143 с.
44. Экономико-экологические проблемы морской среды / (М.Т. Мелешкин, А.И. Уемов, Г.С. Башкиров и др.) – Киев: Наукова думка. – 1982. – 223 с.
45. ЭХО. Экология, хозяйство, окружающая среда / [сост. А.И.Козырев, А.М.Костин]. Вып.1 – М.: Прогресс, 1990. – 360 с.

46. Экономико-экологические проблемы развития региона. Сборник научных трудов / (Под ред. Б.В. Буркинського). – Киев – 1989. – 159 с.
47. Екологічна енциклопедія: У 3 т. / (Редколегія: А.В. Толстоухов (головний редактор) та ін.) – К.: ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2006. – Т.1: А-Е. – 432 с.
48. Экономический потенциал административных и производственных систем: Монография / (Под общей ред. О.Ф. Балацкого). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2006. – 973 с.
49. Ендрес Альфред. Економіка навколишнього середовища. Вступ. / Альфред Ендрес [Пер. з нім]. – К.: Либідь, 1995. – 168 с.
50. Желаева С.Э. Институциональные аспекты устойчивого развития социально-эколого-экономических систем различных типов / С.Э. Желаева, В.Е. Сактоек, Е.Д. Цыренова – Улан - Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2005. – 156 с.
51. Жулавский А.Ю. Принципы сбалансированного эколого-экономического развития территорий / А.Ю. Жулавский, В.Л. Акуленко // Вісник СумДУ. Серія Економіка. – 2003. – №5 (51). – С.64-69.
52. Закон України „Про охорону навколишнього середовища” від 25 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №41. – ст. 546.
53. Закон Украины „Об экологической сети Украины” от 24.16.2004г. [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua>
54. Захарченко В.И. Кластерная форма территориально-производственной организации / В.И. Захарченко, В.Н. Осипов (в 2-х ч.) – Одесса: «Фаворит» - «Печатный дом», 2010. – Ч.1 – Экономические кластеры как новая форма организации производства в регионе – 122 с.
55. Захарченко В.И. Кластерная форма территориально-производственной организации / В.И. Захарченко, В.Н. Осипов (в 2-х ч.) – Одесса: «Фаворит» - «Печатный дом», 2010. – Ч. 2 – Повышение региональной конкурентоспособности на основе кластерного подхода – 236 с.
56. Запоточний І.В. Державне регулювання економіки / І.В. Запоточний, В.І. Захарченко (за заг. ред. д.е.н., проф. Захарченка В.І.) – Харків. – Львів – Одеса: ТОВ „Одісей”, – 2003. – 592 с.

57. Иванов О.В. В борьбе с драконом Когай. Опыт природопользования Японии / О.В. Иванов, Л.Г. Мельник, А.Н. Шепеленко. – М.: Мысль. – 1991. – 238 с.
58. Інституціональні засади та інструментарії збалансованого природокористування / Під редакцією д.е.н., проф. С.К. Харічкова // ІПРЕЕД НАН України. – Одеса: ІПРЕЕД. 2010. – 484 с.
59. Кадомцева А.Е. Экологическая функция современного российского государства / (Под ред. М.И.Байтина). – Саратов, 2001. – 27 с.
60. Кадомцева А.Е. Экологическая функция в системе основных внутренних функций современного российского государства / А.Е. Кадомцева // Вопросы теории государства и права. – 1998. – № 1 (10). – С.91.
61. Каринцева А.И. Экономические аспекты экологического предпринимательства / А. И. Каринцева, В.Г. Подлесная // Механізм регулювання економіки. – 2004. – №2. – С. 41–45.
62. Качинський А.Б. Екологічна безпека України: аналіз, оцінка та державна політика / А.Б. Качинський, Г.А. Хміль / Національний інститут стратегічних досліджень. Вип. 3. – К., 1997. – С.8 -111.
63. Качинський А.Б. Сучасні проблеми екологічної безпеки / А.Б. качинський // Нац. Інститут стратегічних досліджень (Вип. 39). – К., 1994. – С.8.
64. Капица С. П. Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий (Изд. 2-ое). —М.: Эдиториал УРСС — 2001. — 288 с.
65. Кваснюк Б. Системне дослідження економічної стратегії Української держави / Б. Кваснюк, С. Романеско // Економіка України. – 2005. – №1. – С.94-95.
66. Кисельов М.М. Національне буття серед екологічних реалій / М.М. Кисельов, Ф.М. Канак – К., 2000. – 184 с.
67. Китаев О.В. Методині підходи до визначення еколого-економічного рейтингу підприємства / О.В. Китаев // Вісник СумДУ. Серія Економіка. – 2003. – №5 (51). – С.93-98.
68. Кислий В. М. Інтеграція соціо-еколого-економічних факторів в систему стратегічного управління регіонами / В. М. Кислий, С. М. Рибальченко // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 3. – С. 244 – 251.

69. Клиновий Д.В. Регіоналізація і комплексний розвиток продуктивних сил території України: природно-економічні передумови / Д.В. Клиновий // Стратегія економічного розвитку України: Наук.зб. – [Вип. 6] / (Відп. Ред. О.П.Степанов). – К.: КНЕУ, – 2001. – С. 201 – 220.
70. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов — М.: Наука, — 1994. — 236 с.
71. Князева Е. Н. Основания синергетики. Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов — М.: КомКнига, —2007. — 232 с.
72. Ковальова Ю.М. Кластер як нова форма організації та розвитку економіки [Електронний ресурс] / Ю.М. Ковальова // Тезиси конференції «Становление современной науки -2007», секция «Экономические науки», – №13 – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/17_SSN_2007/Economics/22544.doc.htm
73. Конкурентоспоможність економіки України в умовах глобалізації / (Я.А.Жаліло, Я.Б.Базилюк, Я.В. Белінська та ін.) [за ред. Я.А.Жаліло]. – К.: НІСД, – 2005. – 388 с.
74. Костицький В. Екологіна функція та економіко правовий механізм охорони довкілля / В. Костицький // Право України. – 2004. – №1. – С.147-148.
75. Кузенко Т.Б. Тактичне і стратегічне планування економічної безпеки підприємства / Т.Б. Кузенко // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – №3 (33). – С.142 – 151.
76. Курдюмов С.П. Синергетика - теория самоорганизации / С.П. Курдюмов, Г.Г. Малинецкий // Компьютеры, модели, вычислительный эксперимент. – М.: Наука, 1988. – С. 18 – 137.
77. Кухарская Н.А. Стратегические приоритеты трансформации экономики регионов Украины: тенденции, формы, механизмы: Монография. / Н. А. Кухарская–Одесса : ИПРЭЭИ НАН Украины, 2010. – 546 с.
78. Кучерявый В.А. Природная среда города / В.А. Кучерявый – Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. Ун-те, – 1984. – 144 с.
79. Лук'янихін В.О. Екологічний менеджмент у системі управління збалансованим розвитком: Монографія / В.О.Лук'янихін – Суми: ВТД „Університетська книга”, – 2002. – 314 с.

80. Лемешев М.Я. Региональное природопользование: на пути к гармонии / М.Я. Лемешев, Н.В. Чепурных, Н.П. Юрина. – М.: «Мысль». – 1986. – 262с.
81. Мельник Л.Г. Экономика развития: Учебное пособие / Л.Г. Мельник – Сумы: Изд-во «Университетская книга». – 2000. – 450 с.
82. Мельник Л.Г. Макроэкономические аспекты экологической политики / Л.Г. Мельник, В.А. Касьяненко, Н.В. Брюханов, Д. Шишкин // Вісник СумДУ. Серія Економіка. 2003. – №5 (51). –с.11-20.
83. Медоуз Д. Х. Пределы роста / Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рэндерс, В. В. Беренс – М.: Изд-во МГУ, – 1991. – 207 с.
84. Міщенко А.П. Стратегічне управління. (Навч. посіб.) / А.П. Міщенко – Київ „центр навчальної літератури”, – 2004. – 336 с.
85. Моделирование социо-эколого-экономической системы региона / (Под ред. В.И.Гурмана, Е.В. Рюминой). – М.: Наука, – 2001. – 175 с.
86. Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ: Зб. наук. пр. за матеріалами XIII міжнар наук.-практ. конференції (9 - 10 квітня 2002 року, Чернівці). –Вип.ІІ Економічні науки. (У 2-х ч.) – Чернівці: АНТ Лтл.. 2002. –Ч. І –506 с.
87. Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ: Зб. наук. пр. за матеріалами XIII міжнар наук.-практ. конференції (9 - 10 квітня 2002 року, Чернівці). – Вип.ІІ Економічні науки. (У 2-х ч.) – Чернівці: АНТ Лтл.. 2002. –Ч. ІІ –506 с.
88. Олдак П.Г. Формирование современного экономического мышления / П.Г. Олдак – Новосибирск: Наука. Сиб. Отд-ние, – 1989. – 160 с.
89. Организационно-экономические механизмы реализации Киотского протокола Украиной (Проблемы, перспективы) / Д.В. Волошин, О.Е. Рубель, Е.Н. Громова, В.Н. Степанов, И.А. Бердникова др. (под ред. Степанова В.Н.) –Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины. – 175 с.
90. Олійник Я.Б. Економіко-екологічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування / Я.Б. Олійник – К.: Лібра, 1996. – 208 с.
91. Оптимизация природопользования // Сборник. – М.: Знание, – 1984. – 96 с.

92. Основи екології та екологічного права: Навчальний посібник / Ю.Д. Бойчук, М.В. Шульга, Д.С. Цалін, В.І. Дем'яненко та ін. (за заг. Ред. Ю.В. Бойчука М.В. і М.В.Шульги). – 2-ге вид., випр. і доп. – Суми: ВТД „Університетська книга” – К.: Видавничий дім „Княгиня Ольга”, – 2005. – 368 с.
93. Окружающая среда крупного города. Социально-экономические аспекты. – Л.: „Наука”. – 1988. – 112 с.
94. Одум Ю. Экология / Ю.Одум – М.: Мир, 1986. – Т.1. – 328 с.
95. Одум Ю. Экология / Ю.Одум – М.: Мир, 1986. – Т.2. – 376 с.
96. Охрана окружающей среды и ее социально-экономическая эффективность. – М.: Издательство «Наука». – 1980. – 239 с.
97. Павловський М.А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія) / М.А. Павловський – К.: Техніка, – 2001. – 312 с.
98. Подлесна В.Г. Формування методичного підходу до створення економічного механізму екологічно спрямованої господарської діяльності / В.Г. Подлесна// Механізм регулювання економіки. – 2006. – № 3. – С. 212–216.
99. Погляд громадськості: Екологічна політика в Україні. / Матеріали Першої всеукраїнської конференції екологічної громадськості. – К.: „Інфортерра”. – 2001. – 387 с.
100. Постанова Верховної Ради України „Про Основні напрямки державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки” // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 38–39. С. 248.
101. Пигу А. Экономическая теория благосостояния / А. Пигу – М.: “Прогресс” – 1985, – 512с.
102. Попов Д. Эволюция показателей стратегии развития предприятия / Д. Попов // Управление компанией –2003. – №2. – С.17 – 31.
103. Природа моделей и модели природы / (под ред. Д.М. Гвишнани, И.Б. Новика, С.А. Пегова) – М.: Мысль, – 1986. – 270 с.
104. Прыкин Б.В. Новейшая теоретическая экономика. Гиперэкономика (Концепции философии и естествознания в экономике): Учебник / Б.В. Прыкин – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, – 1998. – 445 с.

105. Расторгуев В.Н. Теория болевых точек планеты как методология политического планирования / В.Н. Расторгуев // Устойчивое развитие. Наука и практика. –2002. – № 1. – с. 24 – 36.

106. Регіон у системі нових економічних і правових відносин. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / (упоряд. проф. І.Г. Ткачук). – Івано-Франковськ: Сіверсія, –1998. – 180 с.

107. Реймерс Н.Ф. Словарь терминов и понятий, связанных с охраной живой природы / Н.Ф. Реймерс, А.В. Яблоков – М.: Наука, 1982. – 144 с.

108. Реймерс Н.Ф. Экология, теория, законы, правила, принципы и гипотезы / Н.Ф. Реймерс – М.: Россия молодая, –1994. – 367 с.

109. Реймерс Н.Ф. Природопользование: (Словарь – справочник) / Н.Ф. Реймерс – М., 1990. – С. 637.

110. Реймерс Н.Ф. Охрана природы и окружающей еловека среды: (Словарь – справочник) / Н.Ф. Реймерс – М., 1992. – С.20.

111. Рибальченко С. М. Аналіз існуючих підходів до дослідження регіональної соціо-еколого-економічної системи / С. М. Рибальченко // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2008. – № 2. – Т. 2. – С. 41 – 44.

112. Рибальченко С. М. Науково-методичні основи формування стратегії регіонального розвитку з урахуванням екологічних чинників / С. М. Рибальченко // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2010. – № 2. – С. 24 – 33.

113. Рибальченко С. М. Науково-методичні підходи до формування екологоорієнтованої стратегії розвитку підприємств в системі стратегічного регіонального управління / С. М. Рибальченко // Економічний вісник Національного гірничого університету. – 2010. — № 3. – С. 75 – 87.

114. Рибальченко С. М. Формування системи показників стратегічного управління підприємствами в рамках стратегії соціо-еколого-економічного розвитку регіонів / С. М. Рибальченко // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2011. – № 1. – С. 66 – 71.

115. Рибальченко С. М. Урахування екологічних факторів в системі стратегічного менеджменту / С. М. Рибальченко // Екологічний менеджмент у загальній системі управління: Четверта щорічна всеукраїнська наукова конференція. – Суми: Вид-во СумДУ, 2004. – С. 104 – 106.

116. Рыбальченко С. Н. Оставаться на месте или идти вперед? / С. Н. Рыбальченко // Материалы научно-практической конференции «Перспективные разработки науки и техники». Том 4. Экономические науки. – Белгород : Руснауцкнига; Днепропетровск : Наука и образование, 2004. – С. 36 – 39.

117. Рыбальченко С. Н. Экологизация развития: объективная необходимость, методы, приоритеты / С. Н. Рыбальченко // Екологічний менеджмент у загальній системі управління : Шоста щорічна всеукраїнська наукова конференція. – Суми : Вид-во СумДУ, 2006. – С. 128 – 132.

118. Рыбальченко С. Н. Тенденции и основные направления экологической политики в Украине / С. Н. Рыбальченко // Екологічний менеджмент у загальній системі управління : Сьома щорічна всеукраїнська наукова конференція. – Суми : Вид-во СумДУ, 2007. – С. 96 – 99.

119. Рыбальченко С. Н. Экологические основы стратегического управления социо-эколого-экономическими системами / С. Н. Рыбальченко // Господарський механізм екологічно збалансованого розвитку : збірник тез доповідей Всеукраїнської наукової конференції. – Суми : Вид-во СумДУ, 2007. – С. 131 – 133.

120. Рибальченко С. М. Проблеми та напрями забезпечення екологічно сталого розвитку регіональних систем / С. М. Рибальченко // Стратегія забезпечення сталого розвитку України : збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2008. – Т. 3. – Ч. 3. – С. 9 – 10.

121. Рибальченко С. М. Особливості інформаційного забезпечення сталого розвитку регіонів / С. М. Рибальченко // Інформаційні системи та технології управління : матеріали міжнар. інтернет - конф., 12 жовт. 2009 р. / М-во освіти і науки України; Донецький нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган – Барановського, 2009. – С. 47 – 49.

122. Русин И.И. Природоохранная деятельность в странах – членах СЭВ / И.И. Русин, М.М. Швецов – М.: Агропромиздат, – 1988. – 160 с.

123. Рюмина Е.В. Анализ эколого-экономических взаимодействий / Е.В. Рюмина – М.:Наука. – 2000. – 158 с.
124. Сааджан И.А. Страхование экологических рисков: принципы и экономический механизм. Монография / И.А. Сааджан, С.К. Харичков – Одесса, – 2006. – 160 с.
125. Самарский А.А. Вычистлительный эксперимент и научно-технический прогресс / А.А. Самарский // Информатика и научно - технический прогресс. – М.: АН СССР, – 1987. – С.33 – 41.
126. Семененко Б.А. Приватизація та оцінка міських територій / Б.А. Семененко, О.М. Телиженко, М.О. Соколов – Суми: ВВП «Мрія - 1» ЛТД, –1999. – 250 с.
127. Семенова Г.А. Національний кластер - новий шлях для прискорення економічного та інноваційного зростання України / Г.А. Семенова, О.С. Богма // Вісник економічної науки України. – 2006 – №1(9). – С. 127-133.
128. Серов Г.П. Правовое регулирование экологической безопасности при осуществлении промышленных и иных видов деятельности / Г.П. Серов – М., – 1998. – С.33.
129. Синякевич І. Екологізація розвитку: об'єктина необхідність, методи, пріоритети / І. Синякевич // Економіка України. – 2004. – №1 (506). – С.57–63.
130. Синякевич І. Економічні інструменти економіки: теорія і практика / І. Синякевич // Економіка України. – 1999. – № 10. – С.78 – 83.
131. Системный подход к конструктивному решению некоторых проблем взаимодействия природы и общества на региональном уровне // Экология человека: Основные проблемы. – М.: Наука, –1988. – С. 203 - 207.
132. Современные проблемы биосферы. Экология человека. Основные проблемы. – М.: «Наука». – 1988. – 221 с.
133. Сухорукова С.М. Экономика и экология (политэкономический аспект): Учебно–методическое пособие для вузов / С.М. Сухорукова – М.: Высшая школа, – 1988. – 111 с.

134. Татаркин А.И. Моделирование устойчивого развития как условие повышения экономической безопасности территории / А.И. Татаркин, Д.С. Львов, А.А. Куклин – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, –1999. – 276 с.
135. Телиженко А.М. Экономика чистого воздуха: международное управление / А.М. Телиженко – Сумы: ИТД «Университетская книга», –2001. – 326 с.
136. Телиженко А.М. Сущность и содержание основных эколого-экономических противоречий / А.М. Телиженко // Вісник СумДУ. Серія Економіка.– 2003. – №5 (51). – С.56-64.
137. Тихомиров Н.П. Социально-экономические проблемы защиты природы / Н.П. Тихомиров – М.: Экология. – 1992. – 240 с.
138. Толстухов А.В. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем / А.В. Толстухов, М.І. Хилько – К.: „Знання України”, – 2001. – 333 с.
139. Туган-Барановський М. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію / М. Туган-Барановський // Філософська і соціологічна думка.– 1993. – № 9-10. – С. 112-131.
140. Україна – 2015: Національна стратегія розвитку // Громадсько-політичне об'єднання Український форум. – Київ. – 2008. – 72 с.
141. Ушаков Е.П.. Социально-экономическое развитие и природоохранная деятельность / Е.П. Ушаков – М.: Изд-во «Наука». – 1983. – 208 с.
142. Ферстер Г. О Самоорганизующихся системах и их окружении / Г.О. Ферстер // Самоорганизующиеся системы. – М.: Мир, – 1964. – С. 111 – 125.
143. Хіміч О. Екологічна безпека – елемент національної безпеки / О. Хіміч // Право України. – 2002. – №11. – С.44 – 47.
144. Хумарова Н.І. Складові та тенденції формування екологоорієнтованого управління / Н.І. Хумарова / Одеса, ІПРЕЕД НАН України, – 2010. – 200 с.
145. Цикин В.А.. Философские проблемы синергетики. Монография / В.А. Цикин – Сумы: Изд-во «Слобожанщина», – 1997. – 146 с.
146. Чечелюк П. Кластер не плазування перед заходом, а нова ініціатива у будівельному бізнесі [Електронний ресурс] / П.Чечелюк // «Дзеркало тижня» – 2003. – № 26. – режим доступу: <http://www.dt.ua/2000/2675/42190/>.

147. Чужиков В.І. Регіональні стратегії в умовах глобалізації / В.І. Чужиков // Стратегія економічного розвитку України: Наук.зб. – (Вип. 6) / (Відп. Ред. О.П. Степанов). – К.: КНЕУ, – 2001. – С. 259 - 270.
148. Швиндина А.А. Проблемы формирования экологической стратегии предприятия (в условиях становления «Концепции устойчивого развития») / А.А. Швиндина // Вісник СумДУ. Серія Економіка. – 2003. – №5 (51). – С.50-56.
149. Шостак Л. Соціоекологічні орієнтири сучасної економічної політики / Л. Шостак // Економіка України. – 1999. – № 9. – С. 72-79.
150. Юридична енциклопедія: (В 6 т.) / (відп. ред.: Ю.С. Шемшученко) – Т.1: А – Г. – К., – 1998. – С. 208-209.
151. Юридическая энциклопедия / (под ред. М.Ю. Тихомирова). – М., 1990. – С. 637.
152. Kaplan R.S., Norton D.P. The balanced scorecard: translating strategy into action, Harvard Business School Press, Boston, Ma., 1996, p. 16.
153. Kaplan R.S., Norton D.P. Why does business need a balanced scorecard? // Journal of Cost Management, May-June, 1997, pp. 5-10.
154. D.Norton, R.Kaplan "Measures that drive performance", Harvard Business Review, January- February 1992
155. D.Norton, R.Kaplan "Putting Balanced Scorecard to work", Harvard Business Review, September- October 1993
156. D.Norton, R.Kaplan "Using the Balanced Scorecard as a Strategic Management System", Harvard Business Review, January- February 1996
157. D.Norton, R.Kaplan "The Balanced Scorecard: translating strategy into action", Harvard Business Press, 1996
158. Malo J.L. Les tableaux de bord comme signe d'une gestion et d'une comptabilite a la francaise // In Melanges en l'honneur du professeur Claude Perochon, Foucher, Paris, 1995, pp. 357-376.
159. Lebas M. Managerial Accounting in France: Overview of Past Tradition and Current Practice // The European Accounting Review, Vol. 3 No. 3, 1994, pp. 471-487.
160. Ardoin J.L., Michel D., Schmidt J. Le controle de gestion, 2eme ed., PubliUnion, Paris, 1986, p. 143.

161. Laverty J., Demeestere R. Les nouvelles regles du controle de gestion industrielle, Dunod, Paris, 1990, p. 267.
162. Loning H., Pesqueux Y. et al. Le controle de gestion, Dunod, Paris, 1998, p. 81.
163. Van Tassel J.D. Death to MBO // Training & Development, Vol. 49 No. 3, 1995, pp. 2-5. Подробный анализ причин неудач МВО можно найти в Dinesh D., Palmer E. Management by objectives and the Balanced Scorecard: will Rome fall again? // Management Decision, Vol. 36 No. 6, 1998, pp. 363-369.
164. Siebert H. Economics of the Environment. Berlin., NY., 1998.
165. Welford R. Environmental Strategy and Sustainable Development. The Corporate challenge for the 21th century. London, NY, 1995.
166. Welford R. Corporate Environmental Management. L., 1996.
167. Kula E. Economics of Natural Resources and the Environment. L., NY., 1996.
168. Hanley N., Shorgen J.F., White B. Environmental Economics in theory and Practice. L., 1997.
169. Field B.S. Environmental Economics. NY., 1994.
170. Stretton H., Orchard L. Public Goods., Public Enterprise., Public Choice. L., 1994.
171. Cornes R., Sandier T., The Theory of externalities, public goods and club goods. Cambridge, 1996.
172. Folmer H., Gabel H.L., Orpschoor H. Principles of Environmental And Resource Economics.
173. Rothkirch U. The Environmentla Policy of the federal Government in Germany. // The Green Agenda. Ed. by Bluhdorn., Krause F., Scharf Th. Keele., 1995.
174. Witt S.F., Mourinho L., Tourism Marketing and Management Handbook. NY., 1998.
175. Schemel H-J. Die Umweltvertraglichkeitspriifung (UVP) fur touristische Projecte // Tourismus-Management, Tourismus-Marketing und Fremdenverkehrsplanung. /Haedrich G., Kaspar C, Klemm K., Kreilkamp E. (Hrs). NY., 1998.
176. TANSLEYA. S. The use and abuse of vegetation concepts and terms // Ecology. - 1935. - 16, № 4. - pp. 284 - 307.

ДОДАТКИ

Додаток А

Показники економічної ефективності Глобальної ініціативи зі звітності (GRI)

Таблиця А 1 Перелік показників економічної ефективності GRI

<i>Прямі економічної дії</i>	<i>Непрямі економічної дії</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Обсяг продажів. 2. Географічний розподіл по ринках. 3. Вартість всіх придбаних товарів, матеріалів і послуг. 4. Відсоток контрактів, які були сплачені відповідно до обумовлених умов, за винятком обумовлених штрафних санкцій. 5. Розподіл постачальників по організаціях і країнах. 6. Загальний об'єм виплат співробітникам (включаючи зарплати, пенсійні виплати, інші виплати, а також вихідну допомогу) з розбиттям по країнах і регіонах. 7. Виплати джерелам капіталу з розбиттям на відсотки по зобов'язаннях і позиках, а так само дивіденди по всіх видах акцій, з вказівкою будь-якій заборгованості по дивідендах. 8. Збільшення / зменшення нерозподіленого прибутку в кінці періоду. 9. Загальна сума сплачених податків всіх видів з розподілом по країнах. 10. Отримані субсидії з розподілом по країнах або регіонах. 11. Пожертвування співтовариствам, структурам цивільного суспільства і іншим групам з розбиттям на грошову і натуральну допомогу для кожного типа груп. 12. Загальна сума, отримана на розвиток інфраструктури, на тій, що відноситься до основного бізнесу. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Непрямі економічні дії організації (найважливіші додаткові чинники, пов'язані з продукцією і послугами організації).

Додаток Б
Показники екологічної результативності
Глобальної ініціативи зі звітності (GRI)

Таблиця Б 1 Перелік показників екологічної результативності GRI

<i>Основні показники</i>	<i>Додаткові показники</i>
1	2
<p>1. Загальна кількість використаної сировини, окрім води, з розбиттям по типах.</p> <p>2. Доля сировини, що є відходами (переробленими або непереробленими) з джерел, зовнішніх по відношенню до організації.</p> <p>3. Пряме використання енергії з розбиттям за первинними джерелами.</p> <p>4. Непряме використання енергії. Загальна кількість використовуваної води.</p> <p>5. Місце розташування і площа земель, що знаходяться у власності, оренді або під управлінням організації, і розташованих в місце проживання з багатую біорізноманітністю.</p> <p>6. Опис основних дій, пов'язаних з діяльністю організації, її продукцією і послугами, на біорізноманітність в наземних, прісноводних і морських екосистемах.</p> <p>7. Викиди парникових газів.</p> <p>8. Використання і викиди озоноруйнуючих речовин.</p> <p>9. Значимі викиди в атмосферу з розбиттям по видах.</p> <p>10. Загальна кількість відходів з розбиттям по типах і способах звернення.</p> <p>11. Значимі скидання у воду з розбиттям по типах.</p>	<p>1. Ініціативи по використанню поновлюваних джерел енергії і по підвищенню енергоефективності.</p> <p>2. Витрата енергії в процесі експлуатації основних видів продукції (наприклад, усереднене по роках енергоспоживання за весь термін служби). Інші дороги непрямого використання енергії (постачальниками і споживачами).</p> <p>3. Джерела води і екосистеми, на які використання води надає значимий вплив.</p> <p>4. Річний забір поверхневих і підземних вод у відсотках до кількості поновлюваної води, доступної з цих джерел.</p> <p>5. Загальна кількість багатократна і повторно використовуваної води.</p> <p>6. Загальна площа земель, що знаходяться у власності, оренді або під управлінням організації і використовуваних для виробничої діяльності або видобутку копалин.</p> <p>7. Доля непроникної поверхні від загальної площі, придбаної або такої, що орендується землі.</p> <p>8. Дія діяльності організації на тих, що охороняються і уразливі території.</p>

Продовження таблиці Б 1

1	2
<p>12. Значимі розливи хімічних речовин, нафти, палива - загальна кількість і загальний об'єм. Значима дія на довкілля основних видів продукції і послуг.</p> <p>13. Масова доля продукції, яка може бути повернена після закінчення терміну служби, в загальному об'ємі проданої продукції, а також доля продукції, яка фактично повертається.</p> <p>14. Випадки порушення міжнародних декларацій (конвенцій, договорів), а також національного, регіонального і місцевого законодавства в частині, що стосується довкілля, а так само санкції за ці порушення.</p>	<p>9. Зміни в природних місцепроживаннях, що є результатом діяльності організації, і доля збережених або відновлених місцепроживань. Цілі завдання і програми по захисту і відновленню природних екосистем і видів на порушених територіях.</p> <p>10. Підрозділи організації, що в даний час здійснюють або плануючі діяльність на територіях, що охороняються або уразливих.</p> <p>11. Непрямі викиди парникових газів, що мають відношення до організації. Всі випадки виробництва, транспортування, імпорту або експорту будь-яких відходів, що є «небезпечними».</p> <p>12. Водні об'єкти і пов'язані з ними екосистеми, що істотно зачіпають скиданнями вод і забруднюючих речовин.</p> <p>13. Результативність постачальників, що має відношення до екологічних компонентам програм і процедур.</p>

Додаток В
Показники соціальної результативності
Глобальної ініціативи зі звітності (GRI)

Таблиця В 1 Перелік показників екологічної результативності GRI

<i>Основні показники</i>	<i>Додаткові показники</i>
1	2
<p>1. Розподіл робочої сили, де це можливо, по регіону (країні); статусу (сотрудники/ організації, що не є співробітниками); за типом зайнятості (полная/ часткова); контракту (срочний/ безстроковий). Так само включає робочу силу, використовувану спільно з іншими працедавцями з розбиттям по регіону (країні).</p> <p>2. Загальна кількість створюваних організацією робочих місць і середня текучість кадрів з розбиттям по регіону (країні).</p> <p>3. Доля співробітників, представлених незалежними профспілковими організаціями, об'єднаннями або іншими визнаними представниками, доля співробітників, охоплених колективними договорами з розбиттям по регіону (країні).</p> <p>4. Політики і процедури, що відносяться до інформування співробітників, переговорам і консультаціями з ними відносно змін в діяльності організації.</p> <p>5. Практичні підходи до реєстрації і повідомлення про нещасні випадки на виробництві і професійних захворюваннях.</p>	<p>1. Соціальні посібники і пільги працівникам, окрім встановлених законом (наприклад, посібники на медичні послуги, освіта, по інвалідності і так далі).</p> <p>2. Заходи по забезпеченню офіційної участі співробітників в ухваленні рішень або управлінні, включаючи корпоративне управління.</p> <p>3. Підтвердження істотної відповідності «Керівництву МОП по системах менеджменту охорони здоров'я персоналу».</p> <p>4. Опис офіційних угод з професіональними союзами або іншими визнаними представниками працівників, що відносяться до охорони здоров'я і безпеки на робочому місці, а також загальний об'єм робочої сили, охоплений такими угодами.</p> <p>5. Опис програм, сприяючих можливості працевлаштування співробітників при необхідності, а також програм підтримки працівників, що закінчують кар'єру.</p>

Продовження таблиці В 1

1	2
<p>6. Опис офіційних комітетів з охорони здоров'я і безпеки праці, об'єднуючих керівництво організації і представників працівників, а також доля персоналу, охоплена такими комітетами.</p> <p>7. Типовий рівень виробничого травматизму, випадків тимчасової непрацездатності, відсутності без поважних причин, а також кількість нещасних випадків із смертельним результатом, пов'язаних з роботою (включаючи працівників інших організацій, використовуваних на виробництві).</p> <p>8. Опис політики або програм організації в області ВІЧ/СНІД (як на виробництві, так і за його межами).</p> <p>9. Опис політик і програм, націлених на забезпечення рівних можливостей, систем моніторингу дотримання цих політик і програм, а також результатів моніторингу.</p> <p>10. Склад вищого керівництва і органів корпоративного управління (включаючи раду директорів), включаючи співвідношення жінок / чоловіків і інші показники різноманітності, значимі в даному культурному контексті.</p> <p>11. Опис політик, керівництва, процедур і організаційної структури, направлених на забезпечення дотримання будь-яких прав людини, що мають відношення до діяльності організації, включаючи механізми моніторингу і досягнуті результати.</p>	<p>6. Цільові політики і програми в області управління кваліфікацією персоналу, а також постійного вчення.</p> <p>7. Вчення співробітників політикам і практичним підходам в області будь-яких прав людини, що мають відношення до діяльності організації.</p> <p>8. Опис практичних підходів до оскарження різних рішень, включаючи питання прав людини, але, не обмежуючись ними.</p> <p>9. Опис політики, направленої на недопущення покарань як відплата, а також ефективна, конфіденційна система подачі скарг співробітниками (включаючи дію такої системи на дотримання прав людини, але, не обмежуючись ним).</p> <p>10. Вчення в області прав людини для персоналу служби безпеці.</p> <p>11. Опис політик, керівництва і процедур, направлених на облік потреб представників корінних і нечисленних народів.</p> <p>12. Доля доходів, отриманих в певній місцевості, яка розподіляється серед представників корінних і нечисленних народів.</p> <p>13. Отримані винагороди, що мають відношення до соціальної, етичної і екологічної результативності.</p> <p>14. Загальна сума грошей, виплачена політичним партіям і організаціям, числом основною функцією є підтримка політичних партій або їх кандидатів.</p> <p>15. Вирішення суду відносно випадків порушення антимонопольного законодавства.</p>

Продовження таблиці В 1

1	2
<p>12. Свідоцтва обліку можливої дії на права людини при ухваленні рішень про інвестиції і закупівлі, включаючи вибір постачальників / підрядчиків.</p> <p>13. Опис політик і процедур, направлених на оцінку і поліпшення результативності в області прав людини в ланцюжку постачальників і у підрядчиків, включаючи також системи моніторингу і результати моніторингу.</p> <p>14. Опис загальної політики і програм, направлених на запобігання будь-яким формам дискримінації в ході діяльності організації, включаючи також системи моніторингу і результати моніторингу.</p> <p>15. Опис політики в області свободи об'єднань і міри, в якій ця політика застосовується у всіх підрозділах організації, незалежно від вимог місцевого законодавства, а також опис програм або процедур з даного питання.</p> <p>16. Опис політики по недопущенню використання дитячої праці, а також опис процедур і програм в даній області, включаючи також системи моніторингу і результати моніторингу.</p> <p>17. Опис політики по недопущенню використання примусової праці, а також опис процедур і програм в даній області.</p> <p>18. Опис політики по управлінню діями на співтовариства на територіях, що зачіпають діяльністю організації, а також опис процедур і програм в даній області, включаючи також системи моніторингу і результати моніторингу.</p>	<p>16. Опис політики, систем менеджменту і процедур, а також механізмів їх дотримання, направлених на недопущення монополістичної практики і протидії конкуренції.</p> <p>17. Кількість і види випадків порушення нормативних актів в області охорони здоров'я і забезпечення безпеки споживача, включаючи будь-які штрафи, нараховані за такі порушення.</p> <p>18. Кількість скарг, задоволених державними органами, відповідальними за забезпечення безпеки продукції і послуг.</p> <p>19. Відповідність добровільним кодексам, знаки або винагороди, що мають відношення до соціальної і екологічної відповідальності, які організація отримала або має право використовувати.</p> <p>20. Кількість і види випадків порушення нормативних актів в області інформування про властивості продукції і її маркіровки, включаючи будь-які штрафи, нараховані за такі порушення.</p> <p>21. Опис політики, систем менеджменту і процедур, а також механізмів їх дотримання в області задоволення споживачів, включаючи результати відповідних опитів і досліджень.</p>

Продовження таблиці В 1

1	2
<p>19. Опис політики, систем менеджменту і процедур, а також механізмів їх дотримання для організацій і громадян, направлених на запобігання хабарництву і корупції.</p> <p>20. Опис політики, систем менеджменту і процедур, а також механізмів їх дотримання в області політичного лобювання і пожертвувань на політичну діяльність.</p> <p>21. Опис політики по охороні здоров'я і забезпеченню безпеки споживача в процесі використання продукції і послуг, того, наскільки ця політика сформульована в явному вигляді і застосовується, а також опис процедур і програм в даній області, включаючи також системи моніторингу і результати моніторингу.</p> <p>22. Опис політики, систем менеджменту і процедур, а також механізмів їх дотримання в області інформування про властивості продукції і її маркіровки.</p> <p>23. Опис політики, систем менеджменту і процедур, а також механізмів їх дотримання в області недоторканості приватного життя споживача.</p>	<p>22. Опис політики, систем менеджменту і процедур, а також механізмів їх дотримання в області дотримання стандартам і добровільним кодексом, що має відношення до реклами.</p> <p>23. Кількість обґрунтованих скарг відносно порушень недоторканості приватного життя споживача.</p>